

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi
Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

YIL: 1 SAYI: 2 İLKBAHAR 2009

ISSN: 1308-8041

İMTİYAZ SAHİBİ:

TURAN Stratejik Araştırmaları Merkezi Kurucusu ve Onursal Başkanı
Uzm. Elnur Hasan MİKAIL

Genel Yayın Yönetmeni:
Uzm. Peri MİKAIL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:
Dr. Yusuf GEDİKLİ

Editörler:
Hayri ÜSTÜN
Kader ÖZLEM
Uzm. Metanet ALİYEVA
Uzm. Xalide XALİD

Tasarım:
Ali ÇAĞLAYAN
Fatih BALCI
Murat ULUTÜRK

Baskıya Hazırlık:
Eskici Fotokopi
Rampalı Çarşı No: 116
KONYA

Abonelik Bilgileri:
Yıllık Abonelik ücreti: 100 TL, KKTC ve Yurtdışı için \$100 USD veya 75 EURO'dur
Banka Hesap Bilgileri:

Banka Adı: Yapı Kredi Bankası
Uluslararası gönderiler için: Banka swift(BIC) kodu: YAPITRISXXX
Alıcı adı, soyadı: Elnur Hasan MİKAIL
TL Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 71016087;
IBAN Bilgileri: TR830006701000000071016087
USD Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80684989;
IBAN Bilgileri: TR970006701000000080684989
EURO Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80741223;
IBAN Bilgileri: TR230006701000000080741223
Posta Çeki Hesap Numarası:
Elnur Hasan MİKAIL - 5808040(TL)

Yönetim Yeri Adresi:

Bosna Hersek Mahallesi, Ahmet Yesevi Sitesi 1/23,
Selçuklu 42250, KONYA/TÜRKİYE
Telefon / Belgegeçer: +90 332 241 2857
Cep Telefonu: +90 555 556 5937
Web adresi: http://www.turansam.org
E-posta: emikail@yahoo.com
MSN: emikail@turansam.org

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi

Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

BİLİM KURULU

- Ordinaryüs Prof. Dr. Bekir NEBİYEY, AZERBAIJAN
Ordinaryüs Prof. Dr. Ermentay SULTANMURAT, KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Akif MUSAYEV, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ata ATUN, KKTC
Prof. Dr. Aygün ATTAR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Cemil HASANLI, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Cihan DURA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Elman QULİYEV, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Hacı NECEFOĞLU, TÜRKİYE
Prof. Dr. Kadir GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mahire QULİYEVA, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Mehmet ERDAŞ, ALMANYA
Prof. Dr. Mehmet GÜNAY, TÜRKİYE
Prof. Dr. Minire GARAYEVA, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Muhsin HALİS, TÜRKİYE
Prof. Dr. Musa QASIMLI, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ, GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Teymur KERİMLİ, AZERBAIJAN
Prof. Dr. Ufuk TAVKUL, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Vaqif ARZUMANLI, AZERBAIJAN
Doç. Dr. Ali KAFKASYALI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Cemalettin CAMCI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Elman ALİYEV, GÜRCİSTAN
Doç. Dr. Emin KURU, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL, TÜRKİYE
Doç. Dr. Tudora ARNAUT, UKRAYNA
Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA, AZERBAIJAN
Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kamile GÜLÜM, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Süleyman DOĞAN, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜVENÇ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yaşar TAŞKAYA, ÖZBEKİSTAN
Dr. Akif POROY, TÜRKİYE
Dr. Ali Fuat ATALAY, KKTC
Dr. Eldeniz ABBASLI, AZERBAIJAN
Dr. Elnur NESİROV, AZERBAIJAN
Dr. Meşkure YILMAZ, TÜRKİYE
Dr. Oğuz DOĞAN, TÜRKİYE
Dr. Özkan HÜSEYİN, TÜRKİYE
Dr. Şerahil LAÇIN, TÜRKİYE
Dr. Tahir Tamer KUMKALE, TÜRKİYE
Dr. Yusuf GEDİKLİ, TÜRKİYE
Dr. Zeki AYDIN, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Berk ERYAPRAK, TÜRKİYE
Okt. Necati ÇAYIRLI, TÜRKİYE
Uzman Elnur Hasan MİKALİ, TÜRKİYE
Uzman Emete GÖZÜGÜZELLİ, KKTC
Uzman Fatih ALPARSLAN, TÜRKİYE
Uzman Musa NEBİOĞLU, AZERBAIJAN
Uzman Xalide XALİD, AZERBAIJAN
Uzman Yılmaz ÖZKAYA, TÜRKİYE

İÇİNDEKİLER

1.	KÉREŞÉN TATARLARI veya TAPINDIRILMIŞ TATARLAR Yrd. Doç. Dr. İktil KURBAN	6
2.	MİRALİ SEYİDOV ve TÜRK HALK BİLİMİ Emin AĞAYEV	12
3.	DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASININ PSİXOLOJİ TƏHLİLİ İlham MIRZƏYEV	18
4.	İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏSİ Yusif SÜLEYMANOV	26
5.	KAZAKİSTAN'DA SİVİL TOPLUM ve DEVLETİN İDEOLOJİK BİR AYGITI OLARAK KAZAKİSTAN HALKI ASAMBLEŞİ İkbal VURUCU	30
6.	TÜRK DİLİNDE DOLAYLI ANLATIM VE DOLAYSIZ ANLATIMIN BAZI SORUNLARI HAKKINDA Maral AĞAYEVA	37
7.	OĞUZ MİTİ ve ONUN AZERBAYCAN MİTOLOJİ DÜŞÜNCE TARİHİNDE YERİ Dr. Seyfeddin RZASOY	45
8.	GERİDE BIRAKTIĞIMIZ YARIMADA: KIRIM Oğuzhan DURSUN	51
9.	DEFİNİTİF TERİMLERİN KAVRAMLA İLİŞKİSİ Gülnare ZEYNALOVA	54
10.	BİR "TURAN" YORUMU Celâdet MORALİGİL	59
11.	1920 – 1950'li YILLAR AZERBAYCAN EDEBİYATINDA MİLLİ MANEVİ İDEALLER HAKİM İDEOLOJİNİN GİRDABINDA Doç. Dr. Yaşar RIZAYEV	63
12.	SONU GELMEYEN TEHCİR VE ERMENİLER Uzm. Erdinç ASLAN	69
13.	AZERBAYCAN SENDİKALARININ HALKIN OKUMA YAZMA ÖĞRENİMİ ALANINDA ÇALIŞMALARI(20.YÜZYILIN 20-30'LU YILLARI) Doç. Dr. VEKİL HASANOV Səfiyar oğlu	73
14.	AZƏRBAYCANIN ORTA ASİYA, TÜRKİYƏ VƏ İRANLA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ (1920-30-cu illər) Şikar Məhəmmədli QASIMOV	79
15.	MORFOLOJİK YOLLA YAPILAN EKONOMİ TERİMLERİ(Azerbaycan ve İngiliz dilləri örneğinde) Jale HÜSEYNZADE	85
16.	TİKİNTİ ŞİRKƏTLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ BENÇMARKİNG METODUNDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ Elşad YUSIFOV Məsim oğlu	90
17.	LAYİHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏŞKİLAT STRUKTURUNUN TƏŞƏKKÜLÜ ÜZRƏ YENİ MÜDDƏALARIN İŞLƏNİLMƏSİ METODOLOGİYASI	94
18.	Fəraim VƏLİYEV Əlif oğlu МИЛЛИ ИГТИСАДИЙЙАТЫН САЩЯСИ КИМИ ТИКИНТИНИН МАЩИЙЙАТИ ВЯ ОНУН ХЦСУСИЙЙАТЛЯРИ	100
	Сяфяр МЕЩДИЙЕВ Мяммяд оьлу	

	ИНВЕСТИСІЙА ЛАЙИЩЯЛЯРИН ЩЯЙАТА КЕЧИРИЛМЯСИНДЯ	
19.	БИЗНЕС-ПЛАНЫН РОЛУ Ляман МЯММЯДОВА Айдын гызы	106
20.	ОБЪЕКТЛЯРИН ТИКИНТИСИНДЯ ЯТРАФ МЦЩИТИН ГОРУНМАСЫ Lalə İBRAHİMLİ Nadir Qızı	110
21.	YURTDIŞINA AKIN, MANEVİ DEĞERLERİN KAYBOLMA NEDENLERİ ELİZA İSMAİLOVA	116
22.	ТИКИНТИ МЯЩСУЛУНУН КЕЙФИЙЯТИНИН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ Щясян АБИДИНОВУ Сейфуллаш оьлу	120
23.	NEBİ HAZRİNİN ŞİİRİNDE TABİAT MEVZUSU Dr. Feride SEFİYEVA	125
24.	РЕКЛАМЫН ЕФФЕКТИВЛИЙИНИН ГИЙМЯТЛЯНДИРИЛМЯСИ МЕТОДЛАРЫ Сябиня ЯКБЯРОВА Сабир гызы	133
25.	GAZİ BÜRHANEDDİN YARATICILIĞINDA KAHRAMANLIĞA ÇAĞIRIŞ ARAZ ASEDOV	139
26.	KÜRİRMAĞINDA EKOCOĞRAFİ ORTAMIN GERGİNLEŞMESİNE NEDEN OLAN ESAS ANTROPOJEN ETKENLER Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA	143
27.	MİRZE FETELİ AHUNDZADE'NİN "ALDANMIŞ KEVAKİB" HİKAYETİNİN BAZI SANATKARLIK MESELELERİ (1970-80-Cİ YILLARIN ARAŞTIRMALARI ESASINDA) Samirə MEHTİYEVA	148
28.	ÇAĞCIL SİLAHLAR; PSİKOLOJİ VE PARAPSİKOLOJİ Hayri ÜSTÜN	153
29.	ERMENİ TEHCİRİ MESELESİ Abdullah KARAHİSARLI	156
30.	OSMANLI TÜRKİYE'SİNİN GENCE KARABAĞ EYALETİNDE VERGİ POLİTİKASI(1725 – 1735) - Hatice ABBASLI	163
31.	AZERBAIJAN EDEBİYATINDA KARABAĞ KONUSU(OLUŞUM TARİHİ ve GELİŞİM AŞAMALARI) Dr. Elçin MEHRELİYEVA	170
32.	BAZAR МЦНАСИБЯТЛЯРИ ШЯРАИТИНДЯ ГИЙМЯТЛЯРИН ЯМЯЛЯ ЭЯЛМЯСИ Эцлшян БЯНДЯЛИЙЕВА Шашмар Кызы	179
33.	ТІКІНТІ МÜƏSSİSƏSİNDƏ KAPİTAL QOYULUŞLARI ÜZRƏ QƏRARLARIN QƏBUL OLUNMASININ STRATEJİ PERSPEKTİVİ və ƏSASI İsmail HƏSƏNOV İbrahim oğlu	183
34.	TÜRK DÜNYASINDA "DOĞUM" ÜZERİNE Orhan ÇELTİKÇİ	187
35.	A. KƏMALƏNİN LİRİKASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU Günay ŞİRƏLİYEVƏ Asif qızı	195
36.	DAHİ AZERBAIJAN ŞAİRİ NİZAMİNİN YARADICILIĞINDA MÜTALAA MEVZUU Doç. Dr. Knyaz ASLAN	198
37.	KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE ORGANİK TARIMIN YERİ VE ONUN TÜRKİYE-AZERBAIJAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ Dr. Hezi Askerhan oğlu EYNALOV	208
	KİTAP TANITIMLARI ve REKLAM	216

**1. KÉREŞÉN TATARLARI veya TAPINDIRILMIŞ TATARLAR - Yrd.
Doç. Dr. İklil KURBAN**

ÖZET

Kéreşén Tatarları yani tapındırılmış Tatarlar, Kazan Tatarlarının budunsal bir parçasıdır. Bu topluluk, Çar Rusya'sının zorlamasıyla her ne kadar Hıristiyanlığı kabul etseler bile, Müslüman olan Kazan Tatarlarına oranla ulusal dilini ve töresini daha iyi korumuşlardır. Anlaşıyor ki, din faktörü, ulusal kimliği belirlemede esas rol oynamıyormuş.

Anahtar Sözcükler: Tatarlar, Kéreşénler, tapındırılmış, Kazan, Ruslaştırma, Hıristiyan, Müslüman, Mecusi, din, Araplar, ünlü sesler, ünsüz sesler.

GİRİŞ

Tatar ulusu türlü budunsal gruplardan oluşur: Kazan Tatarları, Mişerler, Nokrat-Kasıym-Estérxan-Pérm Tatarları ve Kéreşén Tatarları¹. Kéreşén Tatarları hakkında 3 ciltlik Tatarca izahlı sözlükte: “Hıristiyan dinini kabul etmiş Tatarlar” denilirken, örnek olarak ünlü Tatar yazarı ve şairi Mecit Gafuri'den bir cümle sunulmuştur: “Ben başta Tatarca konuşan “marcaları”(Rus kadınlarını) görüp hayret etsem de, sonradan bunların priiskadan (altın madeninden) üç çakrım(kilometre) yerde bulunan Kéreşén köyünün kadın-kızları olduğunu bilince... Onların kimler olduklarını anladım.”²

¹ Bayazitova 1997: 4

² Tatar Téliénñ Añlatmäh Süzlégé 1979, 2. cilt s: 86.

Kéreshén sözcüğü, Rusça kréşçöniy sözcüğünün Tatar söyleyişi olup, tapındırılmış-vaftiz edilmiş anlamını verir³. Kéreshénler, Tatarlar'ın budunsal bir parçasıdır. Fakat Kéreshénler'in de hepsi aynı değildir. Söyleyişi, iktisadî-manevî değerlerindeki ayırım ve dağılımlarına göre beş büyük gruba bölünür:

1. Kazan Ardı Kéreshénleri (Tataristan'ın kuzey bölgesi) .
2. Aşağı Kama yöresi Kéreshénleri (Tataristan'ın doğu bölgesi)
3. Çistay Kéreshénleri (Tataristan'ın güney bölgesi) .
4. Dağ Tarafı Kéreshénleri (Tataristan'ın batı bölgesi) .

5. Nagaybek Kéreshénleri (Nagaybek bölgesi, Rusya'nın Orénburg ve Çilebé şehirleri yöresi). Nagaybek Kéreshénleri, bu bölge adıyla Nagaybekler de denilir⁴

XX. yüzyıl başında toplam 122300 Kéreshén Tatarının bulunduğu hesaplanmıştır. 1926 yılındaki genel sayımda Tataristan'da 99041 Kéreshén Tatarının bulunduğu bilinmiştir⁵. Çarlık Rusya'sının XIX. yüzyıldaki Ruslaştırma siyaseti sonucu 200000 civarındaki Tatarın zorla Hıristiyan dinine tapındırıldığı; bunlardan 130000 civarındaki kişinin Tataristan'da yaşadığı fikri ileri sürülür⁶. Kéreshénlerin çoğu köylü olup, XIX. yüzyılın sonunda sadece erkeklerden 67 ve kadınlardan 72 Kéreshén Tatarı Kazan bölgesinin şehirlerinde yaşıyormuş⁷.

TARİHÇE

Bilindiği gibi, İslam dininin Türkler üzerindeki nüfuzu, çok karışık hileli yollardan geçen çetin ve uzun bir mücadelenin sonucudur. Arapların Orta Asya halklarını diz çöktürme işgal eylemi tam 100 yıl(651–751) sürmüştür. Türklerin yenilgisi Arapların güçlülüğünden değil, belki Orta Asya halklarının arka tarafının güvensizliğinden ve kendi aralarındaki ittifaksızlıktan ileri gelmiştir. Daha açık söylemek gerekirse, Araplar Orta Asya'ya saldırdığında, Doğu ve Batı Türk Hakanlığı zor durumdadır. Ülke içinde cereyan eden huzursuzluklar dışarıdan Çin'in Tan sülalesi tarafından sürekli körüklenmektedir. Çinlilerin Türklerle karşı yüzyıllar boyunca yürüttüğü eylemleri sonucunu vermektedir. Böylece iki cephe arasında kalan Doğu ve Batı Türklüğü Araplara karşı ciddi çaba gösterememiştir⁸. Bu uygun ortamdan yararlanan Arapların, Türklerle yönelik soy kırımı hakkında, ünlü Türk düşünürü Ebu Reyhan Biruni (973–1048) şunları yazmıştır: “Kuteybe Harezmi yazısını iyi bilen, Harezmi'nin tarih-rivayetlerinden anlayan ve halka bilim öğreten bilginleri yok etti. Artık bu rivayetler de yok şimdi. Böylece İslam'dan önce ne olduğu da artık bilinmez oldu”⁹

Fakat İslam dininin Bulgarlar üzerindeki nüfuzu, biraz daha değişik yollardan gerçekleşmiştir. Araplara göre çok uzak olan bu ülkeye İslam, savaş ile alttan değil, diplomasi yoluyla üstten gelmiştir. Arapların bu soğuk ülkeye gelip savaşmaları şöyle dursun, burada yaşayabilmeleri dahi imkânsızdı. Anlaşıyor ki, İslam bu ülkede derin kök salamamıştır. Almas han döneminin 12.5.922 tarihinde Bulgar ülkesinde, halife

3 Büyük Rusça-Türkçe Sözlük 1995: 351.

4 Bayazitova 1997: 6, 18.

5 Bayazitova 1997: 4.

6 Tatar Müsélman Kaléndaré 1997: A. Grigoryév.

7 Muxamétşin 1977: 29.

8 Almas 1989: 411.

9 Exmedov 1994: 154.

el-Muktedir'in (908-924) gönderdiği elçi İbn Fadlan bulunmaktadır. Daha önce Bağdat halifesine Bulgar'dan elçi olarak Baştu oğlu Gabdulla el-Hazari gönderilmiştir. Almas Han bu elçi aracılığıyla halifeye gönderdiği mektubunda: İslam dinini öğretecek, hutbe okunması için cami yapacak ve düşmandan korunabilmek için kale yapacak bir yardım ekibinin gönderilmesini istemiştir. Bulgar'a gelen elçi bu isteğin kabul edildiğini anlatmaktadır(Fadlan 1995: 24). Almas Han kendi adına hutbe okutabilmek için, kendisine halife adı Cagfer'i, babası Silki için Gabdulla adını seçmiştir¹⁰.

O zaman Mecusi veya Şaman olan Almas Han'ın, İslam'ın ne olduğunu henüz bilmeden din değiştirme yoluna gitmesi(inanç değiştirmek kolay bir iş değildir) büsbütün politik bir davranıştır. Almas Han'ın bu davranışı güneydeki Hazarları ve kuzeydeki Rusları kendi saltanatı için tehlike olarak anlamasından ileri gelmektedir. Fakat Almas Han, İslam resmi din olarak kabul edilince, Bulgar ülkesinin tek başına Hristiyan dünyası ile(Ruslarla) karşı karşıya kalacağını, asıl tehlikenin, amansız savaşın o zaman doğacağını elbette düşünmemiştir.

Yıl 1236, ünlü Moğol komutanı Subutay'ın başında bulunduğu, inançları mecusi veya şaman olan Moğol-Tatar birliği, çetin direniş ile karşılaşmalarına rağmen, bir yıl kadar süren savaş sonucu Bulgar şehrini ve Bulgar ülkesini ele geçirmeyi başarır. Dünyanın en ünlü nehirleri olan İdil ve Çulman boylarını 7-8. yüzyıllardan başlayarak vatan yapan bu İdil Bulgarları, böylece kudretli Altın Orda devletinin bir üyesi haline gelir. Kurucusu olarak Cengiz hanın torunu Batu, bu devleti(Altın Orda'yı) 1242-1246 yılları arasında Bulgar şehrinden yönetmiştir. Bu tarihten sonra İdil Bulgarlarının yerine yavaş-yavaş Kazan Tatarları doğacaktır. Altın Orda devleti dağıldıktan sonra, Bulgar ülkesinin yerine, halkı Tatar olarak adlanmış Kazan hanlığı doğacaktır(XV. yüzyılın ortası) .

Yıl 1552, Korkunç İvan komutasındaki Rus ordusu Kazan şehrini işgal eder, 100 yıldan biraz fazla olan yaşamını bitirip, Kazan hanlığı tarihe karışır. Hristiyanlaştırma olayı ve Kereşen Tatarları olgusu işte bu işgal tarihinden sonra doğar. Fakat Kereşenlerin daha önce de bu topraklarda bulunduğu fikri de vardır. Çulman önünün merkezi ve güney yöresinde, Kazan hanlığı devrinde bile birçok Kereşen köylerinin bulunduğu ve bu köylerin eski Bulgar şahıs adlarıyla adlanmış olduğu bilinir. Örneğin: Alvédin, Züri, Memli, Nırsıvar, Yantsıvar ve başka köy adları¹¹. Kazan hanlığındaki kişilerin çoğunun Mecusi olduğu, buradaki İslam'ın en güçlü devri XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyıla rastladığı bilinmektedir¹². Bu durumun izahı, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğunun son çare olarak Panislamizm'e sarılması ve bunun diğer Türk halklarına sıçramasıdır. Kereşenlerin yaşamını ve dilini araştıran N. İ. Borobyév : "Büyük olasılıkla söylenebilir, bu Tatarlar ya tamamen Müslüman olmamış veya Müslümanlığı çok zayıf olmuş, İslam onların yaşamına nüfuz edememiştir" diye yazıyor¹³.

Bulgar-Tatarların inançlarını etkileyerek türlü yollardan gelip geçen Mecusi, İslam ve Hristiyan dinlerinin hangisi daha çok bu toplumda kalıcı olmuştur? Hiçbiri. Uygur atasözlerinin birinde, "Su gider taş kalır, usma(kaş boyası) gider kaş kalır" denildiği gibi, bütün dinler gitmiş Tatarlar kalmıştır. Tataristan'da bugün hiçbir dinin üstünlüğü ve etkisi yoktur. Fakat onların bıraktığı izler vardır. Müslüman Tatarların

10 Fadlan 1995: 51.

11 Muxamétsin 1977: 21-22.

12 Muxamétsin 1977: 25.

13 Muxamétsin 1977: 25-26.

adları Arapça ise, Kéreşén Tatarların adı Rusçadır. Bu adlar da Tatar söyleyişine göre değiştirilmiştir.

Kéreşénleri Hristiyan dinin kabul ettikleri zamana göre “Eski” ve “Yeni” Kéreşénler diye ikiye bölmüşler. Kazan hanlığının Ruslar tarafından işgal edildiği XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, 1731 yılına kadar Hristiyanlaştırılmış Tatarlara Eski Kéreşénler denilmiştir. 1731 yılında misyonerlik işlerini daha da geliştirmek amacıyla bir örgüt kurulmuş ve bundan sonra Hristiyanlaştırılmış Tatarlara Yeni Kéreşénler denilmiştir. Bu Yeni Kéreşénlerin çoğu, o zaman Mecusi olan Çuvaşlar, Mariler ve Udmurtlardan oluşmuştur.

Çar hükümeti Hristiyan dinini kabul edenlere ayrıcalık tanımış, askerlikten, vergiden muaf tutmuştur. Fakat bu insanların çoğu sadece ayrıcalıktan yararlanmak amacıyla din değiştirmiş gibi gözüküp, sonradan eski dinlerine dönmüşlerdir. Böyle dönmelere hükümet ağır cezalar uygulamıştır. Bu cezaların başta gelenleri sürgün olmuş. Örneğin, 1827-28 yıllarında Hristiyan dininden dönmüş 90 aile Kazan bölgesinden Rus köylerine dağıtılmıştır¹⁴.

Kéreşén Tatarlarının söyleyiş ve yaşam özelliklerini öğrenme girişimi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında N. İ. İlminskiy önerisinin kabul edilmesi sonucu başlanır. İlminskiy ünlü Rus misyoneri; XIX. Yüzyılın 70’li yıllarında Ruslaştırma siyasetine hız verilirken, onun eğitim sahasına özgü önerileri Rus hükümetince kabul edilir ve uygulanır. İlminskiy’in bu önerisine göre, Rus olmayan ulusların okulları için hazırlanacak kitaplar, o ulusun diliyle, fakat Rus harfleriyle basılacaktır. Rus olmayan yabancı ulus çocukları, kendi ulusunun öğretmenleri aracılığıyla Hristiyanlaştırılacaktır. İlminskiy Rus harfleriyle Kéreşénler için alfabe kitabı hazırlamıştır¹⁵. Kéreşénce-Tatarca-Rusça sözlükler yapılır ve basılır. İlminskiy’in bu önerisi, biraz şekil değişikliğiyle Sovyetler döneminde de, bugünde uygulanmaktadır. Anlaşıyor ki, Rusya Federasyonu terkinde kalmaya mahkûm edilen hiçbir azınlık Rus alfabesinden kurtulamayacak gibi geliyor. Kazan Tatarları bugün bu Rus alfabesi boyunduruğundan kurtulup Latin alfabesine geçmenin girişimini başlatmış bulunmaktadır; bakalım Ruslar buna tahammül edebilirler mi !?

Yıl 1947, Prof. L. Celey’in Tatar dialéktologiyasé(Tatar diyalektolojisi) adlı kitabı basılır. Bu kitapta Kazan Ardı söyleyişi incelenmiş bölümde şu bölgedeki Kéreşénlerin söyleyişinden örnekler verilmiştir.

Yıl 1974, Tatar dialéktologiyasé buyénça matéryallar(Tatar diyalektolojisine özgü materyallar) denilen kitap basılır. Bu kitapta Kéreşén söyleyişine özgü incelemeler de bulunmaktadır.

Yıl 1977, Yu. G. Muxamétşin’in Tatarı-Kryaşéni(Kéreşén Tatarları) adlı 182 sayfalık kitabı Rusça olarak Moskova’da yayınlanır.

Yıl 1997, F. S. Bayazitova’nın Kéreşénner, Tél üzénçelékleré hem yola icatı (Kéreşénler, dil özellikleri ve töre yaratıcılığı) adlı 248 sayfalık kitabı basılır. İşte bu yazının içeriği ağırlıklı olarak bu kitaba dayanmaktadır.

KÉREŞÉN SÖYLEYİŞİNİN ÖZELLİKLERİ

Kéreşénler oluşum tarihlerine ve yerleşim bölgelerine göre, söyleyişlerinde bugünkü Tatar yazı diline oranla kendine özgü ayrımlılık gösterir. Kéreşén söyleyişinde Tatar yazı dilindeki gibi 9 ünlü ses vardır. Fakat ünsüz seslerden Tatar

¹⁴ Bayazitova 1997: 5.

¹⁵ Muxamétşin 1977: 19.

yazı dilinde bulunan f ve h sesleri yoktur; f sesinin yerine p sesi kullanılır(Bayazitova 1997: 33, 35). Bu özelliğiyle Kéreşén söyleyişi Uygur söyleyişine benzemektedir. Zaten f sesi aslında Türk sesi değildir. Ünsüzlerde y sesinin yerine c sesi yaygın halde kullanıştadır¹⁶.

Eski Türkçede -gıl , -gil şekliyle yaygın olan -gın, -gin , -gén şekliyle bugün Kazak ve Uygurlarda söyleyişte bulunan emir eki, Kéreşén söyleyişinde de kullanılmaktadır¹⁷. Örneğin:

Kéreşénce :	Tatarca :	Türkçe :
éçégén çey	çey éç	çay iç
utırığın türde	türden utır	köşede otur

Kéreşéncede birçok sözcüklerin z sesi d sesi ile değişir. Örneğin:

Kéreşénce :	Tatarca :	Türkçe :
odun	ozın	uzun
denger	zenger	mavi
cödök	yözék	yüzük
dabut	zavod	fabrika
üdém	üzém	kendim
bodau	bozau	buzağı ¹⁸

Kéreşén söyleyişinde Oğuz söyleyişine özgü bazı özellikler de vardır. Yükleme ekinin ünsüzü düşer, örneğin:

Kéreşénce :	Tatarca :	Türkçe :
Eybéréné	eybérénni	nesneni
üzéné	üzéñné	kendini
kızımı	kızımni	kızımı
çeçéné	çeçéñni	saçını ¹⁹

Kéreşéncede iki ünlü arasındaki ünsüzlerin düşme eğilimi vardır. Arapça'dan giren sözcüklerin de ünsüzleri düşer. Örneğin:

Kéreşénce :	Tatarca :	Türkçe :
taın	tagın	yine
niye	nige	niye
saat	segat	saat
irtee	irtege	yarın
ayıp	gayép	ayıp
ümér	gomér	ömür
azap	gazap	azap ²⁰

Kéreşéncede l sesinin düşmesi sık rastlanır, bu özellik Uygur söyleyişinde de vardır. Örneğin:

Kéreşénce :	Tatarca :	Türkçe :
bosa	bulsa	olsa
kasa	kalsa	kalsa ²¹

¹⁶ Bayazitova 1997: 22.

¹⁷ Bayazitova 1997: 9, 64.

¹⁸ Bayazitova 1997: 10.

¹⁹ Bayazitova 1997: 16.

²⁰ Bayazitova 1997: 40.

Kéresén söyleyişinde, Arap ve Fars dilinden girmiş Tatar yazı dilinde kullanılan hem, eger, güye, emma, lekin, xetta, fekat, meger, gerçe gibi bağlaçlar yoktur²².

Kéreséncede, Rusçadan giren sözcüklerin önüne ünlü sesler eklenir. Örneğin:

Kéresénce :	Rusça :	Türkçe :
ışkap	şkaf	dolap
ışkul	şkola	okul
ıstakan	stakan	bardak
ıskılat	sklad	ambar
ıraskut	rasxod	masraf

Kéresén kişi adları her ne kadar Rusça olsa bile, söyleyişte Türkçeleştirilmiştir. Örneğin:

Rusça	Kéresénce
Ulyana	Ülk-ey
Fédora	Piduk-ay
Pélagya	Paluk-ay
Vasiliy	Beçe
Pétya	Pitke
İvan	İbuka
Sonya	Sanka
Yuliya	Cülke
Volodiya	Bıludka ²³

Yukarıdaki -ay, -ey eklerinden oluşan kişi adları, Cengiz Han'ın(1155–1227) Çağatay,

Ögedey denilen oğullarını andırıyor. Kéresén dilinde bugünkü Tatar yazı dilinde bulunmayan eski Türkçe'ye özgü sözcüklere rastlanır. Örneğin:

Kéresénce :	Türkçe :
arıu(aru)	iyi
ardaklı	saygın
péçü(pıçu)	biçme, biçmek
sırğa	küpe ²⁴

Kéresén türkülerinden bir örnek:

Cırlaşıyk tujanaylar, cırlaşıyk,
Cokodagı kéşéler uyansın.
Ay uyansın da tıñnasın,
Kémner cırlıy dip ük sorasın.

İkeüler de öçeü béz bulayık,
Culkaylarga da çıga uk kunayık.
Culkaylarga çıgıp cullar uñsa,
Ayırılmas duslar bulayık²⁵.

21 Bayazitova 1997: 39.

22 Bayazitova 1997: 80.

23 Bayazitova 1997: 86.

24 Bayazitova 1997: 100.

Çevirisi:

Şarkı söyleyelim kardeşler, şarkı söyleyelim,

Uykudaki kişiler uyansın.

Ey uyansın da dinlesin,

Kimler şarkı söylüyor diye hemen sorsun.

İkimiz veya üçümüz bizden olalım,

Seferlere çıkıp geceleyelim

Seferlerde başarılı olursak,

Ayrılmaz dostlar olalım.

SONUÇ

Kéreşénlerin zorla kabul ettiği Hıristiyan dini, genel Tatarların kabul ettiği İslam dini kadar, onların ulusal kimliğini bozamamıştır. Üstelik Kéreşénler genellikle köylerde yaşadıkları için, Sovyetler dönemindeki ağır Ruslaştırma baskısından da bir dereceye kadar uzak kalmışlardır. Bu sebeple Kéreşénlerin dilinde ve töresinde eski Türklerin izleri saklanmıştır.

Ruslar, Kéreşénleri her ne kadar Hıristiyanlaştırma yoluyla, Arapların başkalarını Müslümanlaştırma yoluyla Araplaştırması gibi, Ruslaştırmaya gayret etmişlerse de, bu işte Araplar kadar başarılı olamamıştır.

KAYNAKÇA

ALMAS, Turgun; 1989 Uygurlar Ürümçi

BAYAZİTOVA, F. S.; 1997 Kéreşénner (Tél üzénçelékleré hem yola icatı),

Kazan

Büyük Rusça-Türkçe Sözlük; İstanbul

EXMEDOV, B; 1994, Terixden Sebakler, Taşkent

İBN Fadlan(çeviren: Ramazan Şeşen), 1995, Seyahatname, İstanbul

MUHAMÉTŞİN, Yu.G.; 1977, Tatarı-Kryaşéni, Moskova

Tatar Mösélman Kaléndaré(1997), Kazan

Tatar Télénéñ Añlatmalı Süzlégé II. Cilt, 1979, Kazan

2. MİRALİ SEYİDOV ve TÜRK HALK BİLİMİ - Emin AĞAYEV²⁶

ÖZET

Mirali Seyidovun Eski Türk edebiyatı, Folklor, mitoloji, Türk dili ile ilgili araştırmaları var. Makale Onun ilmi kişiliği hakkındadır. Eski Türk milli manevi medeniyetinin tebliğ edilmesinde Prof. Mirali Seyidov'un araştırmalarının kendine ait yeri ve rolü olmuştur. Onun yayımlanmış tüm eserleri hem ilmi kamu, hem de toplum tarafından çok büyük merakla karşılanırdı. Prof. Mirali Seyidov zengin ve yaratıcı ilmi kişiliğe sahiptir. Mirali Seyidovun eserlerine genel şekilde dikkat edersek profesyonel edebiyat tarihçisi, mitoloji uzmanı, etnografî araştırmacısı ve halk bilimi profili üzere çalıştığının şahidi oluruz. Onun eserlerinin Türk halkının kendinin etnik idrakı ve milli algılaması yönünden çok büyük rolü vardır.

Anahtar Kelimeler: Mit, Folklor, Etnograf, Esatir, Korkut, Oğuz, Öleng, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Xıdır, Kam.

ABSTRACT

There are investigations of Mirali Seyidov about old Turkish literature, folklore, mythology and Turkish language. The article is about his scientific activities. There has been special place and role of M.Seyidov's investigations to propagate old Turkish national and moral culture. Scientific society and popular readers are interested in all his demonstrated works. Prof. Mirali Seyidov has rich and creative scientific personality. If we pay attention to Mirali Seyidov's works we will witness that he has worked as historian of professional literature, mythology, expert of

²⁶ Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü Mitoloji şubesi, Bakü/AZERBAYCAN.

etnografi and folk-lore profile. His woks have been taken greet role in realizing of Azerbaijan people's ethnic and selfcognition.

Keywords: Myth, Folk-lore, Ethnographer, Myth, Korkut, Oghuz, Öleng, Aggoyunly, Kharagoyunly, Xıdır, Qam.

Mirali Miralekber oğlu Seyidov 8 Ekim 1918'de Batı Azerbaycanın Erivan şehrinde doğmuş, ilk tahsilini orda almıştır. 1938 yılında Bakü Hidromeliorasiyon Meslek lisesini bitirmiş, 1938-1941yıllarında İrevan Devlet Pedagoji Enstitüsünün, 1941-1945 yıllar arası Ermenistan Devlet Üniversitesinde tahsil almıştır. Bilim adamı gibi Azerbaycanda - Nizami adına Edebiyat Müzesinde (1945-1969), Nizami adına Edebiyat Enstitüsünde (1960-1992) bir çok görevlerde, aynı zamanda bölüm başkanı vazifesinde çalışmıştır. O, 1970'de filoloji ilimler doktoru uzmanlık derecesi, 1979 yılında profesör adı, 1982'de Azerbaycan SSR Emektar İlim Hizmetkari adına layık görülmüştür.

Prof. M.Seyidov Azerbaycan mitoloji ilminin gelişmesinde büyük hizmetleri olan ünlü bir bilim adamıdır. Profesörün ilmi kişiliği Azerbaycan halk bilimi, mitoloji ilmi için önemi değer biçilmezdir. Onun yayımlanmış tüm eserleri hem ilmi kamu, hem de toplum tarafından çok büyük merakla karşılanırdı. Mirali Seyidov'un mitoloji araştırmaları hakkında bir çok bilim adamı önemli söz söylemiş, onun mitoloji ilminin gelişimindeki rolüne değer kazandıran ifadeler kullanmışlar.

Milli mitoloji ilminin teşekkülü ve gelişmesinde Prof. Mirali Seyidov'un araştırmalarının kendine ait yeri ve rolü olmuştur. M.Seyidov'un araştırmaları mitoloji ilminin gelişmesinde özel değere sahiptir. O, kendi araştırmaları ile Azerbaycan - Türk mitolojisinin bağımsız ilim sahası gibi Halk Biliminden ayrılmasında büyük rol oynamıştır. M.Seyidov'un 20. asrın 60. yılın sonu – 70. yılının başlarında gelişmiş mitoloji araştırmalarının bu ilim sahasına merakın artmasında müstesna değeri olmuştur. Onun araştırmaları özellikle genç bilim adamlarını türk mitolojisini öğrenmeye, medeniyetimizin mitoloji kaynaklarını ortaya çıkarmaya merak uyandırmıştır. M.Seyidov'un eserlerindeki zengin edebiyattan ilkin kaynak ve menbalardan ona mahsus olan araştırma metodundan istifade edilmekle daha fazla yeni araştırmalar ortaya çıkmıştır. Alimin eserlerinin bu gün bile kendi aktualitesini kaybetmemesi, mitolojiye ait araştırmalarda onun araştırmalarından geniş çapta kullanılması prof. M. Seyidov'un araştırmaları esasında Azerbaycan – Türk mitolojisinin öğrenilmesini zarurete çevirmiştir.

Prof. M. Seyidov edebi bilim alimi - edebiyat tarihçisi gibi zengin faaliyete sahip olmuştur. Onun bu sahada bir çok makaleleri, 1954 yılında "Sayat Nova" (1), 1963 yılında "Gövsü Tebrizi" (2, 100 s.), 1963 yılında "Kafkaz halklarının nağmekarı" (Rusca) (3), 139 s.), 1969 yılında "Azerbaycan - ermeni edebi alakaları" (Rusca) (4), 1976 yılında "Azerbaycan – ermeni edebi alakaları (orta asrlar)" (5) isimli kitapları basılmıştır.

Bilim adamının mitolojiye ait ilk ağırlıklı makalesi 1962'de SSRİ İlimler Akademisinin "Haberler" dergisinde yayımlanmış "Uğur sözü hakkında bazı notlar" (6) olarak adlanır. Araştırmacı "Uğur" sözünü mitoloji ile alakadar kavram hesap etmiş ve aynı sözü manasının belirginleştirilmesinden, sözdeki tarihi, sosyal, siyasi, psikolojik, medeni, felsefi anlamların öğrenilmesinden dolayı onu ilk sırada mitolojik bakımdan tatik etmeyi zaruri saymıştır.

M. Seyidov'un mitolojiye dair büyüklü - küçüklü araştırmalarına umumi şekilde nazar saldıktı böyle bir manzaranın şahidi oluyoruz. O, mitolojiye dair yazdığı makalelerinden sonralar monografilerinde kullanmıştır. Yani onun makale-makale yazdığı araştırmalar sonradan birleşip büyük hacimli kitaplara çevrilmiştir. Bu yönden bilim adamı "Uğur sözü hakkında bazı notlar" makalesini sonralar kendisinin çok meşhur "Azerbaycan mitik tefekkürünün kaynakları" monografisine dahil etmiştir.

Araştırmacının "Ölenk" ilahesine (tanrısına – E.A) hasredilmiş mitoloji araştırması da önce "Ölenk-in izi ile" (7) adı altında "Azerbaycan" dergisinde yayımlanmış, daha sonra genişlendirilmiş ve tekmilleştirilmiş şekilde "Azerbaycan mitik tefekkürünün kaynakları" monografisine konulmuştur.

Bilim adamının araştırmalarının umumi şekilde nazardan geçirilmesi neticesinde belli oluyor ki, onun eserlerinde Oğuz hakan karakteri, onunla ilgili mitolojik - esatiri dastan ("Oğuzname") mühim yer alıyor. M.Seyidov Oğuz hakan karakterini Azerbaycan mitolojik tefekkürünün kaynağını oluşturan mitoloji görüşlerinin esas karakteri hesap ediyordu. O, değişik eserlerinde bazen direkt, bazen ise mukayese zemininde sık-sık Oğuz hakanla ilgili esatire müracaat etmiştir. Tesadufi değil ki, M. Seyidov'un bu karakterden söz eden "Oğuz sözünün ve karakterinin kökeni" (8) isimli eseri onun mitolojik araştırmalarının erken devrine aittir. Bu eser M. Seyidov'un 1966'da "Oğuz versiyonu Azerbaycanda" konferansında söylediği maruzatın kısa tezinden oluşmaktadır.

Alim Oğuz hakan karakterine sonralar değişik eserlerinde defalarca değinmiş ve nihayet bu mevzudaki araştırmalarını kendisinin 1983'de yayımlanmış meşhur "Azerbaycan mifik tefekkürünün kaynakları" isimli monografisinin "Oğuz ve onunla ilgili mitolojik inançlar" isimli geniş hacimli bölümünde umumileştirmiştir. M.Seyidov 1985'de "İlim ve hayat" dergisinde "Oğuzun baba-annesinin kimliği" isimli küçük hacimli bir makale de derç ettirmiştir (9). Bütün bunlar gösteriyor ki, Oğuz hakan ve onunla ilgili esatirler M.Seyidov'u bütün ilmi faaliyeti boyu meşgul etmiş ve ünlü mitoloji uzmanı bu mevzuya tekrar-tekrar dönmüştür.

Daima arayışta olan, yeni-yeni mevzulara baş vuran, yeni kaynak ve menbalara can atan mitoloji uzmanı onu daima düşündüren mevzularla ilgili yeni delil, bilgi elde ettikçe onları sistemleştirmiş ve önceki araştırmalarını tamamlamıştır. Böyle mevzulardan biri Hun Türklerinin mitoloji görüşleri ve onun Azerbaycan mitolojik düşüncesinin kaynaklarına etkisi konusudur. Alimin bu mevzuda iki önemli makalesi vardır. Her ikisi rusca yazılmış bu eserlerden biri 1967-ci yılında "Azerbaycan dilciliği meseleleri" mecmuasında yayımlanmış "Hun – Azerbaycan mitoloji alakaları hakkında bir sıra notlar (Kuar//Guar sözünün etimolojik tahlili esasında)" (10) adlı makale, diğeri ise 1970-ci yılında "Sovetskaya Tyurkologiya" dergisinde neşredilmiş "Hun mitolojisi hakkında notlar" (11) adlı makaledir. Araştırmacı hunların mitolojisinden söz eden her iki makalesinde mitoloji ve etnik tarihi meseleleriyle birlikte öğrenmiştir.

M. Seyidov "Kitabi-Dede Korkut"- da Bekille ilgili boyu inceleyerek, onun eski satırı inanc ve törenlerle ilgili olduğunu göstermiştir. İlgi çekicidir ki, alim Bekille ilgili boyda mifoloji kültürlerin karşı-karşıya gelmesinin izlerini bulmuştur.

Mifolog – alimin 1973 yılında "Sovetskaya Tyurkologiya" dergisinde rusca "Eski türk abidelerindeki Yer Sub anlayışını tabiri sorununa ait (İslama kadarki inançların kalıkları ile mukayesede)" adlı makalesi basılmıştır (12). Makalede Türk mifolojisi için son derece kıymetli sorunlardan bahsediliyor.

Prof. M.Seyidovun “Akkoyunlu” ve “Karakoyunlu”adlarının kökenine ait makaleleri mitoloji meseleleri, o cümleden Türk mitolojisinde ikili mitolojik bakışların öğrenilmesi tarafından esas sebebi teşkil eder. Araştırmacı bu deneylerde Akoyunlu ve Karakoyunlu adlarını hem halk ismi (etnonim), hem de yer adı gibi (toponim) etimolojik taraftan zengin deliller esasında araştırmıştır. Ünlü bilim adamının 1978-ci yılda bastırdığı “Mavi, beyaz ve siyah renklerinin eski inançlarla alakası” (13) makalesi dikkat çekicidir. Bu makale, bilim adamının diğer deneyleri gibi gerçek ve malimatlarla çok zengindir. O, bu araştırması ile mavi, beyaz ve siyah renklerin halkımızın eski dünyagörüşü ile sıkı bağlı olduğunu, o cümleden tarihi inkişaf boyunca o renklerin mana deyişmelerine de maruz kaldığını ispatlamıştır.

Bilim adamının 1978-ci yılda başka ünlü bir makalesi basılmıştır. “Alı kişi ve Koroğlu karakterlerinin prototipleri hakkında” (14) adalanan bu makele, adından da görüldüyü gibi Alı kişi ve Koroğlu karakterlerinin mitoloji kökenlerinin öğrenilmesine hasredilmiştir. M.Seyidov bu makelesinde de başka mitoloji araştırmalarında olduğu gibi, Azerbaycan halkının eski tarihini mitoloji görüşlerle öğrenmiştir. Mitoloji onun için halkımızın eski tarihinin ilkin kaynaklarından biriydi.

1979 –cu yılda M.Seyidov’un mitolojiye dair iki makalesi basılmıştır. Bunlardan biri Korkut karakteri (15), ikincisi Hızır karakteri (16). Her iki makale merakla karşılanmasıyla beraber, alimin Korkut karakterinin mitolojik kökenlerine hasredilmiş makalesi ilmi kamuoyunda ve geniş okuyucu kütlesinde daha büyük yankı uyandırmıştır. Bu makalenin yayımından (1979) bir kaç yıl sonra (1983) onu kendisinin “Azerbaycan mifik tefekkürünün kaynakları” adlı monografisine dahil etmiş araştırmacı “Korkut” karakterinin zengin mana alemine, o cümleden mitolojik mana sistemine malik olmasını bir daha not etmiştir. Alimin 1981-ci yılda yayınladığı bir araştırması dikkat çekicidir. “Altın giysili savaşçı”nın soy etnik kaderi hakkında” adı altında ilk defa “Yıldız” dergisinde (17), ikinci defa 1984-cü yılda “Altın giysili savaşçının kaderi” adı ile ayrıca kitapçık şeklinde “Gençlik” basım evinde yayımlanmıştır (18).

Nihayet, 1983-cü yılda M.Seyidov’un mitoloji ile bağlı ilk esaslı eseri yayımlanır. “Azerbaycan mifik tefekkürünün kaynakları” adlı eserinde onun bu tarihe kadar işlediği mitolojik araştırmalar, bununla beraber mit, soykökü, eski medeniyet, ilkel düşünce tarihi ile alakadar bir çık söz ve anlayışların etimolojisinden bahseden araştırmalarını genelleştirmiş, sistemleştirmiş ve monografî haline getirmiştir (19).

Uzman alimin mitolojik araştırmaları içerisinde 1983-ci yılda “İlim ve hayat” dergisinde yayımladığı “Güneş miti” adlı makalesi de dikkat çekicidir (20). Mirali Seyidov kendi araştırmalarında genellikle türk mitolojik düşüncesinde tabiat cisimlerinin, bununla beraber Güneş’in vasıflar içermesinden geniş şekilde bahsetmiştir.

Araştırmacının 1984-cü yılda “İlim ve hayat” dergisinde yayımlanan “Halılarımızda ejderha deseninin mitolojik kökenleri” (21) adlı makalesi de, adından görüldüğü gibi mitolojik görüşlerin halı sanatı esasında restore edilmesine hasredilmiştir.

1986- cı yılda yine de “İlim ve hayat” dergisinde bilim adamının mitlerle alakalı teorik görüşlerini özünde içeren “Mitde sonsuzluk ve teklik bakışı hakkında” adlı makalesi yayımlanmıştır (22). Adından da bilindiği gibi makale mitolojik düşüncenin sonsuzluk, teklik gibi teorik sorunlarına aittir.

Nihayet, 1989-cu yılda M.Seyidov'un daha bir esaslı monografisi - "Azerbaycan halkının soykökünü düşünürken" (23) kitabı basılır. Bu kitap Azerbaycan halkının soyagacının öğrenilmesine hasredilmiştir.

1990-cı yılda M.Seyidov'un "Yaz bayramı" adlı kitabı yayımlanır (24). Kitapta yaz bayramının tarihi kökeni araştırılmış, takvim anlayışının mahiyeti halk bilimi, folklor örnekleri esasında incelenmiştir.

Prof. M.Seyidov ölümüne az zaman kalmış "Kam-Şaman ve onun kaynaklarına genel bakış" (25) eserini basıma hazırlıyordu. Kitap onun ölümünden (1992) sonra (1994) basıldı. 232 sayfalık bu kitap "Kam-şaman inançlarına genel bakış", "Al - Al Arvadının olduğu mit dünyasının mahiyeti", "Mitde insanseverlik ve ona karşıt görüş", "Tabiatla insanın karşılaşmasından yaranan mit inancı", "Oba inançının yaranması ve onun kam görüşlerinde yeri" adlı beş ana başlıktan ibarettir.

Malum olduğu gibi M.Seyidov' un ilmi kişiliği, genellikle kemiyet bakımından çok zengindir. O, çok sayıda etimoloji, halk bilimine ait makalelerin yazarıdır.

Mirali Seyidov Azerbaycan - Türk mitolojisinin tarihinde hususi aşamadır. M.Seyidov'dan önceki araştırmacılar Azerbaycan-Türk mitolojisini "Avesta" yönlü araştırmışlardır. Böylelikle, ilk olarak M.Seyidov türk yönlü araştırmalar yürütmüştür. Onu araştırmaları zamanın ihtiyacı olmuştur. Bilim adamı da bu ihtiyacı zamanında görmüş, duymuş, zamanında değerlendirmiştir. Azerbaycan-Türk mitolojisine ait bir birinden değerli eserler yazmıştır. Mirali Seyidov biliyordu ki, fikirlerini toplum kabul ediyor. Nitekim, Azerbaycan-Türk mitolojisinden devamlı olarak yazıyordu ve bu konuda fikir şekillendirmişti. Böylelikle Mirali Seyidov mitoloji sahasında öz statüsünü koruyor.

Prof. Mirali Seyidov zengin ve yaratıcı ilmi kişiliğe sahiptir. Bildiğimiz gibi büyük düşünürün ilmi faaliyetinin hepsi mitoloji sorunlarına ait değil. Mirali Seyidovun eserlerine genel şekilde dikkat edersek profesyonel edebiyat tarihçisi, mitoloji uzmanı, etnografi araştırmacısı ve halk bilimi profili üzre çalıştığının şahidi oluruz. Bilim adamının mitoloji araştırmaları bir kural gibi halkın soyağacını öğrenme meselelerinden hiç bir zaman ayrılmamış, ve o, mitolojini Türk halkının soyağacını en eski kaynağı olarak öğrenmiştir.

Onun eserlerinin Azerbaycan, Türk halkının kendinin etnik idrakı ve milli algılaması yönünden çok büyük rolü vardır.

KAYNAKÇA

1. Seyidov M. Sayat Nova. B.: Genclik, 1954, 155 s.
2. Seyidov M. Gövsi Təbrizi: heyatı və edebi kişiliği. B.: Az. SSR EA yayınları, 1963, 100 s.
3. Seyidov M. Peveç narodov Zakavkazya. B.: İzd. Ak. Nauk Az. SSR, 1963, 139 c.
4. Seyidov M. Azerbaydjano – armyanskije literaturnie svyazi. B.: İzd. Ak. Nauk Az. SSR, 1969, 179 s.
5. Seyidov M. Azerbaycan-ermenii edebi alakaları (orta asrlar). B.: Elm, 1976, 180 s.
6. Seyidov M. «Uğur» sözü haqqında bazı notlar // Az. SSR EA Haberleri (İctimai ilimler serisi), 1962, № 4, s. 147-159.

7. Seyidov M. «Ölenk»in izi ile // «Azerbaycan» dergisi, 1965, № 5, s. 84-93.
8. Seyidov M. «Oğuz» sözünün ve karakterinin kökeni // «Oğuz versiyonu Zaqafqaziyada» konfransının tezleri. B.: Az. SSR EA Yayınları, 1966, s. 6.
9. Seyidov M. Oğuzun ata-anasının kimliyi // «İlim ve hayat» dergisi, 1985, № 8, s. 15-16.
10. Seyidov M. Nekotorie zametki o qunno-azerbaydjanskih mifolojiçeskih svyazey na osnove etimolojiçeskoqo analiza «kuar» (quar) // Voprosı Azerbaydjanskoqo yazıkoznaniya (sbornik statey). B.: İzd. Ak. Nauk Az. SSR, 1967, s. 205-216.
11. Seyidov M. Zametki o qunnskoy mifologii (po istoçnikam VII v.) // Dergisi «Sovetskaya türkolojiya», 1970, № 2, 107-116.
12. Seyidov M. K voprosu o traktovke Yer-Sub v drevnetyurkskix pamyatnikax // Jur. «Sovetskaya tyurkolojiya», 1973, № 3, s. 63-69.
13. Seyidov M. Göy, ağ, siyah renklerinin eski inançlarla alakası // Az. SSR EA Haberleri («Edebiyat, dil, güzelsanatlar» serisi), 1978, № 2, s. 20-37.
14. Seyidov M. Alı kişi və Koroğlu karakterlerinin prototipleri hakkında // «Azerbaycan» dergisi, 1978, № 3, s. 184-207.
15. Seyidov M. «Korkut» sözünün etimoloji tahlili ve karakterinin kökeni hakkında // «Azerbaycan» dergisi, 1979, № 1, s. 179-207.
16. Seyidov M. Xıdırı türkdilli halkların inamı yaratmıştır // «Azerbaycan» dergisi, 1979, № 4, s. 51-60.
17. Seyidov M. «Altın giysili savaşçı»nın soy-etnik taleyi hakkında // «Ulduz» dergisi, 1981, s. 33-49.
18. Seyidov M. «Altın giysili savaşçı»nın taleyi. B.: Genclik, 1984, 105 s.
19. Seyidov M. Azerbaycan mitik tefekkürünün kaynakları. B.: Yazıcı, 1983, 326 s.
20. Seyidov M. Güneş miti // «İlim ve hayat» dergisi, 1983, № 2, s. 32-34.
21. Seyidov M. Halılarımızdaki ejderha simgesinin mifolojik kökenleri // «İlim ve hayat» dergisi, 1984, № 3, s. 20-23.
22. Seyidov M. Mitde sonsuzluk və teklik bakışı hakkında // «İlim ve hayat» dergisi, 1986, № 6, 25-27.
23. Seyidov M. Azerbaycan halkının soykökünü düşünürken. B.: Yazıcı, 1989, 496 s.
24. Seyidov M. Yaz bayramı. B.: Genclik, 1990, 96 s.
25. Seyidov M. Kam-Şaman ve onun kaynaklarına umumi bakış. B.: Genclik, 1994, 232 s.

3. DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASININ PSİXOLOJİ TƏHLİLİ – İlham MIRZƏYEV²⁷

ÖZET

Makalede Dağlık Karabağ munakaşasında büyük role sahip konfliktolojik ve psikolojik faktor tahlil olunur ve aynı faktörlerin psikolojik mekanizmasının açılmasına cahd gösterir.

Dağlık Karabağ munakaşasının mahiyyəti açıklanır, onun objektiv ve subjektiv psikolojik ünsirler(amiller) tahlil olunur. Munakaşa ortamında tarafların bir-birini kavramasının psikolojik cehetleri diqqat merkezine getirir ve tarafların bir-birini kavramasında ortaya çıkan illüzyon şərh olunur.

ABSTRACT

Here is being analysed the conflictological and the psychological facts an important role in Upper Garabagh conflict and making an attempt for the revealing of the psychological mechanism of the given data. Being done the content of the Upper Garabagh conflict, Being done the analyses of its objective and the subjective psychological factors.

Being analysed the psychological specificity of the perception of each other in cases of this conflict and being commented the illusions appearing in perception of the sides of each other.

27 "Dağlık Karabağ munakaşasının gelişme dinamikasının psikolojik tahlili." Psixologiya elmler namizadi, böyük elmi işçi, Felsefe Enstitüsü, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bakü/AZERBAIJAN.

Mövcud bir sıra münaqişələrin o, cümlədən Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Cənubi Qafqazda və onun ətrafında sabitliyi təhdid etməsi heç kimdə şübhə doğurmur. Digər tərəfdən bu münaqişə keçən əsrin 90-cı illərindən SSRİ dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə birbaşa hədə olmaqla respublikamızın milli maraqlarına öz təsirini göstərir. Siyasi sahədə əsas milli maraqlarımızdan biri olan dövlətimizin ərazi bütövlüyü Ermənistan- Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində pozulmuş, Azərbaycan Respublikası qonşu Ermənistan tərəfindən regional münaqişəyə cəlb edilmişdir. Münaqişənin özünəməxsus siyasi amilləri ilə yanaşı psixoloji məqamları da diqqəti çəkir. Belə ki, hər bir münaqişədə hər şeydən öncə psixoloji uyumsuzluq zonası olur. Bu zona vəziyyət haqqında hər bir tərəfin özünəməxsus təsəvvürlərə malik olmasına şərait yaradır. Tərəflərin bir-birinə qarşı əks mövqe tutması, müxtəlif motivlərə və məqsədlərə malik olması onların qarşılaşmasına və toqquşmasına gətirib çıxarır. Yəni hələ motivlərin olması, bir-birinə qarşı düşmən münasibətin mövcudluğu münaqişənin başlaması demək deyildir. Bunun üçün bir-birinə əks olan hərəkətlərin ortaya çıxması zəruridir. Qarşı tərəfin hərəkətləri digər tərəfin öz məqsədinə nail olmasına mane olur. Məsələn, Ermənistanın Spitak rayonundan azərbaycanlıların qovulması və onlara qarşı vəhşiliklər, eləcə də Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr paytaxt Bakıda mitinglərin və nümayişlərin başlamasına səbəb oldu. Bundan sonra bir-birini əvəz edən hadisələr qarşı tərəflərin biri–birinə cavab reaksiyalarına və münaqişənin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Buna görə də münaqişə şəraitində hər bir hərəkət qarşı tərəfdən qeyri-korrekt və ya düşmən hərəkət kimi qiymətləndirilir. Neqativ və qeyri-adekvat qiymətləndirmə hər bir tərəf üçün normal davranış tərzinə çevrilir və bir-birə qarşı yönəlmiş düşmən hərəkətlər real münaqişə və müharibəyə şərait yaradır. Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, münaqişə şəraitinə gətirib çıxaran konflikt aysberqə oxşayır. Onun bir tərəfi görünəndirsə, digər tərəfi görünməyən olur ki, bu da münaqişə şəraitində hərəkətlərin tam adekvat qiymətləndirilməsinə mane olur. Buna görə də münaqişənin psixoloji təsvirini vermək üçün vəziyyətin gedişinə və qarşı tərəflərin biri-biri haqqında təsəvvürlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Ummimiyyətlə, psixoloji və konfliktoloji ədəbiyyatda başqalarının konfliktli, düşmənçəsinə, ona qarşı hərəkətlərinin qiymətləndirdikləri hərəkətlərin əsas cəhətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirirlər:

- digər tərəfin birbaşa və ya dolayısı yolla niyyət və planlarının yaradılması;
- qarşı tərəfin öz vəzifələrini və məsuliyyətini başa düşməməsi;
- başqalarına aid olmayan ərazilərin tutulması və ya işğalı;
- digər tərəfin əmlakına və ya reputasiyasına ziyan vermə;
- insan ləyaqətinin alçadılmasına yönəldilmiş hərəkətlər;
- hədələr və başqa formada düşmənçiliyə təhrik edən hərəkətlər;
- fiziki zorlama hadisələri və s.

Belə hallarda bəzi hərəkətlər heç də konfliktli hərəkətlər kimi qiymətləndirilmir və hesab olunur ki, bu hərəkətlər tam şəkildə onlara qarşı yönəlməyib və ya onları bu hərəkətlərə təhrik edənlər vardır. Əksər hallarda bu təsəvvüflərlə izah edilir, bəzən normal hərəkətlər kimi də qiymətləndirilir. Faktlar göstərir ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı münaqişənin mərkəzindən uzaqda olan Azərbaycan rayonları bilavəsitə bu münaqişənin

dərinləşəcəyinə heç də inanmırdılar. Uzun müddət qonşuluqda yaşayan ermənilərin onları öz ev-eşiyindən qovacaqlarını və onlara qarşı vəhşiliklər törədəcəklərini ağllarına belə gətirmirdilər. Belə bir yalnız psixoloji gözləmə hərbi əməliyyatların genişləndiyi bir dövrdə də hələ öz qüvvəsini itirməmişdi. Təbii ki, ermənilərin müdhiş planlarından xəbərsiz olan azərbaycan əhalisi yalnız ermənilərin ayrı-ayrı yerlərdə törətdikləri vəhşiliklərdən sonra sanki ayıldılar. Yəni münaqişənin birinci fazasında Azərbaycandan ermənilərin və Ermənistandan azərbaycanlıların qovulmasından sonra da əsl məqsədin hələ bəlli olmadığı bir zamanda da azərbaycan tərəfi hələ də münaqişəni kəskinləşdirmədi. Sonralar məlum oldu ki, ermənilərin yaxın və uzaq məqsədləri varmış və bu məqsədlər riyakarlıqla pərdələnmişdir. Şayələr, dezinformasiyalar, təxribatlar və s. kimi vasitələr ermənilərin taktiki və uzaq məqsədlərin xidmət etməsi indi heç kimdə şübhə doğurmur. Ermənilərin əsrin əvvəllərində törətdikləri vəhşiliklərin unudurulması, tarixin yaddaşından sıxışdırılması, dostluq və qardaşlığın təbliği və gələcək üçün erməni separatizminin və millətçiliyinin «sıfırdan başlamasına» rəvac vermək üçün rus-sovet ideoloqları tərəfindən proqnozlaşdırılmışdır. Başımıza gətirilən bir sıra müsibətlərin kökündə məhz elə bu məsələlər durur.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin inkişaf dinamikasını başa düşmək üçün onun mərhələlərinə, yaratdığı fəsadlara və energetik balansına diqqət yetirmək zəruridir. Hər bir konfliktin dağamlılığı insanların sərf etdiyi enerjiden, münaqişə şəraitində olan tərəflərin iqtisadi və hərbi gücündən və s. asılıdır. Hər hansı konfliktin dayandırılması üçün müəyyən qarşılıqlı anlaşma zəruridir. Lakin həyati əhəmiyyətli məsələlərdə birbaşa kompromis mümkün deyildir. Bundan əlavə konfliktin ilkin mərhələsində Azərbaycan özü üçün həyati əhəmiyyətli obyektlərini itirmiş, strateji rayonları işğala məruz qalmış və insanların vəhşicəsinə qətlə həyata keçirilmişdir. Azərbaycan bununla razılaşa bilməzdi. Yəni konfliktin ilkin mərhələsində belə psixoloji razılaşma üçün yer qalmamışdı və ona görə də konflikt get-gedə dərinləşməyə bilməzdi. Etnosepatizmin cərəyan etdiyi bir sıra münaqişələrdə olduğu kimi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı da münaqişədə obyektiv və subyektiv hərəkətlər özünəməxsus şəkildə təzahür etməyə başladı. Psixoloji təhlili zamanı bu hərəkətləri fərqləndirmək lazım gəlir. Obyektiv faktorlar dedikdə – vəziyyəti özündə real əks etdirən gerçəklik başa düşülür. Bu amillər millətin, etnosun varlığı və onun etnik-psixoloji xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. Bu faktlar qısa zaman intervalında dəyişə bilməz. Obyektiv amillərin mövcudluğu, həyati əhəmiyyətli dəyərlərlə şərtlənməsi əksər psixoloqların fikrincə münaqişəni qaçılmaz edir. Bu prinsipi Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə tətbiq etsək görərik ki, hər iki tərəf üçün qarşılıqlı anlaşma şəraiti yaransada ermənilərin destruktivliyi və « erməni yaddaşında möhkəmlənmiş uydurma tarixi faktlar» bu anlaşmaya həmişə maneçilik törətmişdir. Buna görə də psixoloji baxımdan konflikt həll olunmaz kimi görünür. Bir məsələni də qeyd edək ki, son 15 ildə aparılmış danışıqlar göstərir ki, münaqişənin sülh yolu ilə tənzim olunması uzunmüddət tələb edir və nəticə hələ də görünmür.

Çünki, münaqişə bilavasitə obyektiv amillərlə şərtlənmişdir ki, bu amillər də onun həll olunmasına imkan vermir. Münaqişənin inkişaf prosesinə baxdıqda görürük ki, bir sıra xarici qüvvələr bu münaqişənin ilk mərhələlərində belə onun qızışdırılmasında maraqlıdır və onun həllinə hər vəchlə mane olurlar. 1997- ci ildə münaqişənin həll olunmasında mərhələli həll planı həyata keçməsindən narahat olan bir sıra qüvvələr Ermənistanda dövlət çevrilişi edərək hakimiyyəti dəyişdilər. Bütün

bunlar göstərir ki, münaqişədə obyektiv hərəklər onun inkişaf dinamikasını və prosesin özünü təyin edir. Münaqişənin belə vəziyyətə qalması Azərbaycana təsir imkanlarını onların nöqtəyi-nəzərincə artırır. Bunula belə münaqişənin subyektiv amilləri də vardır ki, bu da diqqətdən kənarda qala bilməz. Tədqiqatçıların fikrincə (10;13;17) subyektiv amillər konfliktli hərəkətlərin stimulu, istiqamətləndiricisi olur. Belə amillər illuziya xarakterli məsələlərlə şərtlənmişdir. Əksər hallarda münaqişə şəraitində olan insanlar situasiyanı təhrif olunmuş şəkildə qavrayırlar. Onların təxəyyülündə real hadisələr onlara məxsus olmayan kimi qavranılır. Həmin situasiyada olmayan məsələləri bilavasitə özlərinə aid edirlər. M.Tomasın nəzəriyyəsinə əsasən bu vəziyyət qəbul ediləndir və ya münaqişənin gedişində təbii haldır. Çünki illuziya xarakterli təsəvvürlər konfliktli hərəkətləri real təsəvvürlərdən daha çox münaqişəni stimullaşdırır. Ona görə ki, münaqişəli vəziyyətin özü stress və ya kütləvi psixoz kimi qiymətləndirilir və insanlar nə etdikləri və onlara nə edidiyinin fərqinə varmadan stereotip davranış tərzini göstərirlər. Əksər tədqiqatçıların fikrincə (12;13;14) illuziya konfliktin gedişinə və dərinləşməsində əsas faktora çevrilir. Bu nəzəriyyədən çıxış edərək Ermənistan- Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində illuziya yaradan cəhətləri qruplaşdıraraq bilərik ki, bu amillər birbaşa konfliktin başlanmasına və şiddətlənməsinə xidmət etmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

Udmaq-uduzmaq illuziyası. Ermənilər özlərinin hərbi, psixoloji və siyasi hazırlıqlarından yalnız olaraq çıxış edib münaqişəni bütünlüklə udmaq perspektivinə illuziya yaratmışdılar. Nəyin bahasına olursa olsun qələbə əldə etmək və azərbaycanlılara qalib gəlmək. Bu illuziya alternativin olmamasından birbaşa münaqişənin drinləşməsinə və müharibə vəziyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

«Özunəbəraət qazandırma» illuziyası. Ermənilərdə belə biri yalnız təsəvvür yaranıb ki, onlar daha qədim və sivilizasiyalı xalqlardır. Onlar azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri normal hadisə hesab edir. Çünki onlar hamıdan yüksəkdirlər, aşağılıq kompleksinə malik etnoslar məhv olmalıdırlar. Vaxti ilə alman faşistləri də belə bir illuziyanın qurbanı olmuşdular. Belə illuziya şəraitində insanlar hesab edirlər ki, bizim baxışlarımız, bizim dünyagörüşümüz, bizim prinsiplərimiz digərlərindən üstündür. Ancaq onlar bizim mədəni dəyərlərimizi düzgün qiymətləndirmirlər.

«Qəddar etnos illuziyası». Burada belə bir prinsip əsas götürülür ki, kim bizim maraqlarımıza, bizim adətlərimizə uyğun deyilsə o, bizdə neqativ reaksiya doğurur. Türklər qəddar xalqlardır və onlardan qisas almaq lazımdır. Tarixi faktlar göstərir ki, əksinə ermənilər həmişə türklərə qarşı soyqırım törədiblər.

«Güzgü qavrayışı» illuziyası. Mnəyyən məqsədlərə görə qarşı-qarşıya durmuş etnoslar simmetrik, sanki güzgüdə olduğu kimi bir-birini qavrayırlar. Hər bir tərəfin müsbət və mənfi cəhətləri tapılır. Bir-birlərini günahlandıraraq öz hərəkətlərinə bəraət qazandırırırlar. Məsələn, Xocalı soyqırımından sonra ermənilər Sumqayıt hadisələrinin qisasının alındığını bəyan edirdilər. Bunu sübut etməyə belə ehtiyac yoxdur. Çünki məhz Sumqayıt hadisələri ildönümündə və elə həmin günlərdə Xocalı soyqırımını törədildi. Hansı ki, bilavasitə ermənilər tərəfindən təşkil olunmuş və həyata keçirilmişdir. Belə illuziyalar əksər hallarda konfliktin silahlı münaqişəyə keçməsinə gətirib çıxarır.

Onun da nəzərə almaq lazımdır ki, münaqişə vəziyyətində etnos üzvləri tərəfindən reallığın dərk edilməsi özü bir çox hallarda həm qeyr-şüari şəkildə, həm də aydın dərk edilmiş şəkildə təhəvür edə bilər. İnsanların biri-birini dərk etməsinin psixoloji mexanizmini və qanunauyğunluqlarını araşdıran AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyev haqlı olaraq göstərir ki, etnik qrup tarixən özündə formalaşmış

olan psixoloji xüsusiyyətləri qabartmağa çalışır və o bunu həmin xüsusiyyətləri digər birliyin xüsusiyyətlərinə qarşı qoymaqla «ya dərk edilmiş, ya da az dərk edilmiş şəkildə edir». Müəllifin fikrincə «mənsub olduğu biliyin digər birlikdən fərqləndirilməsi, ondan üstün tutulması və ona qarşı qoyulması öz etnik fərqlərini fəal şəkildə fərqləndirməsinə xidmət edir. Bu öz ifadəsini etnik mənlik şüurunda və etnik stereotiplərdə tapır» (5, s.20). Müəllifin fikirlərinin haqlı olduğunu sübut edən bir sıra tarixi məqamlar və hadisələr vardır ki, bu da etnosun özünüdərk etməsində illuziyaya qapılmasına və etnik identikliyin qeyr-adkevat qavranılmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlarla yanaşı konfliktin inkişaf prosesi də araşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ümimyyətlə münaqişənin bir başa təsvirinə həsr edilmiş tədqiqatlar olduqca azdır. Demək olar ki, bu sahədə yalnız tarixi və etnopsixoloji tədqiqatlara rast gəlinir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, özünün inkişafında konflikt bir neçə mərhələdən keçir. Hər bir mərhələnin davamlılığına görə müxtəlif mərhələlərə bölürlər. Ancaq əksər tədqiqatçılara görə münaqişənin inkişaf prosesi hər bir konfliktə eyni cür baş verir. Münaqişənin ilk mərhələsini münaqişə önü mərhələ adlandırırlar. Bu mərhələdə müyyən ziddiyyətlər yaratmış konfliktin potensial subyektinə münasibətdə gərginliyin artması müşahidə olunur. Konfliktin potensial subyektə tərəfindən dərk edilən ziddiyyətlər yalnız münaqişəyə aparıb çıxarır. Bu o deməkdir ki, hər bir konflikt önü situasiya konfliktə gətirib çıxarmır. Məhz bu mərhələdə sosial-psixoloji və etnik konfliktlərin yaranması üçün şərait yaranır. Əgər gərginlik açıq münaqişə və toqquşma vəziyyətinə keçmirsə, o latent xarakter alır və potensial təhlükə olaraq qalır. Şərti olaraq konfliktönü situasiyanı bir neçə inkişaf fazasına bölmək olar. Onlar aşağıdakılardır:

- müəyyən mübahisə obyektinə olan münasibətdən doğan ziddiyyətin ortaya çıxması; inamsızlığın yaranması və etnik gərginliyin artması; bir-birinə qarşı iddiaların(birtərəfli iddianın) irəli sürülməsi ; təmasın azalması və əlaqələrin kəsilməsi;

- öz iddialarının doğruluğunu sübut etmək cəhdi və konfliktin ədalətli yolla həll etmək istəyindən uzaqlaşma; özünün şəxsi stereotiplərinə qapılma; şübhələrin ortaya çıxması və emosional sferada gərginlik;

- qarşılıqlı əlaqələrin strukturunun dağıdılması; qarşılıqlı mühakimədən hədələrə keçilməsi; aqresivliyin yüksəlməsi; «düşmən obrazının yaranması» və onunla mübarizə «qurğusunun» yaradılması;

Bu cəhətlər göstərir ki, qeyd olunan şərtlər daxilində konfliktli situasiya tədricən açıq münaqişəyə transformasiya olunur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Qarabağın ermənilərə mənsub olması iddiası və Xankəndində başlanan mitinqlər Azərbaycanda cavab reaksiyalarına səbəb oldu və münaqişənin dərinləşməsi üçün real şərait yarandı. Ermənilər bu vəziyyətdən istifadə edərək onu daha da dərinləşdirdilər. Lakin hər bir konflikt önü situasiya insident olmasa açıq toqquşmaya və ya müharibəyə gətirib çıxarmır. Daha dəqiq desək konfliktin real olması üçün insident zəruridir. İnsident- tərəflərin toqquşması üçün formal bəhanədir. İnsident həm təsadüfi, həm də konflikt subyektə tərəfindən provokasiya edilə bilər. Bu zaman hadisələrin təbii gedişi başlayır. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı Əsgəran yaxınlığında iki azərbaycanlı yeniyetmənin öldürülməsi münaqişənin başlaması və üçüncü fazaya keçməsinə səbəb oldu. Bir sıra hallarda insident hansısa «üçüncü» tərəfin təxribatı nəticəsində yaranır və öz maraqları daxilində konfliktə idarə etməyə başlayır. Təbii ki, bu münaqişədə üçüncü tərəf Rusiya Federasiyası idi. Məlumdur ki, Sovetlər ittifaqı dağıldıqdan sonra hər bir respublika öz müstəqilliyini

elan etdi və suverenliyini qorumağa başladı. Azərbaycan rus qoşunlarını öz ərazisindən çıxaran ilk dövlətlərdən biri olmuşdur. Bu isə Rusiyanın imperiya siyasətinə uyğun gəlmirdi. Buna görə də o dolayısı yolla Erməstan vasitəsilə Azərbaycana təsir göstərməyə və bununla da Azərbaycanı öz təsir dairəsinə salmağa çalışırdı. Bunun ən asan yolu münafişə yaratmaq idi. Məhz bu nöbtəyi- nəzərdən Rusiya üçüncü tərəf kimi çıxış edirdi. Aparılmış tədqiqatların(6;7;10;17) təhlilindən çıxış edib insidentin yaranmasını xarakterinə görə dörd tipini ayırd etmək olar:

Obyektiv məqsədayönlü insidentlər.

Obyektiv məqsədayönsüz insidentlər.

Subyektiv məqsədayönlü insidentlər.

Subyektiv məqsədayönsüz insidentlər.

Qeyd olunmalıdır ki, insident konfliktə yeni xarakter verir. Umumiyyətlə münafişə tərəflərinin mürəkkəbləşmiş situasiyalarda mümkün davranış tipləri aşağıdakılar ola bilər:

-tərəflər yaranmış ziddiyyəti aradan qaldırmağa və kompromis tapmağa çalışırlar;

- bir tərəf özünü heç nə olmamış kimi aparır (konfliktədən uzaqlaşır) ;

- insident açıq qarşıdurma və müharibə üçün signal rolunu oynayır.

Sadalanın variantlardan birinin seçilməsi qarşı-qarşıya duran tərəflərin konkret qurğusunun, məqsəd və gözləmələrindən, emosional yönündən asılı olur. Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan qeyd olunan variantlardan axırıncısını seçmiş və bunun nəticəsində müharibə daha qanlı və davamlı xarakter daşımağa başlamışdı. Münafişənin inkişafının üçüncü mərhələsi əvvəlkilərdən fərqli olaraq konfliktli davranışın açıq şəkildə təzahürü ilə səciyyələnilir. Bu mərhələ hər hansı obyektin tutulması və mübahisə zonalarında hərbi əməliyyatların aparılması ilə xarakterikdir. Üçüncü mərhələdə psixoloqlar konfliktli davranışın bir neçə növünü xarakterizə edirlər. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- fəal - konfliktli davranış (münafişəyə çağırış);

- passiv – konfliktli davranış (çağırışa cavab);

- konfliktli - kompromiss davranış;

- kompromiss davranış.

Münafişədən əvvəl yaranmış konflikt qurğusundan asılı olaraq tərəflərin davranış formaları məntiqi inkişaf mərhələsinə keçir. İnkişaf edən və dərinləşən konflikt onun daha da qızışması üçün əlavə stimullar yaradır. Əgər münafişənin qarşısını heç kim almırsa o, öz-özünə qidalanmağa və yeni –yeni münafişəli şəraitlər və hərbi əməliyyatlar ortaya çıxarır. Bu nöqtəyi-nəzərdən hər bir konflikt özünəməxsus unikalığa malik olur. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bütün münafişələr üçün xarakterik olan cəhətlər vardır və həmin cəhətlər münafişənin ümumi modelini özündə əsk etdirir. İstər Ermənistan- Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münafişəsi, istərsə də digər münafişələr üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

- Münafişənin gizli vəziyyətdən açıq müharibə şəraitinə keçməsi. Burada müharibə lokal xarakterli və daha az resurslardan istifadə olunmaqla aparılır. Məsələn Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münafişəsinin ilk dövrlərində fəal hərbi əməliyyatlar yalnız Qarabağ ətrafında aparılırdı və hər kəs hesab edirdi ki, bu münafişə öz lokallığından çıxıb total müharibəyə çevirilməyəcək.

- Qarşıdurmanın daha geniş eskalasiyası. Burada artıq bütün kompromis ehtiyatları azalır. Münafişəyə daha geniş resurslar və qüvvələr cəlb olunaraq onun ahətə dairəsi genişlənilir və münafişə idarəedilməz hala gəlir. Qarabağda münafişənin

bu mərhələsi artıq 1991-1992-ci illəri əhatə edirdi. Mühəribə nəinki Qarabağ və ona bitişik rayonlarda, həm də Azərbaycanın Ermənistanla sərhəd ərazilərində də aparılırdı.

- Bu mərhələdə artıq münaqişə apoteqya vəziyyətinə gəlib çatır və total müharibə qaçılmaz olur. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən bu mərhələdə qarşı tərəflər artıq öz məqsədlərini unudur, hər bir vəhclə düşməyə zərbə vurmağa çalışırlar. Təbii ki, Qarabağ müharibəsində münaqişənin kulminsiyası tam şəkildə hələ baş verməmişdir. Doğrudur atəşkəs rejimi olsa da lokal döyüşlər hələ də getməkdədir. Bu isə subut edir ki, müharibə hələ qurtarmamışdır. Başqa bir tərəfdən Azərbaycanın ərazilərinin 20%-nin işğalı və bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün ordusunun mövcudluğu Qarabağ müharibəsinin ikinci mərhələsinin hələ də qaldığını göstərir. Doğrudur Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev müharibənin sülh vasitəsilə həllinə çalışır. Lakin bədnam ermənilər hər hansı kompromis danışıqlardan hələ ki, qaçırlar və öz müdafiə qabiliyyətlərin möhkəmlətməyə çalışsalar da Azərbaycanı müşahidə olunan iqtisadi yüksəliş, Azərbaycanın müdafiə xərclərinə ayırdığı maliyyə vəsaitlərinin Ermənistanın bütöv büdcəsinə bərabərliyi sübut edir ki, Azərbaycanda qüdrətli ordu yaradılmışdır və bu ordu öz torpaqlarını erməni işğalçılarından əlində qurtaraçaqdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin psixoloji təhlili göstərir ki, münaqişənin gedişində buraxdığımız səhvlər bilavasitə obyektiv amillərlə şərtlənsə də, burada subyektiv amillər də olduqca çoxdur. Məsələn məlumdur ki, insan hər hansı bir arzuya yetişmədikdə və ya onu nahaqdan gözlədikdə onda frustrasiya halı baş verir. Belə hal nəinki insanın davranışına, həm də fəaliyyətinin məqsədmüvafiqliyinə təsir göstərir. 1992-ci illərdə Azərbaycan ordusunun zəfər yürüşləri qələbəyə yaxınlaşmasından xəbər verirdi. Lakin o zamankı hakimiyyətin səriştəzliyi və geri alınmış torpaqların ermənilər tərəfindən yeindən zəbt olunması Azərbaycan silahlı qüvvələrində apatiya, frustrasiya halı yaratdı və taktiki məqsədlərin tədricən deformasiyaya uğramasını gətirib çıxardı. Dezinformasiya şəraiti və orduya vahid komandanlığın həyata keçirilmə bilməməsi düşmənlərimizin belə situasiyalardan yararlanmasına şərait yaradırdı. Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində ilk təşəbbüslər erməni işğalçı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ ərafında ki əraziləri zəbt etdiyi dövrdən başlamışdır. Məlumdur ki, münaqişə ilə bağlı olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası 4 qətnamə qəbul etmişdir: 30 aprel 1993 –cü il traixli 822 sayılı və 29 iyul 1993-cü il 853 sayılı qətnamələrdə « vəziyyətin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsi», 14 oktyabr 1993-ü il 874 sayılı və 11 noyabr 1993-cü il 884 sayılı qətnamələrdə isə vəziyyətin gərginləşməsinə yaranan narahatçılıq hissi ifadə olunurdu.

Sənədlərin öyrənilməsi göstərir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ və ona bitişik bir sıra rayonların Ermənistan tərəfindən işğalını tanımışdır. Belə ki, qətnamələrdə atəşin birdəfəlik dayandırılması məqsədi ilə bütün hərbi əməliyyatların qarşısının alınması və işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər, Ağdam rayonlarından, eləcə də Azərbaycanın işğal edilmiş başqa rayonlarından dərhal çıxarılması tələb edilir(1,s.140). Həmin qətnamələrdən üçün müddət keçməsinə baxmayaraq Ermənistan silahlı qüvvələri işğal etdiyi ərazilərdən çıxmamışdır. Bu o deməkdir ki, Ermənistan hətta beynəlxalq səviyyədə qərarlara məhəl qoymur və özünün ekspansiv və işğalçı siyasətini davam etdirir. Bu məsələ iki aspektdən şərh edilə bilər. Birincisi ondan ibarətdir ki, erməni lobbisi böyük dövlətlərin siyasətinə təsir göstər bilər və

bunun sayəsində Ermənistana gözüün üstə qaşın var deyən yoxdur. İkincisi, ondan ibarətdir ki, dünyada hələ də münaqişələrin həllinə və ayrı-ayrı dövlətlərə münasibətdə ikili standartlar mövcuddur. Başqa bir cəhət ondan ibarət dir ki, BMT-nin qərarları tövsiyə xarakterlidir və məcburi xarakter daşımır. Marqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, qətnamələrdə Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hərbi münaqişə kimi deyil tərəflər arasında mübahisə kimi qiymətləndirilmişdir. Ermənilər bu münaqişədə beynəlxalq hüquq müstəvisində qəbul edilmiş xalqların və millətlərin öz müqəddaratını həll etməsi prinsipinə istinad edirlər. BMT-nin nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən bütün üzv dövlətlər öz beynəlxalq münasibətərində hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinməlidir (8, s.66). Bu isə göstərir ki, siyasi baxımdan münaqişəyə yanaşma tərzində və beynəlxalq hüquq müstəvisində ikili münasibət hələ də davam edir.

ƏDƏBİYYAT

Abdullayev E. Dağlıq problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: 2004, 140 s.

Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, 2003, 365s.

Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı : 2001, 374 s.

Bayramov İ.M. Etno-psixologiyanın bəzi məsələləri. Bakı: Adiloğlu, 2001, 36 s.

Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: Turan, 1998, 137 s.

Əliyev H.H. Dağlıq Qarabağ həqiqətləri. Bakı: Renessans, 2005, 140 s.

Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı: Təknur, 2008, 334 s.

Abbasbeyli A.N., Abbasbeyli E.A. Qeydar Aliyev i mirovaya politika.

Baku: Azernəşr, 1997. 328 s.

Aklaev A.R. Etnopoliteçeskaya konfliktologiya. M: Delo, 2005. 472 s.

Qrişina N.V. Psixologiya konfliktı. SPb: Piter, 2005, 464 s.

Qrant N. Konfliktı XX veka. İllustrirovannaya istoriya. M.: 1995, 440 s.

Kovalenko B.V., Pirogov, A.İ. Rıjov. O.A. Politeçeskaya konfliktologiya. M: 2002, 400s.

Çernyaskiya S.İ. Noviy put Azerbaydjana. M: Azer-Media, 2002, 352 s.

Mamedova L. Quseyinov Q. Armyano- Azerbaydjanskiy konflikt:

problemı mira i voynı // Çentralnaya Aziya i Kafkaz, 2003, № 5(29), 65-84 s. 78-79).

Leonov N.İ. Konfliktı i konfliktne povedenie. SPb: Piter, 2005, 240 s. 15.

Politeçeskaya konfliktologiya. Uçebnoe posobie / Pod.red.

S.Lanyulova. Spb: 2008, 319 s.

**4. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN
FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏSİ - Yusif
SÜLEYMANOV²⁸**

ÖZET

Mekalede İngilis dili ve Azərbaycan türkcesinde sade cümlenin fonksiyonel özellikleri ve onların çalışması karşılıklı şekilde yer almıştır. Tüm fonksiyonel özellikler gösterilmiş ve tahlil edilmiştir.

ABSTRACT

In this article was given the functional features and their using of the simple sentence in English and Azerbaijani languages in the comparable form. All the functional features was shown and analyzed.

Bildiyimiz kimi «it» əvəzliyi ingilis dilində qrammatik baxımdan daha çox mücərrədləşmişdir. «Buna görə də o müxtəlif vəziyyətlərdə mübtədə funksiyasında çıxış edə bilər. O cansız əşya bildirən isimlərin əvəzinə işlənərkən cümlədə müəyyən şəxslə mübtədə olur və həm leksik, həm də qrammatik baxımdan (yəni semantik-struktur) tamhüquqlu cümlə üzvünə çevrilir» (47, s.112).

Where is the entrance? It is here. – Giriş haradadır? O buradadır.

“İt” əvəzliyi zaman, məsafə və ya təbiət hadisələrinin müxtəlif vəziyyətləri haqqında danışarkən cümlədə mübtədə funksiyasında işlənir. Bu halda belə cümlələr

28 “İngilis dili və Azərbaycan türkcesində sade cümlenin fonksiyonel özellikleri ve onların çalışması.”, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertanti, Bakı/AZƏRBAYCAN

şəxssiz cümlələr adlanır. “İt” əvəzliyi belə cümlələrdə qrammatik əsasda struktur cəhətdən düzgün işlənsə də, semantik cəhətdən heç bir məna kəsb etmir, məsələn: It is autumn. – Payız; It is three o'clock. (Saat 3-dür).

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində belə cümlələr işlədilmir. Sadə cümlələrin struktur və semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinin sadə cümlələrini bir neçə cür təsnif etmək olar. Əlbəttə, qrammatikalarda cümlələr ən çox quruluşuna görə təsnif edilir. Bundan başqa cümlələri (söyləmələri) funksional əlamətlərinə görə də təsnif etmək olar. Azərbaycan dilində cümlələr ya adi intonasiya ilə, ya da fərqli intonasiya ilə müşayiət edilir. Belə ki, cümlələr bütöv mətn daxilində bir-birilə struktur-semantik əlaqə üsulları ilə araşdırılır. Bundan başqa sadə cümlələr hər iki dildə aktual üzvlənmənin tərkib hissələri olan «tema» və «rema» ilə də tədqiq edilərək müqayisə edilə bilər. Beləki, «tema» - məlum olan, haqqında danışılan, əsaslanılan söyləmə predmitidir. «Rema» - isə onun haqqında xəbər verən və məna yükünü daşıyan hissəsidir. Hər bir sadə cümlənin ünsiyyət vasitəsi kimi kommunikativ məqsədi olur. «Sadə cümlə mətn daxilində (kontekst) daxilində işlənsə, onu kommunikativ cəhətdən təhlil etmək asan olur. Belə halda ağırlıq adətən ifadəni başlayan 1-ci cümlə üzərinə düşür və qalan cümlələr mənaca (semantik cəhətdən) ona zəncirvari bağlanır» (129, s.115).

Hər sonra gələn sadə cümlə özündən əvvəlkini bu və ya digər cəhətdən məzmununa görə tamamlayır. Beləliklə «tema-rema» ardıcılığı əmələ gəlir. 1-ci cümlənin reması, ikinci sadə cümlə üçün tema olur, yəni, artıq məlum olan hissəyə çevrilir. Məsələn: Dünən Əli məktub yazdı. (rema)

Məktubu anasına oxudu. (tema)

Bunu ingilis dilində verilən cümlələrdə də müqayisə etmək olar. Məsələn:

Cohn (tema) gave a book to Mary. (rema)

Mary (tema) was given a book by Cohn. (rema)

A book (tema) was given to Mary by Cohn. (rema)

Əlbəttə hər iki dil üçün «tema-rema» analizi cümlənin təşkilində əsas rol oynayır və mətndən (kontekstdən) asılı olurlar. Buna başqa bir nümunə də göstərmək olar. Məsələn: «Müəllim baxır ki, sinifdə iştirak edən tələbələrin hansısa dərəcə gəlməyib. O soruşur: Mən görürəm ki, bu gün dərsdə kimsə iştirak etmir». – I see someone is absent today at the lesson.

Who is absent (sual verib, soruşur).

Petrov is absent (Petrov yoxdur) cavabını alır. Burada is absent temadır. Petrov – isə remadır (yəni bu gün olmayan şəxs Petrovdur).

Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində «tema və rema» leksik-qrammatik tərkibinə görə çox müxtəlif olur. Hər iki komponent bütün cümlə üzvlərindən bərabər şəkildə istifadə edə bilər. Hər bir cümlə üzvü məna yükünü öz üzərinə götürərək aktuallaşa bilər.

Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlir ki, cümlənin məna quruluşunu məna elementləri, onlar arasında əlaqələr və elementar mənalar təşkil edir. Hər bir sadə cümlə mənaca çox mürəkkəb bir qurum olub, üç müxtəlif komponenti tərkibinə daxil edir: hadisə, məntiq və qiymətləndirmə. Semantik sintaksisin vəzifəsi bu komponentlərin hər birini, onların bir cümlədə birləşmə qaydalarını və dili təmsil etmə üsullarını öyrənməkdir.

U.Z.Çeyfə görə mərkəzində fel onun adlandırdığı və sübutu ilə müşayiət olunan predikativ durur. «O, fel mənalarının altı tipini göstərir: hal, vəziyyət, proseslər, hərəkət, hərəkət prosesi, vəziyyət və hərəkətin davam etmə prosesləri». Müəllifə görə,

bütün cümlə bütövlükdə fel əsasında formalaşır. Felə təsir edən nə varsa, hamısı cümləyə təsir göstərir. U.Z.Çeyf sadə cümlənin semantik quruluşunu aşağıdakı sxemdə təsvir etmişdir».

- I. V (verb) N (noun) - The wood is dry. (ingilis dilində)
(vəziyyət) (patent) – Odun qurudur. (azərbaycan dilində)
Burada odunun vəziyyəti bildirilir.
- II. V (verb) N (noun) – The wood dried. (ingilis dilində)
(proses) (patent) - Odun qurudu. (azərbaycan dilində)
Burada odunun quruma prosesi bildirilir.
- III. V (verb) N (noun) – Mary sang. (ingilis dilində)
(hərəkət) (agent) – Mary oxudu. (azərbaycan dilində)
Bu cümlədə hərəkət icra olunduğu bildirilir.
- IV. V (verb) N (noun) N (noun) – Michael dried the wood. (ingilis dilində)
(hərəkət prosesi) (patent) (agent) – Maykl oldunu qurutdu. (azərb.dilində)
Bu cümlədə isə hərəkət prosesi göstərilir.
- V. V (verb) It is hot. (ingilis dilində)
Köməkçi felin vəziyyəti - İstidir. (azərb. dilində)
Bu cümlədə fel «to be» köməkçi fel kimi bağlaıcı funksiyası yerinə yetirir.

V (verb) It is raining. (ingilis dilində)

Köməkçi fel hərəkətin davam etməsini bildirir. – Yağış yağır. (azərb dilində)

Bu cümlədə isə köməkçi feli davam etmə hərəkətini bildirir (70, s. 120-9.7, 121-122-9.8, 123-9.9).

Qeyd etmək olar ki, U.Z.Çeyf öz konsepsiyasına əsasən felə üstünlük verərək onu cümlə ilə eyniləşdirir. Belə olan halda ad nitq hissələri ilə əmələ gələn sadə cümlələr kənarda qalmış olur. Bu amilin özü türk dillərinin semantik sintaksisi nəzəriyyəsində əsas funksiya daşıyır.

Müasir dövrdə leksik semantika və qrammatik semantika dilçiliyin əsas problemlərindən hesab edilir.

Sadə cümlənin məna quruluşunun açılmasında əsas rol oynayan mühüm məsələlərdən biri onun semantik strukturunun komponentləridir.

Sadə cümlənin semantik quruluşu ilə qrammatik quruluşu arasında, onların forma və məzmunları arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Hər hansı bir cümlə üzvü, cümlənin semantik strukturunun bir neçə komponenti ilə ifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyətə görə sadə cümlənin tərkib hissəsi olan cümlə üzvləri iki qrupa ayrılır: 1. bir semantik komponentin ifadəsi olan cümlə üzvləri; 2. iki və daha artıq semantik komponentlərin ifadəsi cümlə üzvləri.

Sadə cümlənin semantik strukturunun, həmçinin də onun tərkib elementlərinin formalaşması mürəkkəb prosesdir. Semantik komponentin formalaşması üçün aşağıdakılar mühüm rol oynayır:

1. Jümlə komponentinin sintaktik mövqeyi (yeri); 2. Bu mövqeyin pozisiyanın kateqorial-leksik tutumu; 3. Leksik və sintaktik semantikasının qarşılıqlı əlaqəsi.

Sadə cümlənin sintaktik strukturunun aparıcı komponenti predikatdır. Predikat işarəsinin mühüm xüsusiyyəti onun müəyyən miqdarda qeyri-predikat işarələrlə əlaqəyə girmək qabiliyyətidir. Qeyri-predikativ işarələrə bu və ya digər əlamət verməklə onlar arasında münasibət yaradan predikat-ışarə predikat ifadənin təşkil edici funksiyasını yerinə yetirir, onun strukturunu müəyyənləşdirir. Məhz buna görə də onu predikat ifadənin mərkəzi hesab etmək olar.

Sadə cümlədə semantik subyekt əlaməti xəbərlə müəyyənləşdirilən komponent hesab edilir. “Azərbaycan dilində eləcə də türk dillərində sadə cümlənin sintaktik-semantik quruluşu göstərilən bu amillərlə (subyektin leksik-semantik ifadəsi; predikatın semantik xüsusiyyəti; predikat və subyekt arasında məna əlaqələrinin xarakteri) şərtlənir. Subyekt funksiyasında isim, sifət, say, əvəzlik, substantivləşmiş, dəyişməz nitq hissələri, müxtəlif söz birləşmələri, feli, sifət və s. çıxış edə bilər.”

Semantik obyekt sadə cümlənin semantik quruluşunun mühüm komponentlərindəndir. Semantik obyekt subyektin prediktiv əlamətinin iştirakı, vasitəçiliyi və köməyi ilə formalaşan əşyanı ifadə edir. Obyektin xarakteri həm predikatın semantik xüsusiyyətləri, həm də xüsusi leksik-semantik ifadə ilə müəyyənləşir. Əsas aparıcı amil predikatın semantik xüsusiyyəti sayılır. Sadə cümlələrdə semantik obyektin növləri geniş yayılıb:

Təsir obyekt – O əti kəsdi.

Fəal təsir obyekt – Torpaq əlaqlardan təmizləndi.

birgə; 4. passiv; 5. obyekt- adresat; 6. obyekt-alıcı; 7. psixi vəziyyət;

8. müqayisə obyekt; 9. səbəb obyekt; 10. ümid və ya etimad obyekt; 11. maneə obyekt; 12. hərəkət obyekt; 13. qavrama; 14. nəticə obyekt və s. bu kimi növləri vardır.

Semantik təhlilin əsas funksiyası sadə cümlənin semantik quruluşunun araşdırılmasıdır.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində aparılan sintaktik tədqiqatların əksəriyyətində mübtəda və xəbər sadə cümlənin baş üzvləri kimi izah olunur. İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərin formalaşmasının izahına xidmət edir. Bu prosesdə tamamlıq və zərflilik xəbərə, təyin mübtədaya, tamamlığa, ad nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərə, xəbər isə mübtədaya aid olur. Beləliklə, belə hesab olunur ki, mübtəda müstəqil, asılı olmayan üzvdür.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə cümlə komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyəti predikatla şərtlənir. Bu komponentlərin təşkili də predikatdan asılı olur. Sadə cümlənin strukturunda əhəmiyyətinə görə 2-ci komponent subyekt, obyekt, dördüncü konkretləşdirici, beşinci atributdur.

Beləliklə, hər iki dildə olan sadə cümlələrdəki semantik komponentlər arasındakı münasibət obyektiv həqiqətin faktları arasında olan münasibəti əks etdirən sintaktik və məna əlaqələri ilə müəyyənləşdirilir. Sadə cümlələrin struktur-semantik təhlilinin əsasında duran aparıcı metodoloji prinsip ilə məzmunun vahidliyi prinsipidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Dik S. “Functional Grammar” Amstrdam North Holland, 1978, p.112
- 2.Nevjina Z.V. “Strukturno-semanticeskaya orqanizaciya sverxfrazovoqo edinstva v sovremnom anqliyskom yazıke” Kiev.1991, s.115
- 3.Yolles L.Ceyf “Znachenie I struktura yazıka” Moskva. İzdatelstvo “Proqress”, 1995. s.114-9, 3, 9, 4, 97, 98

5. KAZAKİSTAN'DA SİVİL TOPLUM ve DEVLETİN İDEOLOJİK BİR AYGITI OLARAK KAZAKİSTAN HALKI ASAMBLESİ - İkbâl VURUCU²⁹

ÖZET

Kazakistan'da bağımsızlık öncesinde kurulmaya başlanan etno-kültürel nitelikli sivil toplum örgütleri, kültürel kimliklerini ve aidiyetlerini korumak ve geliştirmek amacını gütmektedir. Kazakistan bağımsızlık sonrasında, bu sivil toplum örgütleri vasıtasıyla kendi çok—kültürcülük politikasını oluşturma yoluna gitti.

Böylece bu örgütlerin temsilcilerinden oluşan Kazakistan Halkları Asamblesi kuruldu. Böylece Kazakistan'da yaşayan halklar kültürel kimliklerini ifade etmelerine aracılık edecek bir mekanizma geliştirilmiştir. Kazakistan'ın toplumsal ve kültürel bütünleşmesinde önemli bir işlev yerine getiren Kazakistan Halkları Asamblesi bu yönüyle Althusser'in kavramsallaştırmasıyla Devletin İdeolojik Aygıtı görünümündedir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan Halkları Asamblesi, Sivil Toplum, bütünleşme, Çok kültürlülük.

ABSTRACT

The civilian organizations with ethnic cultural qualifications were started to be founded to protect and develop their cultural identities and loyalties. Kazakhstan having combined these organizations has been a mediator to help express their cultural identities of the peoples who live in Kazakhstan. The Assembly has played an important

²⁹ Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, Orhan Gazi Mah., Közne Sok., Nu:9, Karatay-Konya; ikbalvurucu2030@gmail.com, tel: 05386249030

role on the cultural and social integration of Kazakhstan so it is considered as the ideological tool of the state with Althusser concept.

Keywords: Civil Society, non-governmental organizations, the assembly of the peoples of Kazakistan, multicultural, social integration.

GİRİŞ: SİVİL TOPLUM VE NİTELİKLERİ

Sivil toplum olgusu özünde modernitenin bir ürünüdür. Pre-modern dönemde, iktidar ve otoritede çoğulcu bir mekanizma vardır. Burada ise, merkezinde yer alan, “soy” temelinde toplumsal ilişkiler ağına katılan aristokrasi ve kişisel iktidar tipi belirleyicidir. Bu sosyo-kültürel örüntünün şekillendirdiği toplumsal yapı ve hiyerarşinin hiçbirine yani mevcut toplumsal sınıflara dahil olmayan burjuvazinin ortaya çıkışı ve mevcut dinamiklerin dönüştürülmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu etkiye bağlı olarakda egemenliği elinde bulunduran iktidar odaklarının zayıflamasına ve modern milli devletle birlikte de toplumun en küçük birimlerine kadar bütün yapısını etkileyen merkezi bir sistem teşekkül etmiştir ki bu yeni toplumsal-siyasal formasyondur. Sivil toplumun ortaya çıkışına kaynaklık ettiği sosyo-kültürel yapı kendine mündemiç sorunlara çözüm tekniği mesabesinde. Bu kavramın diyalektiği devletle varlık kazanır. Sivil toplum ve devlet birbirlerinin varlığından söz edebilmenin zorunlu şartlarındandır. Siyasi erkten, otoriteden en az seviyede bağımlılığa karşı toplumsal yapıyı teşkil eden grupların örgütlenmesi esastır. Bu siyasi alandan özerklik, bağımsızlık ve bunların işlevselliği ölçüsünde sivil toplumun varlığı söz konusu olur. Bireylerin bağımsızlıklarını bir göstergesi olarak örgütlenmek ve bu zeminde toplumsal yaşama katkıda bulunup sosyo-kültürel süreçlere katılım Sivil toplum için öncelikli şarttır. Siyasi alanla sınırları örtüşmemek, ne işlevsel, ne hedefler nede kurumsal boyutta bir örtüşmenin olmaması sivil toplumun bariz niteliğidir.

Modern Batılı anlamda sivil toplum, devlete bağımlı olmayan kurum, kuruluş, örgütlenme ve uygulamaların müteakiliyet ilişkilerinden müteşekkildir.³⁰ Liberal düşünürlerin düşünsel-ideolojik egemenliğinde sürdürülen günümüz sivil toplum tartışmaları devlet-toplum ve birey ilişkilerinde modern devletin uygulamalarına bir alternatiflik öngörmektedir. Bu düşünürlere göre S.T. modern öncesinde renklilik, çeşitlilik ve farklılık içermektedir. Ancak modern milli devletlerle birlikte bu çoğulculuk toplumsal alanının türdeşleştirilmesi yönünde bir işlev yerine getirmiştir. Günümüz toplumsal dinamikleri ise tekrar Sivil toplumun egemenliği yönünde işlemektedir (Bireyci ve devletçi tonları ağır basan Batılı düşünürlerinin sivil toplum konusundaki görüşlerinin liberal açıdan bir değerlendirmesi için bkz: Çaha, 2003).

Sivil toplumun batıda ki şekliyle oluşması ve gelişebilmesi için devlet ve toplumun taşıması gerekli olan bazı temel özellikler vardır. Devletin taşıması gereken iki temel özellik şunlardır: 1- Hukuk devleti: devletin bütün vatandaşları eşit statüde kabul etmesini, suç işlemekle bütün vatandaşların masum olduklarını, temel hakların hiçbir şekilde kısıtlanamayacağını ve yöneticilerin keyfi tutumlarından sakınmalarını gerektirir. Oysa ideolojik görünümünde olan anti-demokratik rejimlerde devlet savunduğu ve taşıdığı ideolojiye yakın olan gruplara imtiyaz dağıtmakta, bu

30 Devlete bağımlı olmayan kurum, kuruluş ve örgütler olarak nitelenen yapıları S.T. olarak tanımlamak Batıya özgü bir sabitedir. Osmanlı başta olmak üzere Türk-İslam medeniyetinde toplumsal ortak yaşam alanlarının büyük bir oranı devlet dışı gruplaşmalar ve örgütlemeler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

ideolojiyi benimsemeyen ya da bu ideolojiye uzak olan grupları ise büyük ölçüde sınırlamaktadır. 2- Sınırlı devlet: devletin faaliyetleri itibarıyla sınırlı olması gerekir. Devlet siyasal, kültürel, sosyal ve iktisadi faaliyetler içinde ne kadar fazla bulunursa sivil toplumun var olma alanını o oranda daraltmış olur. Sivil toplumun gelişmesi için toplumsal yaşamda da, sahip olunması gereken, beş temel ön koşulun gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunlar: toplumsal farklılaşma, toplumsal örgütlenme, gönüllü birliktelik, toplumsal düzeyde otonomileşme ve baskı mekanizması oluşturmaktır. Sivil toplumun gelişimi için öncelikle toplum yaşamındaki etnik, kültürel, dinsel, ideolojik, siyasal, ekonomik ve cinsiyet bazında farklılaşmalar zorunludur. Ayrıca farklılaşmış olan bu alanlarda politika üretebilecek sosyal örgütlenmelerin olması gerekir. Bu örgütlülüğün de gönüllü birliktelik ilkesi etrafında gerçekleşmesi gerekir. Bireyin kendi rızasıyla kendisi için meşru bir hak olarak gördüğü her türlü örgütlülük, bu bağlamda bir sivil toplum oluşumudur. Başka bir önemli koşulda, sosyal grupların, devletin yönlendirmesine maruz kalmaksızın kendi politikalarını rahatça belirleyebilme insiyatifine sahip olmaları yani otonomileşmeleridir. Hukuk ve siyaset kuralları çerçevesinde, şiddetten uzak bir şekilde Sivil Toplum Örgütleri'nin baskı grubu niteliği göstererek demokratik yoldan bir baskı mekanizmasına yönelmesi gerekir (bkz: Çaha, 2003: 58-65).

Sivil toplumun varlığı demokrasinin olmazsa olmaz bir koşulu değil fakat demokratik kurumların işlerlik kazanmasında önemli bir etkidir. Sivil toplum, salt bir özgürlük alanı değil, özgürlüklerin kısıtlandığı bir eylem alanıdır da.³¹ “Sivillik, Demokrasinin bir rüknü değildir, ancak, kemale ermesi için mutlaka elzem bir şarttır”, diyen Hoccoğlu, Demokrasinin temel hassalarını şu şekilde özetler: A- iktidarın, siyasetin bir tek meşruiyet ve güç kaynağı vardır ve bu da bizzat toplumdur. İktidara toplumun haricinde, üstünde veya yanında altında ona amir ve\veya başka hiçbir güç ve merci yoktur. B- Devlet ile toplum arasındaki etkileşimin yönü yukarıdan aşağıya yani Devlettten topluma doğru değil toplumdan Devlete doğrudur. Yani toplumsal değişim-dönüşümlerde Devlet pasif Toplum aktiftir. Devlet Toplumu değiştirmez ve yönlendirmez, Toplum Devleti değiştirir ve yönlendirir. C- bir ülkenin demokrat olabilmesi için “bir dil” “bir halk” olması gerekir ki buda kısaca “ulus-devlet” demektir. Demokrasi ulus-devlet için caridir. D- siyasi erk bu monoblok kitle yani Toplum tarafından tayin edilir. Siyasetin “asil” aktörü bizzat Toplumdur yani halk’tır. Siyasetçi halk’ın vekilidir. E- kendilerine vekâleten siyasi erk verilmiş olanlar, bu vekâleti veren asillere karşı sorumludur. Bu sorumluluk soyut değil somut, gerçek, müeyyidesi olan bir sorumluluktur. Bunun içinde siyaset mekanizmasının işleyişi toplum tarafından kontrol ve murakabe edilir. Bu ameliye siyasilerin halka karşı sorumluluğunun gerçek sorumluluk olmasının teminatıdır. Hoccoğlu, sivillik Demokrasinin bir şart olduğunu Demokrasinin olgunlaşması için en gerekli kurum olduğunu vurgular. Olgunlaşmadan kastedilen doğrudan-demokrasidir. Sivillik, Demokrasinin kemale ermesi için kesin bir şart olan, toplumsal demokratik bilinçlenmenin sosyal örgütlenme tarzıdır. Sivillik devlet gücünü eline tutan, kendisini devletle özdeşleştirerek Devlet adına hükmeden sistem kurum-kurumlar ile hesaplaşmak zorunda olmayı gerektirir. Bir toplumun gerçek anlamda demokrat olması demek olan sivilleşme, en kâmil formuna, ancak bütün alt yapısı ile birlikte tahakkuk etmiş bir sanayi toplumunda ulaşabilmektedir (Hoccoğlu, 1997).

31 Hırvatistan somut örneğinden yola çıkarak, demokrasiye geçiş sürecindeki ülkelerde, bazı koşullar altında sivil toplumun nasıl reform ve demokratikleşme karşısı bir çehre kazanabileceğinin gösterildiği önemli bir çalışma için bkz: Erözden, 2005.

SSCB ve SİVİL TOPLUM

SSCB sosyalist bir devlet olarak, devleti birey hak ve hukukuna önceleyen bir mekanizma geliştirmiştir. Bireyin ve toplumun kılcal damarlarına kadar etkinliğinin ve denetimini hâkim kılmıştır. Bu açıdan SSCB’de mevcut olan sivil toplum örgütleri modern batılı bağlamındaki anlam içeriği ile örtüşmeyen bir özgüllüğe sahiptir. Bağımsız bir örgütlenme, amaç, gönüllük hukuki olarak tasavvur edilmişse de özde devletin ideolojik örüntüsüne, siyasi hedef ve ilkelerine sıkıca bağımlı bir denetim düzeni oluşturulmuştur. Bizim açımızdan bu noktada önemli olan sivil toplumun varlığının en önemli göstergesi olarak işlevselliğini işler kılan unsurlar olarak sivil toplum örgütlerinin siyasi erkten bağımsız değil onunla özdeş ve tahakkümünün sürekli kılan bir varlığa sahip olmasıdır. Sivil toplum örgütleri, devletin ideolojisini ve tahakküm alanını bireyler seviyesine kadar bağımlı kılmak gibi bir işlev yerine getirmiştir. Devlette hukukun değil yöneticilerin üstünlüğü, inisiyatifi ve dinsel bir mahiyet kazanan beşeri ideolojisi esas olmuştur (Özbekistan Yazarlar Birliği bağlamında bir örnek için bkz: Salih, 2002).

KAZAKİSTAN HALKI ASAMBLESİ

Devletin politikalarında belirleyiciliğe sahip olan etno-kültürel çoğulculuğun işlev ve yapısallığını etkileyen bir etken olarak çok kültürlü toplumun oluşum biçiminin farklı türleri mevcuttur. Bir toplumun çok kültürlüleşmesinde ki bu özgül süreçler siyasal politikaların yönünü ve niteliğini de belirler. Yani çok kültürlü bir ülkenin toplumsal yapısı işgal, gönüllü olarak geçici mekân değiştirme, kitlesel sürgün vb. olgular sonucu çoğulcu bir karakter kazanmış olabilir. Bu durum takip edilecek politik uygulamalarda dikkat edilmesi gereken etkili bir faktördür. Kazakistan’da etno-kültürel ve dini çoğulculuk büyük ölçüde kitlesel göçlere dayanmaktadır (Kazakistan’ın çok kültürlülüğü konusunda bir değerlendirme için bkz: Vurucu, 2007).

Kazakistan’da bağımsızlık öncesinden kurulmaya başlayan etno-kültürel nitelikli S.T.Ö. farklı sosyal grupların kültürel kimliklerini ve bağlılıklarını korumak, geliştirmek gibi amaçları öncelemişlerdir. Bağımsızlıkla birlikte çok kültürlü bir toplum olmanın belgisi olarak bu S.T.Ö. devletin kurumsal ve ideolojik netlik açısından tebarüz etmesine bağlı olarak farklılıklar temelinde takip edeceği politikasının belirlenmesinde etkin rol oynadı. Buna bağlı olarak her bir farklılık kümesinin sadece kendi sınırlı imkânları dâhilinde bu faaliyetlerini sürdürmeleri mümkün değildi. Anayasada da belirtildiği gibi devlet ülkede ki her bir etnik kümenin kendi kültürünü koruma ve daha önemlisi geliştirme için gerekli olan imkân ve şartları sağlayacağını taahhüt etmişti. Nazarbayev, “Kazakistan’da çoğunluğu oluşturan Kazak ve Rusların hak ve hukukları yazılıp çizilirde, niye diğer yüzde yirmiyi oluşturmakta olan milletler göz ardı edilir? İşte Kazakistan Halkları Asamblesi bu eksiklikleri telafi etmek üzere kurulmuştur” demektedir (Tokul-Şakuzadulı, 2000: 244-245).

Devlet politikası S.T.Ö. nezdinde yansımaları bulan mevcut bu yapılanmaların, devletle ve diğer muadilleriyle olan ilişki ve iletişiminin daha sağlıklı bir zemine oturtulabilmesi için, 1995 yılında çıkan bir kanunla bu STÖ’nin bir çatı altında kurumlaşması çalışmaları başladı. Bunun sonucunda K.H.A. kuruldu ve Cumhurbaşkanlığına bağlandı. Başkanı cumhurbaşkanı N.S.Nazarbayevdir. 2002 yılında devlet başkanın buyruğuyla asamblenin amacı, işlevi, statüsü, stratejisi

belirlendi. Bu kurum devlet başkanının ve hükümetin ülkedeki etnik kümeler konusundaki politikalarının ortaya konulmasında, sorunların belirlenmesi, çözümlenmesi ve yöntemleri konusunda danışmanlık işlevi görmeye başlamıştır. Yani Kazakistan'ın çok-kültürcülük uygulamalarının gerçekleştirilmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir.

Ülkede çok etnikliliğin bir ortak yaşam kültürü olarak yerleşmesinde KHA'nın çok büyük rolü vardır. Bütün ülke genelinde 250'den fazla etno-kültürel merkezi bünyesinde bulundurmaktadır. Böylece çok kültürlü bir toplumda her biri kendi halkının kültürünün geliştirilmesinde katkıda bulunmaktadır. KHA çalışmalarını yasaların kendilerine verdiği geniş hak ve yetkiler çerçevesinde sürdürmektedir. Asambenin çalışmaları arasında her halkın kendi kültürel çalışmalarını içeren kitap, dergi yayınları; kültür merkezleri, müzeler, tiyatrolar vs. kurulması vardır. Mesela, bu kurum sayesinde Kazakistan'da Nevruz bayramı halklar arası bir nitelik kazanmıştır. Ülkenin demokratik gelişiminin sağlanması; devletin çok-kültürcülük siyasetinin kurumlaştırılması; Kazakistan vatanseverliğinin geliştirilmesi; devlet dili siyasetinin uygulanması; etnik ilişkiler sisteminin oluşturulması; etnik ve dini değerlerin istismar edilerek ortaya çıkacak olumsuzlukların önlenmesi asambenin işlevinin temel dinamikleridir. K.H.A. verdiği destekle televizyon, radyo programları çeşitli dillerde gerçekleştirilmektedir. Ana dillerde gazete ve dergiler çıkarılarak basın-yayın alanında etkinlikler yürütülmektedir. Halklar festivali, halklar arası dayanışma şölenleri yıllık olarak düzenlenmeye başlanmıştır. (KHA'nın faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Şerekenova, 2004; Künkocayev, 2004; 2005).

S.T.Ö. eksenli çalışmalar ülke genelinde olmakla birlikte bölgesel nitelikli olarak faaliyet göstermektedir. Burada örnek babında Doğu Kazakistan oblısını gösterebiliriz. Oblısın çok kültürlü bir toplumsal yapısı vardır. 105 etnik küme yaşamaktadır. Bunun % 50 i Kazaklar, % 44 ü Ruslar, % 2 si Almanlar, % 1,3 ü Ukraynlar, % 1,2 i Tatarlar, % 1,5 u Koreliler, Azerbaycanlılar, Yahudiler, Çeçenler, Lehler, Beyaz Ruslar'dan müteşekkildir. Oblısta 1991 yılında sadece 4 milli-kültür merkezi faaliyetleyken bugün bunların sayısı 42'dir. Bütün bu merkezlerin katılımıyla her yıl oblısta "Her Halkın Dili Büyük ve Güzel", " Halkların Dostluğu Dillerin Dostluğu" adıyla bölgesel festivaller düzenlenmektedir. Ayrıca "edebi geceler", "kitap fuarları", "Slavyan kültürü ve edebiyatı" günleri düzenlenmektedir (bkz. Muhammedanov, 2004). Halklar festivali, halklar arası dayanışma şölenleri yıllık olarak düzenlenmeye başlanmıştır. Ekonomik sıkıntılara rağmen, Masanşı köyünde Dunganlar'ın tarih müzesi açıldı. Kazakistan Türklerine (Ahıska Türkleri) ait "Ustalık Kitabı" yayınlandı. Ayrıca Kazakistan Halkları Ansiklopedisi yayınlandı. Kökşetav'da Kazak Müzikal Drama Tiyatrosu, Aktöbe'de drama tiyatrosu, Astana müzikal drama, opera ve bale tiyatroları açıldı. Almatı'da Lermantov Akademik Rus Tiyatrosu; Uygur ve Kore drama tiyatrosu yapılan çalışmalardan bazılarıdır. (Künkocayev, 2005).

Özellikle bu bölgesel teşkilatlar söz konusu sosyal grupların devletin resmi dilinin öğrenilmesi ve etno-kültürel grupların yani farklılıkların bütünleşmelerinde gönüllü olarak etkin rol oynamaktadır. 1996 yılından itibaren Öskemen kentinde "Doğu Kazakistan Halklarının Dili ve Kültürünü Geliştirme" okulu açılmış ve devlet kurumu statüsünü almıştır. Mali açıdan ihtiyaçları da bölgesel bütçeden karşılanmaktadır. Burada Kazak, Rus, İngilizce, Alman, Tatar, Ukrayn, Beyaz Rus, Ermeni, Kore, Leh dilleri öğretilmektedir. Dokuzundan altmışına her yaştan öğrencisi vardır. 400'den fazla öğrenci 14 halkın dilini öğrenmektedir. Bu küçük asamble vasıtasıyla etnik kümeler hem yerel hem de uluslar arası nitelikli toplantılar,

kurultaylar düzenlemekte, kültürel gelişimine katkıda bulunacak çeşitli çalışmalar icra edilmektedir(bkz. Muhammedanov, 2004).

Her bir merkez birbirleriyle ilişkili olarak çalışarak ortak iş, ortak ürün, ortak değerler, ortak anlamlar üretilmekte ve böylece ortak yaşamın kültürel ve sosyolojik temelleri atılmış olmaktadır. En dikkate değer yönü de SSCB döneminde kullanılmayan dil konumundaki Kazakça kullanım alanını ve imkânını genişletmektedir. “Batıda ST. Devletin şekillendirmediği, kendi inisiyatif ve renkliliğine terk ettiği bir devlet dışı bir alanı ifade etmekle sınırlı kalmamakda, aynı zamanda aktif ve örgütlü siyasal katılım ve politizasyon sürecini de ifade etmektedir”(Yeniçeri, 2005: 381). Bu durum Kazakistan içinde geçerliliğini KHA örneğinde göstermektedir.

KHA yasasında, amacı, devlet dili ve Kazak kültürünün ana bütünleştirici rolünü pekiştirerek, Kazakistan etnisitelerini Kazakistan vatanseverliği, vatandaşlık ve ruhi-kültürel birlik temelinde birleştirerek “Kazakistanlılığı” yerleştirmek olarak ifade edilmektedir. 2002 yılında Cumhurbaşkanının buyruğuyla “Halklar” adı “Halkı” olarak, “Halkları asamblesi”, “halklarının asamblesi” adları da “halkı asamblesi”, “halkının asamblesi” olarak dönüştürüldü. Bu sadece morfolojik bir değişim olarak algılanmamalıdır, bu aynı zamanda farklılıkları bütünleştirmeyi hedefleyen süreçlerin, toplumsal değişim alanındaki somut tezahürleridir. 2011 yılının hedeflendiği orta vadeli stratejide de, amaçlar açısından önemli dönüşümler öngörülmektedir. Bunların en önemlileri konumuz açısından, “Kazakistanlılık” kimliğinde bir oydaşma, yani, Kazakistan vatanseverliğini ve Kazakistanlıların manevi-ruhani ortaklıklarını güçlendirmek; Kazakistan vatanseverliği temelinde bir eğitim sistemi kurmaktır. Bunla birlikte, Kazakistan etnisitelerini devlet dili ile Kazak kültür çevresinde bütünleştirmek, her bir etnisitenin kültürlerini ve dillerini daha da geliştirmek; devlet dilini, Kazakistan’daki her bir etnisitenin mensubu bireylerin, kendi kültürünün ayrılmaz bir parçası haline getirmek. Etnisiteler arasında devlet dilini anlaşıma dili haline getirmek bununla birlikte çeşitli perspektiflere sahip çok dilliliği oluşturmak (söz konusu yasaların metinleri için bkz: www.akorda.kz).

SONUÇ

Sonuç olarak Kazakistan, çok-kültürcülük politikalarını önemli ölçüde ülkede yaşayan etnik kümelerin kurmuş olduğu STÖ temsilcilerinden müteşekkil KHA vasıtasıyla yürütmektedir. Onlarla yapılan istişareler, projeler ve ortak olarak belirlenen stratejilerle çok kültürlülük ve ortak yaşama bilinci geliştirilmektedir. Bu STÖ aynı zamanda devletin hegemonya alanını da genişletmek gibi bir işlev yerine getirmektedir. Bu hegemonyanın aracı ise devlet dili olan Kazakçanın etnik kümelerin üyeleri tarafından gönüllü olarak öğrenilmesi ve neticede toplumun ana akışına katılımın sağlanmış olmasıdır. KHA devletin toplumsal ve kültürel bütünleşme politikaları için çok işlevsel bir araç konumundadır. “Kazakistan Halkları” teriminin “Kazakistan Halkı” olarak değiştirilmiş olması bunun bariz bir göstergesidir. ST’un önemli bir özelliği olarak siyasi erkten bağımsız ve onun yetki ve kullanım alanından özgürlük alanını genişletmemekte aksine ona doğru bir bütünleşme sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Althusser L. (2005), Yeniden Üretim Üzerine / İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları İle Birlikte, İstanbul, İthaki Yay.

Çaha, Ö. (2000), Aşkın Devletten Sivil Topluma, İstanbul, Gendaş.

Erözden, O. (2005), “Sivil Toplumun Karanlık Yüzü: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Sivil Toplumun Farklı Görünümleri, Hırvatistan Örneği”, Sivil Toplum: Farklı Bakışlar, İstanbul, Kaknüs Yayınları

Hocaoğlu, D. (1997), “Sivillik ve Demokrasi”, Yeni Türkiye, Yıl, 3, sayı: 18., Kasım-Aralık, Ankara

Künkocayev, N. (2004), “Ultralık Katınas: Sayasi Turaktılıktın Kepili”, Ömir, Nu: 1(2), b. 10-12.

Künkocayev, N. (2005), “Demokratisiz Medeniyet Öristemeydi”, Ömir, Nu: 8, b. 8-11.

Muhamedcanov, M. (2004), “Halıktar Medenietin Damıtudağı Ultlık-Medeni Ortalıktardın Rolı”, Coğarı Mektep, nu: 4, b. 330-336.

Salih, M. (2002), Yolname: Özgürlük Mücadelesi, (Akt. Mahmut Özbek), İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Şerekenova, C. (2004), “Cahandanudın Cana Ülgisi”, Ömir, nu: 7, b. 10-12.

Tokul, A.-Şakuzadaulı, N. (2000), “Kutup Yıldızı”, Almatı, Otırar Kitapevi.

Vurucu, İ. (2007), “Sovyetlerden Kazakistan’a Etnik İlişkiler Sistemi”, BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi, **Prizren, Kosova**, sayı: 7, s. 36-54.

Yeniçeri, Ö. (2005), Küresel Kısaç ve Türkçülük, İstanbul, IQ Yayınları

http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections-main?OpenForm&ids=58&id_doc=5313E69AFDA7735D462572340019E5D5&lang=kz&L1=L1&L2=L1-12

6. TÜRK DİLİNDE DOLAYLI ANLATIM VE DOLAYSIZ ANLATIMIN BAZI SORUNLARI HAKKINDA - Maral AĞAYEVA³²

Anlatım sürecinde konuşan, müellif ve ya nakleten yalnız kendi sözlerini adresata iletmiyor. O, başkasına mahsus olan anlatımı da iletmek zorunluktadır. Anlatımın şahısa mahsus olması bir neden olarak ayrılma imkanı sağlıyor. Anlatım süreci bir fert tarafından hayata geçiyor. Bu halde haman şahıs oluşan anlatımın müellifi, onu nakl eden, aynı zamanda başkasına ait anlatım hakta bilgi veren, başkasına ait olan anlatımı net olarak canlandıran ve konuşan göreve sahiptir. Konuşanın anlatımında ve ya müellif nakletmesinde onun kendinin ve başka şahısın ifadelerinin, fikirlerinin dahil edilmesi gibi sintaktik keçitler yer alıyor. Konuşanın ve ya nakleten müellifin anlatımına dahil edilmiş başkasına ait ifadeler ve fikirler özge (yad) anlatım gibi ifade olunuyor.

Özge(yad) anlatımın verilmesi usupları, onun çeşitli biçimleri önceki yüzyılın ikinci yarısında araştırmacıların dikkatini daha çok çekmeye başlamıştır. Problem ayrı ayrı diller üzerinde çeşitli yönlerde araştırılsa da, bir çok teori ve pratik alanda ayrıntılı tam çözülmemiştir. Azerbaycan dil biliminde de, özge(yad) anlatımın verilme usulları hakta genel bilgilere ulaşmak ve öğretim karakterli bir çok araştırmalar yapıyor.

Müellifin özge(yad) anlatımın verme usullarına bağimli olması, bu anlatımın çeşitli biçimleri olduğu kanaatını vermiştir. Bu konuyu ilk olarak araştıran dilbilimciler farklı kavramlardan yola çıkmışlar. Bir çok araştırmaların sonucundan malum oluyor ki Azerbaycan ve diğer türk dillerinde özge (yad) anlatımın iki esas verilme usulu vardır:

- dolaylı anlatım;
- dolaysız anlatım.

Özge(yad) anlatım yalnız başkasının konuştuğu ve yazdığı sözler deyil, hemde onun söyleye bileceyi, düşündüyü, gönlünden geçtiyi söz ve ifadeler oluyor.

Dolaysız anlatım aşağıdaki alametleri ile farklılanıyor:

- başkasının yargısını olduğu gibi yansıtır.
- Müellifin sözleriyle ifade ediliyor.

32 Azerbaycan Devlet Pedagogik Üniversitesi, Öğretmen, Bakü/AZERBAYCAN.

Müellifin sözleri ve dolaysız anlatım mana ve aheng bakımından bir biriyle bağlı olan özgür bölümlerden oluşan sintaktik yapı oluşturuyor.

Azerbaycan türkçesinde “vasitesiz nıtk” terimi gibi kabul edilen ve modern türk dilinde “dolaysız anlatım” olarak değerlendirilen bu terim, çeşitli dillerde farklı term olarak ifade ediliyor. Örneğin, alm. Oratio recta, Direkte rede; fr. Discours direct, ing. Direct speech.

“Bir sözün dolayı anlatımda olduğu gibi herhangi değişikliğe uğratılmadan, süylendiği gibi verilmesi.”Biliyormusun” dedi, “karşı tarafta bir daire boşalmış, bu sabah kiralık levhası gördüm, eğer hala evden çıkmayı arzu ediyorsan gidip bakabiliriz. Eğer yazarlığa devam edeceksen, ev işlerini yapan bir kadın olması lazımdır”, dedi. Bize şunları anlattı:”vereceyiniz kararlarda çok etraflı düşünmelisiniz” (1,71).

Dolaysız anlatım olan cümlelerde müellif anlatımı çeşitli biçimde oluyor. Çok zaman gramere - dilbilgisi yapısına göre müellif anlatımı çift terkipli cümle, bazen ise tek terkipli cümle şeklinde ifade olunuyor.

Dolaysız anlatımdan farklı olarak dolaylı anlatım değiştirilmiş anlatım kabul ediliyor.

Konuşma tarzının müellif tarafından ne kadar değiştirilmesi ve ya değiştirilmemesinin önemi yoktur. Okucu anlatımın verilme biçimine göre onu değiştirilmiş anlatım olarak kabul ediyor. Dolaylı anlatımın iki esas özelliği vardır:

Bir şahısın anlatımını başka kişi veriyor;

Anlatım, anlatan şahısın anlatma tarzına bağlı oluyor. Yani, konuşan dolaysız anlatıma kendi katkısını yapıyor- müdahale ediyor.

Dolaysız anlatımda başkasının yargısı, anlatımı verilen kişiye ait gibi veriyor. Dolaylı anlatımda ise başkasının yargısı müellif tarafından veriliyor.

Modern türkçede ifade olunan “dolaylı anlatım” terimi, Azerbaycan türkçemizde “vasiteli nıtk” olarak kabul edilmektedir. (alm. Inderekte rede; fr. Discours indirect; ing. Indirect speech). Bir sözün olduğu gibi kelimesi kelimesine değil de konuşan ve ya yazan tarafından kip ve çahıs değişikliğine uğratılarak dolaylı şekilde ve bir rapor tekniği ile aktarılması. Bu davete katılamıyorum, dedi, sözünün bu akşamki davete katılmayacağını bildirdi, şekline sokulması; gelecek yıl kongre yapıp yapılmayacağını sordu. Bizi, vereceğimiz kararlarda çok etraflı düşünmeniz gerektiğini hatırlattı vb.bk. (1,71).

“Özge (yad) anlatım”, “dolaysız anlatım” “dolaylı anlatım” terimlerinin dilçilik araştırmalarında ön plana çıkmasının esas sebepleri gibi mürekkep cümlelerin öğrenilmesi, durğu işaretlerinin tatikiki ve dakikliği özel kayıt olunuyor. Araştırmacılar bu konuyu araştırırken tekrar tekrar özge (yad) anlatıma münasibet bildirmişler. Müellif ve özge (yad) anlatımın yer aldığı cümlelerin tatikiki sürecinde anlatım biçimlerinin cümle bakımından değerlendirilmesi dikkatı çekiyor.

Türkolojide özge (yad) anlatımın verilmesi problemi çeşitli yönlerde öğrenilmiştir. İlk defa M.İ.İvanovun 1842 yılında basılmış “Tatar grameri” yazısında özge(yad) anlatım hakta konuşulmuş, bu anlatım biçiminin verilmesi zamanı bağlayıcı ve durğu işaretlerinden istifade etme yollarından bahs edinmiştir. P.Melioranskinin 1894 yılında bastığı kazak-kirgiz dili kitabında dolaysız anlatım “hakiki sözler” terimi ile verilmiştir.

N.F.Katanovun, N.İ.Aşmarinin, S.Y.Malovun, N.K.Dmitriyevin, V.M.Nasilovun yazılarında türk dillerinde dolaysız anlatım konusu tam kapsamıyla olmasa da, bu konuya dokunularak anlatılmıştır.

Onlardan farklı olarak A.N.Kononov “Türk dilinin grameri” ve “Modern üzbek dilinin grameri” kitaplarında dolaysız anlatıma özel yer ayırmıştır. (2, 362-364; 3,421-423).

1954 yılında tatar ve karakalpak dillerinde özge(yad) anlatımın verilmesi hakta iki doktora tezi yazılmıştır. (4,5). Bu teziler, sözügeden problemin ayrı ayrı türk dilleri malzemelerinin araştırılmasının önceki yüzyılın ikinci yarısından başlamasını ve dolaysız anlatımla, dolaylı anlatımın artık türkolojide yer almasını tastık eden olgudur.

Mehmet Ergin özge(yad) anlatımın müellif anlatımıyla bağılılığından oluşan sintaktik yapılışını “iç içe birleşik cümle” gibi değerlendirse de, bu yapılışı “normal birleşik cümle” kabullenmemiştir. O, “iç içe birleşik cümle”yi birbirinin ardıyla gelen iki bağımsız cümleden farklı bir yapılış olduğu izahında bulunmuştur.

Diger türk dillerinde de, özge(yad) anlatım, dolaysız anlatım ve dolaylı anlatım konuları bazı yönleriyle araştırılmıştır.

Azerbaycan dil biliminde özge(yad) anlatımın verilmesiyle bağılı ilk bilgi Mirze Kazımbeyin gramerinde kayta alınmıştır. Rus dilinde yazılmış bu yazıda yazar dolaysız anlatım terimini “ilave/artırılmış” cümle terimi gibi değerlendirmiştir.

Azerbaycan dil biliminde dolaysız anlatım ve dolaylı anlatım konusu daha geniş şekilde akad. M.Ş.Şireliyev ve prof. M.Hüseynzadenin yazdıkları okul gramerinde izahını bulmuştur.

Z.Tağızade”Azerbaycan edebi dilinde vasiteli ve vasitesiz nıtk” isimli ayrıca ilmi makale yazmıştır. Bu eserde Z.Tağızade müellif anlatımı ile özge(yad) anlatım arasında ki bağlayıcısı işlendikte ve bu halde özge(yad) anlatım olduğu gibi, dolaysız şekilde verildikte bile, onu dolaylı anlatım kabul etmiş ve bu tür yapılışın tabeli (bağımlı) mürekkep cümle olduğu kanatına gelmiştir. Meraklı odurki o, müellif anlatımı ile özge(yad) anlatım arasındaki ki bağlayıcısı işlenmeyen sintaktik yapılışın”bağlayıcısız mürekkep cümleye” benzemesini itiraf itmiş, ama böyle yapılışların genellikle mürekkep cümle olmadığı kanaatına varmıştır. (6,144;147).

A.Ahundov dolaysız anlatım hakta kaytlarında gösteriyor ki bu çok vacip sintaktik konu hakta dil bilimi edebiyatında malzeme bulmak çok çetindir.Tek bilgi odurki dolaysız anlatım dolaylı anlatıma çevrilirken iki nokta ve tırnaklar atılır, onların yerine virgül ve ya ki bağlayıcısı yazılıyor. Konuşan şahısın dolaysız anlatımına müdahale ederek onu dolaylı anlatıma çevrilmesinin bir çok makamları dikkata alınmıştır. Dolaysız anlatım tümleç yardımcı cümleye değişmesinin esas özellikleri hakta malumat vermiştir. (7, 89-92).

A.Von Gabain eski türkcde olan dolaysız anlatım ve dolaylı anlatımdan bahs ederek gösteriyor ki eski türkcde, bu iki biçim mevcut olmuştur. Araştırmacı yazıyor: “Dolaysız anlatım alışılmış bir cümledir. Ekseriya bir inça ançulayu tip tidi yahut... aytdı “böyle dedi” yahut, “sordu” ile başlatılır. Ekseriya, sonuna bir tidi “dedi, söyledi”, “ötünti” (diye) rica etti” alan bir tip (ekseriya keme-n “diyerek” zarf fiiliyle sona eren moğolcadaki dolaysız anlatım gibi) vd. ile biter. Hitap edilen şahsa, san, nazik bir ifade ile ise, siz denir. Teklik şahıs seçilirse, çok resmi olur: uluğ ilig бага! Biş yüz siğunlarka işig öz buşi birzün!-“ey ulu hükümdar, beş yüz sığın hayatını sadaka olarak versin!” (8, 126).

Dolaysız anlatım “konuşan taraftan başka subyektin dediği, önce tam bağımsız, yapılışca hamam konudan dışarıda olan bir ifadfe gibi düşünülür” ve canlı konuşma dilinde, şifahi ve yazılı edebiyatda geniş yayılmış anlatım biçimi olarak bağımsız sintaktik vahit gibi kendini gösteriyor.

Türk dillerine ait eski yazıtlarda dolaysız anlatım ve dolaylı anlatım konusu dikkat çekmiştir. A.Aydinkızının Azerbaycan dilinde dolaysız anlatım ve dolaylı anlatımın gelişme tarihine ait araştırmalarından malum oluyor ki özge(yad) anlatımın bu iki biçiminden birincisinin tarihi daha eskidir. O, yazıyor: “Türk dillerinde, o cümleden Azerbaycan dilinde özge(yad) anlatımın dolaysız şekilde ifade edilmesinin tarihi çok kadimdir. Tatikatlar gösterir ki, ilk dövrlerde özge(yad) anlatımın dolaysız şekilde ifadesi geniş yayılmıştır. Çünkü bu türlü ifade usulu çok besit ve kolaydır. Türkoloji uzmanları eski türk yazıtlarında özge(yad) anlatımın esasen dolaysız anlatımdan kaynaklanarak yapıldığını tastık ediyor”(9,14). Gerçekten de,yazıtlar dolaysız anlatım yapıları ile zengindir.

Kırkız tapa er ıdemiş: siz taşıkın, çikin taçığırın, -timiş. (Moyun Çor); illik bodun ertim, ilimamtı kannı?Kimke ilik kazğanurmen?-tir imiş-Elli halk idim, elim indii hanı? Kime el kazanıram-deyir imiş (Kül Tikin); dedenin ayağına düşdi: -allah eşkine, beni kurtar!- dedi(KDK 57); atından endi, oğlanları ile kuca-kuca görüşdi:-hoşmısız, esenmisiz, oğullar?-dedi (KDK 115).

Orta yüzyılda yazıya alınmış Azerbaycan halk destanlarını araştıran S.Mehtiyev dolaysız anlatımı şifahi edebi dil faktörü gibi değerlendirerek yazıyor: “...dolaysız anlatım esasen şifahi edebi dil faktörü gibi caneli halk dilinin özgü sintaktik niteliklerinden sayılıyor. Bilginlerin fikrinde eski türk dillerinde, aynı zamanda Azerbaycan dilinde tarihen, yani dillerin şifahi aşamalarında, dolaysız anlatım daha faal olmuştur. Bu gün serbest anlatım akını yaşatan dialekt ve şivelerde dolaysız anlatımın daha özgü olması söylenilir.”(10, 115).

Orhun-Yenisey yazıtlarında dolaysız anlatıma rast gelme nedenlerinden bahs ederken V.M.Nasilov yazıyor: “Aydındır ki, yazıtların dilinde istifade olunan dolaysız anlatım “belirli maksata,eğilime ve ya her hankı bir şey hakta olan bilgiye yönelmiş emrlerin, başarıların, arzuların ve nasihatların manalarını vermeyin üslubudur”(11,75). Araştırmacının fikirlerindeki hakikat yazıtlarda bulunmuş dolaysız anlatımın örnekleri ile tastığını buluyor.

Örneğin,

Tiliğ gelürtiÖ sabi antağ: yarış yazıda on tümen sü tirilti, -tir.”-“Dil getirdi, haberi bu cür: Yarış yazıda yüz minlik koşun toplasdı, -deyir”(Tonyukuk yazıtı); Üç görük kisi kelti, sabi bir: Kağanı su tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı,- tir”-“Üş casus geldi, sözü bu (cür): Hakanı koşun çıkardı, on ok koşunu, son neferinedek (kalıksız) serhedi keçdi, - deyir”(Tonyukuk yazıtı).

Ister eski yazıtlarda, isterse de, modern türk dillerinde mevcut olan dolaysız anlatım yapımlarının çözümlenmesinden malum oluyor ki bu anlatım biçimleri belirli konuşma fiillerinin desteyiyle metin ve cümlelere dahil oluyor. Eski devr için özgü bulunan konuşma fiilleri sırasına- de-, ayıt-, tir- gibi fiiller dahildir ve onlar daha verimlidirler.

“Dahiletme vasitaları” terimi bir kadar geniş anlamda kullanılan ve daha fazla terimi içine alan terimdir. Müellif (yazar) anlatımı özge (yad) anlatımın verilmesine aydınlık getiren vasitadır. Anlatım fiillerinin kendisi de müellife ait anlatımın bir parçası oluyor. Yani onlar daha fazla dolaysız anlatım yapılışının birinci parçasının unsuru gibi gösteri yapıyor. Aslında dolaysız anlatım yapılışının iki parçası vardır.

müellif(yazar) anlatımı;

özge (yad) anlatım.

Bu iki bölüm bir biriyle semantik bünye ile bağlantı kuruyor. Semantik alaka iki esas parçayı bir birine bağlayan mana yaklaşımıdır. Böyle olunca dolaysız anlatım

yapılışının iki parçasını, iki esas unsurunu bir biriyle bağlayan vasıta vardır. Araştırmalardan malum oluyor ki izahında bulunduğumuz beş vasıta dolaysız anlatımın yapılanmasının unsurlarını bir biriyle leksik-semantik, dil bilgisi ve diğer düzeye bağlayan vasıtalarlardır.

Anlatım fiillerinden bazıları dolaysız anlatımın yapılanmasında müellif sözleriyle özge(yad) anlatımı bağlamak vasıtası gibi verimliliği, işlevliliği ile farklıyor. “Oğuz grubu türk dillerinde de(Azerb., türk, gagauz), diy, ayt (turkman), söyle (Azerb.), sözle (turkman), söyle (türk), sole (gagauz), geplemek (turkman), danış (Azerb., türk gagauz), cavab ver (Azerb.), civap et (gagauz) ve b.. anlatım fiilleri müellif sözü ile dolaysız anlatımın alakasında öncül rol yapıyor. Lakin sözü giden anlatım fiilleri içerisinde “de” fiili işleme vitesi bakımından daha verimli vasıta gibi bulunuyor”(12,186).

Gerçekten de “de” fiili Azerbaycan dilinde dolaysız ve dolaylı anlatım yapılanması için işlenen müellif sözlerinde verimliliği ile farklıyor.

Bedii edebiyatda de fiilinin dolaysız anlatım yapılanmasında mevcutluğuna ait kifayet kadar örnek bulmak mümkündür. Örneğin,

-İt gelir, -dedi.- Bu guduz deymişe ziyanlık verdirmesen dincelmeyeceksen (Azerb.). Konşusu Mürşid yine hasarın üstünden beri boylanırdı, irişe-irişe, seyrek, sarı bıgının eteyini dili ile yalaya-yalaya dedi: “Nooldu, müellim, deyesen, ahı, senin bulki yumurtaların lah çıktı. Hi-hi-hi...” (Azerb.). Cavan oğlan elindeki kartları saya-saya:-Kartın biri çatışmır...dedi.-sen götürmemisen. Kız sidk ürekden:-Yok, -dedi-hamısı ordadır; Yaşlı kişi bir sikaret yandırıp:-Birinci defedir görürem ki, -dedi- cavan oğlan vagonda papiros çekmir (Elçin). Sonra kendini yuzukoyun yatağına atıp “İyi geceler”-dedi. Odasından kızı, “Anne, boza alsana” diye bağarüyordu.(Ayten Coşkunoglu Bear) ve b.

Dolaylı anlatım tarihen dolaysız anlatımdan sonraya rastlanıyor. Bu anlatım şekli eski türk dilinde de, işlek olmuştur. Dolaylı anlatımda, sadece fiil yüklemi, dolaysız anlatım şekline girer; bu anlatım (hitap) şeklinde, özne (almana dil duygusundan hareketle söylenmiştir) yükleme halinde olur: ol tinliğiğ “yoklunmaksız arür” tip bilgülık ol “bu canlı yok olmaz, bilinmek gerekir (bu canlıyı, “yok olmaz” diye bilmek gerekir)” inça sakınçın bolmazun(:) bolar mini bilmez tip) “böyle düşüncen olmasın: Bunlar beni bilmez(tanımaz) deyip (“bunlar beni tanımaz” diye, böyle düşünme)”sizni “özlün” tip “siz”olsün”diye” (8,126).

Bedii edebiyatda verilmiş dolaylı anlatım belirli bir parçasının tam şekilde onu söyleyen şahısa ait edilmesi tartışmalı konudur. Dolaylı ve dolaysız anlatımla bağlı şimdiye kadar çözülmemiş problemlerden de biri şudur ve bu konuda araştırmalar çok az olduğu için yok gibi gözüküyor. Bu nedenle de ilgimizi çeken bu konuyu daha geniş anlatmamıza ihtiyac duyulur.

Şol sebzeyi sordum bu gece leli-lebinden

Aydur ki, şeker nece ola halimegesden)G.Burhaneddin).

A.Aydıncızı yazıyor: “Destani-Ahmet Harami”, G. Burhanedin, Nesimi, Kişveri, Amani, “Esrarname”, Ş.İ.Hatayi, Fizuli, Mesihî, “Şehriyar”, Şekihanlarının ihtisar üzre tarihi”, gibi kaynaklardan söylemek olar ki hepside de-ayıt-, söyle-, buyur-, sor- anlatım fiillerinden dolaysız anlatımın yeniden yapılanmasında geniş istifade edilmiştir. (9,23) Yazarın gösterilen kaynaklardan getirdiği örneklerle onun vardığı kanaatinin bazılarında dolaysız deyil, dolaylı anlatımdan istifade edilmesini söylemek mümkündür. Örneğin,

Bu dünle gönülü isdeyü vardum eşgine,

Dediler ki, zülfüme toplaşmış idi İr akşam (G. Burhaneddin).
Dediler ki, sana yardur, ey Kışveri, şuh ol,
Eyle değil ahı, ne acaip yaradubdur (Kışveri).

Özge (yad) anlatımın dolaylı şekilde yeniden yapılanması kanaatına gelmeyin bir nedeni örneklerde de-, ayit anlatım fiillerinden sonra “ki” bağlayıcısının olmasıdır. Elbette, orfografik bakımdan “ki” bağlayıcısından sonra virgülün olması ve anlatımın bir parçasının tırnakla verilmesi, dolaysız anlatımın bülün düğünü gösteren bir işaret ola bilir. Örneğin,

“Cebrayıl ayıtdı ki, “Olsakini-sahili-deryayi-Hind olup, senin ferağınla giryadır ve işi hemişe ahu feğandır”(Fizuli).

Dolaylı anlatımlı cümlede iki çeşitli yargı bulunuyor. Şunlardan birincisi müellife, nakletene, ikincisi başkasına ait oluyor. Onların hepsinin ayrı ayrılıkta kendi haberi vardır. Dolaylı anlatımın genel belirtisi özge(yad) anlatımı dahil eden müellif yaklaşması ve canlandırılan özge(yad) anlatımın özgür ve bağımlı ilişkisi ile biliniyor.

Türk dillerinde dolaysız anlatım yapılışının çeşitli türleri kendini gösteriyor. Bu farklılık söz diziminin sintaktik yapılanmasında bulunan unsurların sıralanmasına bağlıdır. Oğuz grubu türk dillerinde dolaysız anlatım yapılanmasının unsurların sıralanma özelliklerine göre belirleyen beş genel oğuz ve Azerbaycan diline ait iki önemli modelin çözümlenmesi gösteriyor ki haman söz dizimi sintaktik vahitlerinin sıralanmasında meraklı semantik bünye özellikleri mevcuttur: modellerin çoklu genel türk nitelikli olup, modern türk dillerinde geniş işledilir.

Dolaysız anlatım yapılarında dolaysız anlatım ile müellif sözü arasında yaklaşıma, haman unsurların söz dizimindeki sintaktik sıralanmasına göre oğuz grubu türk dillerinde dolaysız anlatım yapılışının dört çeşiti önemli sayılıyor. Bu diller için yapılanmanın sıralanmasına göre dört çeşit değerli biliniyor. Modern oğuz grubu türk dillerinde genel oğuz düzeyli dolaysız anlatım yapılanmaları ile aynı, somut bir dil için özgü olan söz dizimi nitelikleri de mevcuttur. Böyle ki Azerbaycan dilinde, diğer oğuz grubu türk dillerinde bulunmayan dolaysız anlatım yapılışları gelişmiş, edebi dil kuralı kazanmış ve bu gün dilimizin çeşitli usluplarında kendini göstermektedir. Anladığımız kadar, müellif somut bir dil için çeşitlerin sayının çok olması kanaatına geliyor, onların Azerbaycan dilinde mevcudluğunu ise edebi dilin funksional gelişmesinde görüyor ve fikre aydınlık getirmek için dolaysız anlatımın yalnız bir kaçını araştırıyor. Onun yazısında Azerbaycan dili için mümkün çeşitlerin sayının net olarak kaç olması hakta fikir söylenmiştir. Lakin yazarın yazılarından böyle sonuca varmak oluyor ki Azerbaycan dilinde böyle çeşitlerin sayı yediden fazladır(12).

Dolaysız anlatım yapılışının bu çeşiti üçüncü çeşitten “deye”, “deyip”, “deyerek” fiili bağlamaların bulunmasıyla farklı duruma geliyor. A.Kuluyev oğuz grubu türk dillerinde bu çeşitte dolaysız anlatım yapılanmalarının fazla olduğunu söylüyor ve modelin “müellif sözü+ özge(yad) anlatım+ müellif sözü” modeline uyum sağladığını gösteriyor. Onun fikrine göre bu yapılanmada müellif sözünden oluşan cümlelerin fiille ifade olunmuş haberi özge(yad) anlatımdan sonra, öznesi (mübtedası) ise özge(yad) anlatımdan sonra geliyor. Bu çeşitte bulunan dolaysız anlatım yapılışının önemli üsürlerinden biri müellif sözünden ibaret olan cümlelerin “de, soruş, ayt” veb. anlatım fiilleriyle sonuclanmasıdır(12. 176).

Türk dillerinde özge(yad) anlatımın verilmesi zamanı fiili bağlamalardan da istifade olunuyor. Bu özellik Azerbaycan ve diğer türk dillerinde bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu çeşitte bulunan dolaysız anlatımı ayrıca cins gibi değerlendiriyorlar.

Mirzoppa lap yanıp tüküldü:

-Sen ölesen, heyif atam evdedi, yoksa qoyardım lopuva senin1-deyerek çıkıp getdi (Elçin). Seadet de “haydı yürü, Kasımcı, atla sabaha! Bu gün birinci olalım. Haydı yürü!” diye seslenirdi(Çingiz Aytmatov). “Nereye gideceyiz ki?” diye sordu (Sebahat Emir).

Örneklerde müellif anlatımı “deyerek” ve “diye” fiili bağlamaları dahil olan dolaysız anlatım yapılanmasını içine alıyor.

Dolaysız anlatım yapılanmasının bu çeşitinde fiili bağlamanın bulunması müellif anlatımındaki fealiyeti, hareketi hakta sözü giden nesnenin sonraki hareketiyle bağlı bilgi veriliyor.

Okumazdan evvel Ahmedî yanına çağırdı: “cahandar ağa kimdir?” deye amirane sesle soruşdu (İ.Şihli).

Böyle modellenmiş dolaysız anlatım yapılanmasında da, müellif anlatımındaki hareket hakta bilgi verilen başkasının anlatımının hanki tarzda söylenmesi (hükmlü sesle) kayıt yapıyor.

Araştırmalardan böyle sonuca varıyoruz ki dolaysız anlatım yapılanmasında fiili bağlamanın bulunmasıyla anlatımın çeşitlenmesi doğruluk anlamına gelmiyor ve olumlu gözüküyor. Elbette, fiili bağlamanın dolaysız anlatım yapılanmasında istifade edilmesi, bu yapılanmanın belirli çeşitini dilbilgisi ve uslubu niteliyi gibi araştırılmasına imkan sağlıyor. Fikrimizce, fiili bağlamanın istifade olunması çok zaman başkasının anlatımından sonraki fealiyeti ve bu anlatıma bağlı özellikleri açmak maksatı taşıyor.

Bu çeşitte olan dolaysız anlatım yapılarının bazılarının “müellif sözü+dolaysız anlatım” modelinden oluşması ihtimalından söz etmeye imkan sağlıyor. Gözden geçirdiğimiz yapılanmalar da semantik söz dizimi bakımından da “müellif sözü+dolaysız anlatım” modeline uyum sağlıyor ve onları kolaylıkla haman modele çevirmek mümkündür. Böyle çevirme manaya zarar vermiyor. “Müellif sözü+dolaysız anlatım + müellif sözü+dolaysız anlatım” modeli dolaysız anlatım yapılanma çeşiti olarak Azerbaycan dilinde çok gelişmiştir. Bu türlü yapılanmada müellif sözünün öznesinin (muhtedasinin) özge(yad) anlatımının belirli kesiminden önce, haberinin ise zge(yad) anlatımının kendi parçası olarak ifade edilmesi gözüküyor. “Vezir:- Budur,- dedi, cibinden balaca bir şişe parçası çıkarıp padişaha uzatdı” (Anar).

Modern Azerbaycan dilinde . “müellif sözü+dolaysız anlatım + müellif sözü+dolaysız anlatım” modeli dolaysız anlatım yapılarının başka çeşitleri de vardır. Bu türlü yapılanmalarda bulunan müellif sözünün her ikisinin bağımsız anlatım fiili oluyor. Sözügiden modelle bağlı kifayet kadar örnek bulmak mümkündür.

Örneğin,

Elesger:-onu evde gizledib, -dedi, -takçada, -takçanın gabağından asılmış perdeni çekib kopartdı. Men dilim topuk çala-çala: -Beşinjinin onunjusundanam, -dedim, -budur ağları getirmişem.

Dolaysız anlatımlı mürekkep cümle vahit, çok zamanlarda nakli ahengli mürekkep tabeli cümle (bağımlı mürekkep cümle) gibi kuruluyor. Dolaysız anlatımda özge(yad) anlatımının yalnız nakli deyil aynı zamanda arzu ve sual cümlesini vermek ihtiyacı gözüküyor. Bu dilde dolaylı anlatım budak(yardımcı) cümleli mürekkep tabeli cümlelerin farklı çeşitlerinin oluşmasına sebep oluyor.

Budak(yardımcı) cümle modeli dolaylı anlatım yapılanmaları, türk dillerinde geniş istifade ediliyor. Modern turkman dilinden başka, diğer oğuz grubu türk dillerinde; Azerbaycan, türk ve gagauz dillerinde bu türlü yapılanmalar fazladır.

Dolaysız anlatımın bu çeşitinde de, müellif sözü tabeli mürekkep cümlelerin baş (temel) cümlesi, dolaylı anlatımın ise budak(yardımcı) cümlesi funksionunda gözüktüyor

KAYNAKÇA

Prof.Dr. Zeynep Korkmaz. Gramer terimleri sözlüğü –Genişlenmiş Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.”007. 296 sayfa.

Kononov A.N. Grammatika tureçkogo yazıka.-Moskva-Leningrat: AN SSSR, 1941

Kononov A.N. Grammatikasovremennogo uzbekskogo literaturno yazıka. İzd-vo AN SSSR,Б-Д, 1960

Kurbatov H. Pryamaya, kosvennaya i nesobstvennaya pryamaya reç v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke. Avtoref. kand. diss. Kazan. 1954

Hurmahanova A. Pryamaya, kosvennaya reç v sovremennom karakalpaksom yazıke.Avtoref. kand. diss.Moskva. 1954

Tağızade Z.H. Azerbaycan edebi dilinde vasiteli ve vasitesiz nitk. Baku, APİ-nin eserleri. IV c. 1969

Ahundov A. Vasiteli nitk hakkında kaytlar. Azerbaycan dili ve edebiyat tedrisi. Baku, 1978, № 3, s. 87-92.

A.Von Gabain. Eski türkçenin grameri. Çevireni Mehmet Akalin. 4 Baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.: 532, 2003

Aydıncızı A. Azerbaycan dilinde vasitesiz ve vasiteli nitkin formalaşması tarihi.-Baku, Çenlibel, 1998

Sevil Mehdiyeva. Orta esrlerde yazıya alınmış Azerbaycan destanlarında vasitesiz ve vasiteli nitk. AMEA “Haberler”i, Humanitar elmler seriyası. 2006, n2-4, s.115

Nasilov B.M. Yazık Orhono-Eniseyskiy pamyatnikov-Moskva:Bostoçnaya literatura AN SSSR, 1960

Kuluyev A. Vasiteli ve vasitesiz nitk/ Oğuz grubu türk dillerinin mükayiseli grammatikası. Sintaksis. Baku, 2002.-s.174-191

**7. OĞUZ MİTİ ve ONUN AZERBAYCAN MİTOLOJİ DÜŞÜNCE
TARİHİNDE YERİ - Dr. Seyfeddin RZASOY³³**

ÖZET

«Oğuz miti» kavramı kendinin yeniden kurulma konseptini «türk mitolojisi» ve «Azerbaycan mitolojisi» kavramlarının vahit sistemi oluşturduğu düzlemde buluyor. Oğuz miti genel türk mitolojisinin esas biçim oklarından biri olsa da, Azerbaycan mitolojisinin biçim nüvesini oluşturuyor. Oğuz mitinin Azerbaycan mitolojisindeki yeri ve rolü oğuzların Azerbaycan türk ulusunun gelişimindeki yeri ve rolüyle hem muayyenleşiyor, hem de şartlanıyor.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, Oğuz miti, Azerbaycan mitolojisi.

ABSTRACT

The idea of Oghuz myth can find its basic reconstruction in the plane, arranging the ideas “the mythology of turks” and “Azerbaijan mythology” as unit system. Oghuz myth arrange one of basic structural arrow of the mithology of turks, it also arranges a structural nucleur of Azerbaijan mithology. The place and role of Oghuz myth in the structure of Azerbaijan mithology is defined, by the place and role of Oghuzis in the formation of Turkish ethnos of Azerbaijan.

Keywords: Turkish mythology, Oghuz myth, Azerbaijan mythology.

«Oğuz miti» kavramı hakta araştırmalarımızın monografik sonucundan belli oluyor ki (bak: 7, sah. 3-5; 8, sah. 9-12), oğuz miti sintagmatik metin (tekst) olayı

³³ Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü Mitoloji Bölüm Başkanı

olarak genel türk mitinin diferansiyel metin tipi, düşünce olayı olarak türk mit metamodelinin paradigmasıdır.

Araştırmalardan bize malum oluyorki türk mit «modeli»yle türk mit «metamodeli» arasında ayrıntıların olması (yahut bu kavramların kullanılması) «oğuz» mitinin kategorial-epistemoloji mahiyetinin bir sistem kibi aydınlaştırılması bakımından zeruridir.

«Türk miti» anlayışını üç anlamda kullanmak olur:

1. Mitoloji şecerede Yafesin oğlu Türk hakkındaki sintagmatik mit-metin;
2. Türk mitoloji düşünce universumu (mit birimi, vahiti) anlamında olan paradigmatik türk miti (dünya modeli);

3. Türk etnokosmik anlayışını oluşturan tüm türk halklarının mitlerini (sintagmatik, yahut paradigmatik seviyede olması ayrıntı yaratmaz) vahit modelde birleştiren genel mit tipi (hem sintagmatik, hem de paradigmatik anlamda).

Bu üç anlam katının birbirinden ayrılmaz olması (birinin varlığının diğerlerinin varlığıyla ilgili olması) «oğuz miti»ni «türk miti»nin her üç anlamıyla ilişkilendirse de, bizim için önemli olan «oğuz miti» anlayışının genel türk mit tipindeki yeridir. Burada iki başlıca soru var:

1. Bu iki mit modelinden hangisi eski, hangisi türevdir?

2. Her iki mit modeli daha genel invaryantı, başka sözle diyorsak, metamodeli yansıtıyormu?

Burada kategorial-epistemoloji ayarlandırma ona göre önemlidir ki, «türk» adı senkron yönde bütün türk halklarının etnokosmik universumu, diakron yönde oğuzlara sonradan verilmiş addır. Biz burada türk etnoonomastig tarihinin diyalektik mantığını (tabii-ilahi bakireliğini) koruyarak taşlaşmış gelenekte nominativ yeniliklerin yapılmasını (aslında, zıddiyyetlerin yaratılmasını) artık sayıyoruz. Bu anlamda, «türk mit metamodeli» anlayışının dahil edilmesi «oğuz miti» ve «türk miti» anlayışlarını çözümlemek için kontekst veriyor. Bu halde bir daha tasdik ediyoruz ki, oğuz miti düşünce olayı olarak türk mit metamodelinin paradigmasıdır. Türk mit metamodeli bütün türk halklarının mitoloji metinlerinde varolan dünya modellerini bir sistemde birleştirmekle oğuz mitini de kapsıyor ve bununla da metodoloji çapraşıklığın ortadan kaldırılması, aynı zamanda bu yönde karşıdaki araştırmalar için kontekst veriyor.

Aldığımız sonuçlara göre, oğuz miti etnik kendiifadenin düşünce kodu olarak türk ulusunun önünde giden oğuzların etnokosmik düşünce ve metin hadisesidir. Başka yandan, oğuz miti etnik destan kontekstinde janr (edebi eserlerin bir kolu) ve say bakımından zengin metiniyle temsil olunan oğuz destanının arkhetipidir.

Oğuz mitinin metodoloji tahlil modeli bu mitin tasavvurler sistemi kibi «Azerbaycan mitolojisi» (Azerbaycan mitoloji dünya modeli) anlayışına nisbetini aydınlaştırmağı taleb ediyor. Böyle ki, Azerbaycan türklerinin eski mitoloji bakışlarının burada oğuz metinleri esasında «oğuz miti» işareti adı altında modelleştirilmesi bu işaret-modelin ulusal-tarihi büyümesinin ve «Azerbaycan mitolojisi» anlayışına dolmasının izlenilmesiyle sık ilgilidir. Bunun öğrenilmesiye bir sıra metodoloji sorunların aydınlaştırılmasını zaruri ediyor.

Oğuz mitinin bünyesinin öğrenilmesinin metodolojisi oğuz mit bünyesinin, «Azerbaycan mitolojisinin» bünyesindeki yerini aydınlaştırmağı zarurete dönüştürüyor. Başka sözle, oğuz miti bir sistem gibi işaret bütövü – semiotik vahittir. Her bir sistem kendisinden büyük (makrosistem), yahut küçük (mikrosistem) sistemlerle bağlantıda oluyor. «Oğuz miti» etnokosmik tipi itibariyle «türk miti»yle hem senkron beraberlik yaratıyor, hem de onunla «türk mit metamodelinde»

birleşiyor. Bu birleşme onun «türk mitolojisi» gibi yorumlanmasının – türk mitolojisinin diferansiyel tipini yaratmasının başlıca metodoloji esası ve şartıdır.

«Oğuz miti» «türk mitolojisi» gibi başlıca olarak diakron planda (senkron bağlanma yönleri de var) «Azerbaycan mitolojisi» makrosistemine aittir. Oğuz miti kendi metodoloji konteksti bakımından bütün hallerde «Azerbaycan mitolojisi» modelinin içindedir. Bu halde «Azerbaycan mitolojisi» oğuz mit işaretini kendi içerisine alan makroişaret sistemidir. Meselenin sorunlu mahiyeti ilk olarak hemin bu makroişaret vahitin – «Azerbaycan mitolojisinin» tarihi varlığının kuşkuya alınmasındadır.

«Azerbaycan mitolojisi» terimiyle ilgili tartışma onun kullanılmasına karşı mit uzmanı A.Acalovun ettiği itirazla başlanıyor. O yazıyor: «Terminolojik bakımdan «Azerbaycan halkının mitoloji bakışları», «Azerbaycan mitoloji bakışları» ve bu gibi ifadelerin hem mazmunu, hem de sınırları aydındır, hiç bir itiraz doğuramaz. Burada söz konusu çağdaş ve tarihi (bugünkü «Azerbaycan» adlı halkın var olduğu süre) azerbaycanlıların kültüründe yer almış mitoloji bünyeleridir. Bazen bu terimlere anlamdaş olarak «Azerbaycan mitolojisi» ifadesi de kullanılıyor. Ama burada muayyen dakiklik gözüküyor. Böyle ki, mitoloji somut ulusal-kültürel birliklerin eski dönemlerde meydana çıkan evrensel sistemi olduğuna göre bu terim tezatlı sesleniyor» (1, sah. 19).

Böylelikle, A.Acalovun bakışına göre, her bir mitoloji eski dönemin dünyabakışıdır. «Azerbaycan» sözü çağdaş dönemde Azerbaycan halkının adıdır. Eski dönemdesse Azerbaycan halkı yok, Azerbaycanda yaşamış türkdilli ve gayri-türkdilli (irandilli ve başkaları) uluslar vardı. Hemin ulusların mitolojileri toplam halinde «Azerbaycan mitolojisi» adıyla sunulamaz. Çünkü bunlar farklı ulusların mitoloji dünya modelini yansıtan farklı mitoloji sistemlerdir. Böylelikle, eski-mitoloji çağda vahit Azerbaycan halkı yok, türkdilli ve gayri-türkdilli uluslar olduğu için buna uygun olarak «Azerbaycan mitolojisi» hakkında yok, Türk mitolojisi, İran mitolojisi ve başkaları hakkında konuşula bilir.

Altını çizmek istiyoruz ki, A.Acalovun XX yüzyıllık mit nazariyyesinin bakış sistemini yansıtan bu çok aydın yaklaşması iki etmene dayanıyor:

Birincisi, ulusların «kabile-aşiret-halk-millet» şeması üzre büyümesinin diakron modeline;

İkincisi, Azerbaycan halkının yaranmasının gerçekliklerine.

Ama mit uzmanı R.Gafarlı A.Acalovun mevkiyle razılaşmamıştır. O, A.Acalovun yukarıda verdiğimiz fikirleriyle ilgili yazıyor: «Bu iddialarda, ilk olarak, meselenin sunulması itiraz doğuruyor. Böyle ki, «mitoloji bakışlar» anlayışı «mitoloji»ye karşı koyuluyor ve böyle gözüküyor ki, mitoloji bakışlar bir şey, mitolojise tamamen başka şeydir. Aslındasa mitoloji mitoloji bakışların toplamıdır, sistemidir. Nice ola bilir ki, bir halkın mitoloji bakışları mevcut olsun, ama mitolojisi, mitoloji sistemi olmasın» (2, sah. 343).

R.Gafarlının bu yaklaşmasını tahlil etdikde aydın oluyor ki, o, «Azerbaycan mitolojisi» terimi adıyla biranlamlı olarak Azerbaycan türklerinin mitoloji bakışlarını nazarda tutuyor. Bilginin halkımızın eski mitoloji bakışlarının restore etmek, genezis, mitsel dünya modeli, tasnifat meselelerinden bahs eden kitaplarında bu mitoloji sistem biranlamlı olarak «Azerbaycan türklerinin mitolojisi» adıyla sunulmuştur (bak: 3; 4). Kitaplarda gerçekleştirilmiş «mitoloji» konsepti göz attığımızda R.Gafarlının «Azerbaycan (türklerinin) mitolojisi» terimi ile iki esas amacı izlediği gözüküyor:

Birincisi, o, şu terimle Azerbaycan mitoloji bakışlarını tüm türk mitolojisinden diferansiyel tip gibi seçebilmiştir;

İkincisi, şu terimle eski Azerbaycan-türk mitoloji bakışlarının bütün diakron (tarihi) ve senkron (çağdaş) metinler sistemi kapsamıştır. Burada diakron sistem dediğimizde mitoloji metin formlarının tarihi büyümesi, transformasyonları ve başkaları nazarda tutuluyor. Senkron sistemse türk mitolojisinin gayri-türk mitoloji formlarını kendisinde eritmesi demek oluyor. Meselen, R.Gafarlı «Avesta»nın «Azerbaycan (türklerinin) mitolojisi»nin kaynağı gibi tahlilini yapmıştır.

Altını çizelim, sonuncu mesele çok önemlidir ve tekce mit uzmanları arasında yok, öylece de tarihçiler arasında giden sonsuz tartışmaların mahiyetini de yalnız bu konu – Azerbaycan tarihinde türk ve gayri-türk ulusların (başlıca olarak irandilli etnik birliklerin) «Azerbaycan tarihi»nde hangi konsept esasında «vahit bir halkın» tarihi gibi birleştirmesi dayanıyor. Sovyet döneminde bu konu stalinizmin kanlı zor araçıyla paniranist mevkiden çözülmüştü. Başka sözle, «Azerbaycan tarihi» gayri-türklerin (irandillilerin) tarihi gibi başlanıyor, türklerin tarihi gibi bitiyordu. Paniranizm sovyet imparatorluğunun devlet meraklarına hizmet eden ve mahiyetce şoven ideoloji idi. Bütün mahiyeti çok önemli kesimi müslüman türklerden oluşan Sovyetler Birliğinde yaşayan türkleri hintavrupa kökenli rus nüvesinin yöresinde birleştirmekdi. Azerbaycanlıların türk olması, Anadolu türklerine etnokosmik bağlılığı onları doğal olarak Türkiye'ye yöneltiyordu. Paniranizmin yürüttüğü konseptte göre, Azerbaycan halkı kökence türk yok, irandillidir. O, orta yüzyıllarda selcukların gelişinden sonra türkleşmiştir.

Tabii, eski Azerbaycanda türkdilli uluslarla beraber, gayri-türkdilliler de olmuştur. Paniranizmin türkleri Azerbaycan halkının etnokosmik nüvesinden silmeğe çalışması onun meraklarına hizmet etse de, tarihşünaslıkda, insanların kamusal şuurunda çok büyük patalojiler yaratmıştır (Bu, sovyet ideolojisinin beşer karşısında türettiği bitmez-tükenmez cinayetlerden biridir). Böyle ki, Azerbaycanın etnogenezinde etnokosmik substrat ve etnokonsolidasiya düzlemi rolünü oynamış türklere şovencesine silinmesine yapılan itiraz yalnız paniranizmin etkisi altında ilmi hakikatin aramaları ile beraber, daha çok ulusal direniş mahiyeti taşıyan «türkçülüğün» de yaranmasına sebep oldu. Geçen yüzyılın 30-cu yıllarında Azerbaycan aydınlarının «pantürkist» adıyla kitlesel kırılması sonradan ulusal hafızaya kanla yazıldı. Azerbaycan tarih ilminde bugün devam eden «irançılık» ve «türkçülük» savaşı, karşıdurması objektif «Azerbaycan tarihi» konseptinin ve tarihin yüze çıkmasına devamlı engel oldu.

Altını çizelim ki, A.Acalov ve R.Gafarlı'nın «Azerbaycan mitolojisi» konseptine farklı yanaşmaları da bununla ilgilidir. Birinci mitolojinin eski dönemin dünyabakışını işaretleyen konsept olmasını esas götürmüş ve böyle düşünmüştür ki, «Azerbaycan» işaret vahiti gibi tarihi şuur çağının konseptidir ve bu anlamda mitoloji şuur çağına ait edilemez. İkinciye «Azerbaycan» işaretinin etnokosmik evrenselliğinden yanaşıp, onu etnokosmoloji universum düzeyine kaldırmış ve böyle anlaşılmıştır ki, «Azerbaycan mitolojisi» anlayışı Azerbaycan mitoloji düşünce tarihinin etnokosmik bütünlüğünü ifade eden zaruri ve kaçınılmaz terimdir. R.Gafarlı sonraki araştırmalarında (bak: 3; 4) bu terimi daha da dakikleştirerek «Azerbaycan türklerinin mitolojisi» şeklinde sunmuştur. Onun fikrince, Azerbaycan tarihinin bütün etnokosmik düşünce gerçekliği yalnız bu terimle dolgun şekilde ifade olunuyor.

R.Gafarlı'nın bu yanaşması rastgele değildir. Ünlü mitolog M.Seyidov Azerbaycan mitoloji düşünce tarihinin bütün gerçekliklerini kendisinde kapsayan

terim gibi «Azerbaycan mitolojisi» kavramlarından yararlanmış ve onun ne olduğunu açıklamıştır.

M.Seyidov Azerbaycan halkının eski mitoloji bakışlarına ilk olarak kompleks yaşanması zaruri olduğunu göstermiştir: «Azerbaycan halkının soykökeninde iştirak eden kabile yaşamı, hayatı algılamalarıyla sık ilgili olan mitsel-bedi düşüncesini araştırmanın bir sıra zorlukları vardır. Ayrı-ayrı kabile ve kabile birleşmeleri silsilelerinin mitolojisini imkan dahilinde öğrenmeden vahit Azerbaycan mitolojisi hakkında fikir söylemek zordur» (9, sah. 8). Bilgin kendi düşüncelerini daha da dakikleştirerek yazıyor: «Aydındır ki, Azerbaycan halkının soykökeninde, esasen, üç kol – Atropaten, Arran-Alban, bir sıra türkdilli kabile birleşmeleri silsileleri iştirak etmişler. Ona göre de halkımızın mitolojisi diyerek, bu üç kolun bağımsız mitolojisini söylüyoruz. Tarih boyu bu mitoloji inanların bazıları kaynayıp-karışmış, böylelikle de, bir Azerbaycan mitolojisi yaranmıştır... Bu kolların her biri öz tutumuna, tarih boyunca tuttuğu mevkiyine göre seçilseler de, onları birbirinden ayırmak olmaz» (9, sah. 9).

Altını çizelim ki, prof. A.Nebiyevin araştırmalarında «Azerbaycan mitolojisi» terimi daha birleşik semantik tutumu vardır. O yazıyor: «Azerbaycan mitolojisini geniş araştırmalara çekmek için yeterince ilmi-nazari denemenin, toplanıp ve basılmış mit materyalinin mevcudluğu bugün bir sıra özellikleri olan yaratıcılık sahesinin özünhaslığının açıklamağa imkan veriyor. Azerbaycan mit modelini araştırmak, onun dünya modeli ile genel ve farklı etmenlerini muayyenleştirmek için ona genel türk kontekstinde bakmak zaruridir» (6, sah. 14).

Böylelikle, tarihi gerçeklerden yansıyan A.Nebiyevin «Azerbaycan mitolojisi» terminolojik modelinin semantik esasında türk mitolojisi duruyor. Bilginin bu meseleye bakışı biranamlı olarak böyledir ki, «Azerbaycan mitolojisi genel türk mitolojisinin ayrılmaz bölümüdür. O, kadim türk mitolojisinin kaynaklarından yararlanıp, ondan koparak ayrılan ve kendisine has gelişen, azerbaycanlılara mahsus estetik ideali ifade eden mitoloji düşüncedir. Azerbaycan mitolojisi, kısmen, sonralar eski türk mitoloji modelini korumakla onu yeni inanlar, kultlar, gelenek-görenek ve törenlerle zenginleştiren yaratıcılık alanıdır» (5, sah. 143).

Göründüğü gibi, A.Nebiyevde meselenin mahiyeti tekce «Azerbaycan mitolojisi» adının etnokosmik mahiyeti (senkron biçimi) ile ilgili değildir. O, bu meseleni çok aydın sunmuştur: «Kadim türk mitoloji düşüncesinde yaranan, boy atan mitoloji sistemlerden biri de Azerbaycan mitolojisidir» (5, sah. 144-145).

Yukarıdaki düşüncelerini genelleyerek funksional tezler halina saldıktaki aydın oluyor ki, A.Nebiyeye göre:

– Azerbaycan mitolojisi genel türk mitolojisinden ayrılmazdır: onun etnokosmik esasını türk mitoloji dünya modeli oluşturur.

– «Azerbaycan mitolojisi» senkron formasına göre ulusal düşünce tarihinin bütün gerçeklerini özünde yansıtan etnokosmik unversumdur: Azerbaycan tarihinin bütün gayri-türk etnik düşünce gerçekleri bu unversumun nüvesini yaratan türk işaretinin biçiminde işare düzeylerini oluşturuyor.

– Azerbaycan mitolojisi anlayışının tüm biçim özellikleri onun diakron büyüme diyalektikasına ait olunuyor: diakron büyüme diyalektikası Azerbaycan mitolojisinin tekce doğal gelişmesini yok, hem de onun talihinin başlıca şartıdır.

Değilenler eski türk mitolojisi hakkında yaranmış Azerbaycan mitolojisinden bağımsız mitoloji sistem gibi bahs etmeğe ve bununla ilgili mevcut olan düşüncelerle (A.Nebiyev, R.Gafarlı) razılaşımağa imkan verdiği gibi, öylece de oğuz mitinin

metodoloji tahlil modelinin konseptsel esaslarıyla ilgili aşağıdaki kanılara gelmeğe imkan veriyor:

Oğuz mitinin önceki durumuna getirilmesi onu tekce genel türk mitolojisinin biçim düzeyi gibi yok, aynı zamanda ayrıca olarak Azerbaycan mitolojisinin biçim seviyesi gibi bakmaya imkan veriyor.

«Oğuz miti» anlayışı öz esas restavasyon konseptini «türk mitolojisi» ve «Azerbaycan mitolojisi» anlayışlarının vahit sistemi teşkil ettiği düzlemde buluyor.

Oğuz miti genel türk mitolojisinin esas biçim oklarından biri olsa da, Azerbaycan mitolojisinin biçim nüvesini oluşturuyor.

Oğuz mitinin Azerbaycan mitolojisindeki yeri ve rolü oğuzların Azerbaycan türk ulusunun biçimlenmesindeki yeri ve rolü ile hem mueyyenleşiyor, hem de şartlanıyor.

Oğuz mitinin türk mit metamodelinin paradigması olması ona Azerbaycan mitolojisini genel türk mitolojisinin etnokosmik nevi gibi biçim oluşturmağa imkan veren başlıca etmendir. Azerbaycan mitolojisinin türk başlangıcı sonraki etnokosmik büyüme zamanı yalnız oğuz mitinin sayesinde devamlı süreç gibi oluşulmuştur: oğuz mit sistemi – mitolojisi eski türk mitoloji arkhetiplerinin sistemleşerek Azerbaycan mitolojisine geçişinin kosmoloji mekan-zaman sistemini oluşturmuştur.

Oğuz miti yüzde, eski türk mitolojisiyle Azerbaycan mitolojisi arasında basamak sayıla bilir. Ama bu şarti olarak böyledir. Burada türk mitolojisinin «oğuzlaşması», sonra da «azerbaycanlaşması» süreci baş vermemiştir. Oğuz miti türk metamitinin paradigması gibi türk mitiyle senkron (yanaşı) olarak mevcut olmuştur. Oğuz miti Azerbaycan mitolojisinin türk mitoloji dünya modeli esasında gelişmesi zamanı dominant oluşturulma şeması rolünü oynamış ve Azerbaycan-türk mitolojisinin mazmun itibarile Azerbaycan-oğuz mitolojisi gibi oluşmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Acalov A. Ön söz – Azerbaycan mitoloji metinleri. Bakı, «Elm», 1988, s. 7-34
2. Gafarlı R. Mit ve nağıl (Epik enenede janrlararası alaka). Bakı, ADPU neşri, 1999, 448 s.
3. Gafarlı R. Azerbaycan türklerinin mitolojisi (restavasyon, genezis). Bakı, «Ağrıdağ», 2004, 232 s.
4. Gafarlı R. Azerbaycan türklerinin mitolojisi (mitik dünya modeli, tasnifat). Bakı, «Ağrıdağ», 2004, 236 s.
5. Nebiyev A. Azerbaycan halk edebiyatı. I bölüm. Universiteler için derslik. Bakı, «Turan», 2002, 680 s.
6. Nebiyev A. Azerbaycan mitolojisi – Folklorşünaslık meseleleri (makaleler toplusu), V cilt. Bakı, Bakı Üniversitesi basım evi, 2002, s. 6-92
7. Rzasoy S. Oğuz mitinin paradigmaları. Bakı, «Seda», 2004, 200 s.
8. Rzasoy S. Oğuz miti ve Oğuzname eposu. Bakı, «Seda», 2007, 181 s.
9. Seyidov M. Azerbaycan mitik tefekkürünün kaynakları. Bakı, «Yazıçı», 1983, 326 s.

8. GERİDE BIRAKTIĞIMIZ YARIMADA: KIRIM - Oğuzhan DURSUN³⁴

Kırım denince hala ‘bize ait olan bir yer’ düşüncesi gelmez mi aklımıza? Oraları kaybettiğimiz yahut bir süreliğine - ki bu süre çok uzun da olsa- geri çekildiğimiz fikri bizim için pek de önemli değildir çünkü. Gönlümüzde, zihnimizde, tüm duygularımızda Kırım bizimdir. Bırakın siyasi kuralları, kalplerdeki mülkiyette kimindir orası? Nice şairlerimiz Kırım’a dizeler sıralamış, nice yazarlarımız ‘Kırım, Kırım’ diye yazılar kaleme almıştır. Bizim de yolumuz oraya düştü, ‘bizim’ bellediğimiz büyük vatan’ın ayrılmaz bir parçasına: Kırım’a.

Kırım bildiğimiz gibi bugün Ukrayna’nın güneyinde, ona bağlı bir bölge. Ülkenin bütününde olduğunu düşündüğüm, birkaç bölgeden genelleyerek çıkardığım bilgilerle-tüme varım yaparaktan- şöyle bir giriş yapabilirim. Yarımada da içki inanılmaz derecede ucuz. Gerçekten ‘sudan ucuz’ deyiminin gerçekleştiğine şahit oluyorsunuz bu ‘mübarek’ memlekette. Bölge halkı, zamanında alıştırılmış içkiye, içmeye, yatmaya. İçmek o kadar doğal ki en ufağından en yaşlısına, çoğu insan ona vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak bakıyor. Su gibi... Bu muhtemelen Komünist Rusya’nın “Aman halk uyanmasın, mışıl mışıl uyusun.” propagandasından kaynaklanan ve günümüzde de hala devam eden bir gelenek. Halkın damarlarına işlemiş, zihninde yer etmiş bir adet. Nasıl bir adet, nasıl bir gelenekse artık...

Buna ilaveten, insanların en fakirinden en zenginine hemen hemen hepsi bir lüks giyinme sevdasına kapılmış ki sormayın. Buna gerçekten de çok önem verdiklerini öğreniyoruz Tatar rehberimizden. İşin enteresan tarafı giydikleri de pek bir şey yok ya. Herkes üstüne azıcık yırtılmış çaput bağlamış sanki. Üç beş kızın üzerindeki toplayıp da dikmeye kalkışsak bir pantolon, bir tişört ya çıkar ya çıkmaz. O da kime yetecekse! Hülasa, halkın çoğunluğu, bozulmaya meyilli Tatar-Türk gençleri de dâhil olmak üzere, hem haddinden fazla açık giyiniyor hem de kendilerini podyumda hissediyorlar. Bir afra, bir tafra ki görmeden tasvir edilemez.

Ayrıca insanların çoğu, özellikle Komünizm’i görmüş eski kesim, araba konusunda hatırı sayılır, geniş bir bilgi birikimine, geleneksel bir tecrübeye sahip. Özellikle ‘Volga’ adlı arabalar Mercedes kadar tutuluyor. Çünkü halk bu arabalara alışmış ve kendi başına tamir edebiliyor, dilinden anlıyorlar külüstür Volgaların. Hemen hemen her evde var olan alet çantalarıyla arabalarının hasarlarını

34 Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 1. Sınıf Öğrencisi, İstanbul/TÜRKİYE.

düzeltiliyorlar... Oto tamircilerin eli ekmek görmüyor Kırım'da yani. Şaka bir yana gerçekten bu çağdışı arabalar kaliteli olmasalar bile bir fiyat dolgunluğuna sahip. Bunun zıttına, kaliteli, markalı, modern arabalar çok daha ucuza alınabiliyor. Görünürde mantıksız gibi gelse de arz-talep eğrisini düşününce en mantıklısının bu olduğu anlaşılıyor. Ucuzluktan bahsetmişken telefonda söz etmemek olmaz. Cep telefonu piyasası gayet ucuz Türkiye'ye nazaran. Devlet sanırım vergilerini düşük bir seviyede tutuyor teknolojik aletlerde.

Tarım arazileri geniş düzlükler şeklinde gösteriyor kendisini. Birkaç yüz metre aralıklarla ufak tepecikler haricinde neredeyse hiçbir engebese olmayan, sade bir arazi yapısına sahip Simferopol³⁵. Ormanlık arazisi bizim gördüğümüz kadarıyla ya tahrip edilmiş yahut doğal olarak yetişmemiş. Türkiye'ye göre daha kuzeyde bulunduğu için soğuk olduğunu sanıyorduk ama deniz etkisinin iç taraflara kadar sokulması bu soğumayı engellemiş besbelli ki. Hatta terletecek kadar bir sığağa sahip desek hiç de abartmış olmayız. Simferopol'deki evlerin çoğu kerpice benzeyen bir malzemeden inşa edilmiş çeşitli müstakil yapılar... Sonradan bu girintili çıkıntılı, sağlam taşların doğal olduğunu ve kurtçuklardan oluştuğunu öğrenip hayret ediyoruz. Çatıların tam ters "V" şeklinde inşa edilmesi, ikliminin bize göre daha sert geçtiğinin göstergesi... Kırım-Tatar evlerinde, Anadolu'nun bir kısmında hala geçerli olan bir gelenekle karşılaşırız: Duvara halı asma. Simferopol Türklerin yaşadığı bölgelerden birisi... Belki de bu yüzden bu kadar sorunla karşı karşıya. Ukrayna'nın üvey evlatlarından, beslemelerinden birisi gibi. Ne yollar adam gibi asfaltlanmış ne de diğer altyapı hizmetleri tam sağlanabilmiş. Mesela 22.00 – 06.00 arası sular kesiliyor devlet baba tarafından. Daha sonra, müstakil evler aşağı yukarı 300 dolar civarında bir kiraya sahip ve asgari ücret 100 dolar. Geçim sıkıntısı var. İnsanlar kıt kanaat geçiniyorlar. İnsanlarımız...

Diğer bölgeleri de kısaca anlatırsak; Sivastopol limanındaki Rus bayrakları ve denizaltıları, çeşitli kruvazörler, bunlardan oluşmuş donanma ister istemez dikkatimizi çekiyor. Güvenlik için önemli olan bu limanda muhtemelen Rusya'nın sözü geçiyor. Böyle olması da pek şaşırtıcı olmasa gerek. Sıcak denizlerin kapısı Kırım değil mi Rus için?

Sudak liman şehrine gelindiğinde, sonradan turizm geliri için yıkık surlar üzerine inşa edilmiş sahte surlu Sudak kalesi karşılıyor misafirleri. Kalenin Sudak koyu'na bakan yüksek bir yakasında duruyor ve şehri gözlemleyebiliyoruz. Burası Alanya'ya benzerliğiyle ve dağlarla çevrili olması dolayısıyla farklı bir Anadolu havası yaşıyor Türkiyeli insana. Anadolu Selçuklular döneminde alınan bu vatan parçası size daha bir sıcak geliyor. Daha bir 'Türk' geliyor.

Akmescit'te ve Eskikırım'da Tatarlar diğer yerlere nazaran çoğunlukta. Altyapısına önem verilmeyen şehirler arasına bunlar da koyulabilir. Buradaki evler de yarımadanın genelinde olduğu gibi tek katlı ve çok odalı. Bu 'barınak'ların alt tarafında buzdolabı görevini gören kilerleri var. Gerçekten de buzdolaplarını aratmıyor. Soğuk... Su kesintisi ve tuvalet de sorun olmuş Tatarlara ama ellerinden geldiğince bunu çözmeye çalışmışlar o zor koşullarda. Ukrayna hükümeti kendi şehirlerini modern çağ standartlarına çıkarmaya çalışırken, bizim halkımızın bulunduğu yerleri en kötü şartlar içinde bırakmış, terk etmiş tabiri yerindeyse.

Bahçesaray'a geçelim. Burası Giraylar'ın yanı sıra Kırım Türk hanedanının başkenti konumundaymış. Zaten merkezi de aynı zamanda şehre ismini vermiş olan

35 Akmescit

Bahçesaray. Burada gezinince nihayet diyorsunuz, burası Türklük kokuyor, İslam kokuyor. Diğer yerlerden farklı... ‘Biz’ kokuyor... Tarihi yapılarıyla, dokusuyla, insanlarıyla, ismiyle... Ruslar her yerin ismini değiştirmeye çalışmış, değiştirmiş de ama Bahçesaray’a dokunmamışlar. Çünkü milli şairleri Vladimir Puşkin bir şiirinde ‘Bahçesaray’ diye bahsetmiş buradan. Ruslar da O’na saygılarından değiştirmeden bırakmışlar öylece.

Kırım’dan ayrılıp Odesa’ya geldiğimizde ise mimari ön plana çıkıyor. İlgi çekici mermer şekiller, barok mimarisine benzeyen yoğun bir işçilik... Yapılar çok görkemli diğer şehirlerin zıddına. Burası da tarihi eserleriyle ünlü şehirlerden birisi olduğunu zamanla ispatlıyor ziyaret edenlere... Bembeyaz... Eski Yunan’ı andırıyor.

9. DEFINİTİF TERİMLERİN KAVRAMLA İLİŞKİSİ - Gülnare ZEYNALOVA³⁶

ABSTRACT³⁷

In the article researched connection between definitive terms and conception. The connection of definitive terms by conception during the origin process of terms had been investigated in the theoretical area. Reflection of the conception's basic signs in the term well-grounded by rich facts.

Kavramın özelliklerinin terimin yapısına yansması her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu sorun terimde anlam ve içeriğin yansması ile, dil birimi- kelime içerisinde kavramın özelliklerinin birleşmesini şart koşuyor. İçerik ve şekil kategorileri felsefi kavram gibi tasavvurlar sisteminde önemli yer tutuyor. Felsefeye göre, içerik ve şekil kavramları birbiri ile diyalektik açıdan bağlı olmanın yanısıra, aynı varlığın, aynı konunun çeşitli yanları yansımaktadırlar.

Şekil unsurların iç ve dış ilişkileri ile nitelendiriliyor. Örneğin, atomun içeriği yalnız onu oluşturan küçük unsurların topluluğu değil, hem de bu unsurların hareketleri ve uygun fiziksel sahalar aracılığı ile gerçekleşen karşılıklı etkisini kapsamaktadır. Atomun şekli ise onun içerdiği küçük unsurların ve sahaların karşılıklı etki sürecinde meydana çıkan ilişki ve etkiyi taşımaktadır.

A.Şükürov'a göre, şekil ve içerik oranının tefsirinde diyalektik pozisyon bir kaç prensiple açıklanıyor: 1. şekil ve içeriğin ayrılmazlığı; 2. ilişkilerin rengarenkliği; 3. vahdetin çelişkiliyi; 4. gelişimin optimallliği-şeklin içeriğe ve ya tersine, içeriğin şekle uygunluğu. [1.269-270]

İçerik- terminoloji birimin-terimin mahiyeti ile ilgili olup belirli bir bakış açısından idrak ve tasvir ediliyor. Terimin içeriği onun şeklini belirliyor. Aynı

³⁶ Azerbaycan Bilimler Akademisi, Bakü/AZERBAYCAN.

³⁷ THE DEFINITIVE TERMS IN CONNECTION WITH CONCEPTION

zamanda terimin şekli karşılıklı şekilde onun içeriği ile sık bağlıdır, şekli içerik tayin ediyor. Terimin içeriği yalnız belli bir şekil içinde oluşabilir. Şekilsiz içerik olamaz. Şekil ve içeriğin vahdeti terminoloji birim için de gerekli koşullardan biri sayılmalıdır.

Terminoloji birimin- terimin içerik ve şekli onun definisyonu zamanı birbirinden ayırt ediliyor. Aslında ise onlar vahdetdedir ve birbiri ile ayrılmazlar. Şekli içerikli, içeriği ise şekilli bir hale sokmak kolay değil. Bu problemin doğru çözümü, dürüst metodolojik pozisyonun yanısıra asıl araştırmacı beceriği, terimlere doğru yaklaşma ve hassaslık talep ediyor.

Terim kavramın gerekli, önemli özelliklerini yeterince bilimsel katmanlarda yansıtan, kelimeye, kelime grubuna beraber dil birimidir.

Terimleşme zor bir süreç. Terimleşme sürecinde dilde kullanılan kelimeler bilimsel kavramı ifade ettiği için terim fonksiyonu kazanıyor. Belirli, kesin bilimsel kavramı ifade etme, terminoloji sisteminin katmanları içerisinde definitif terimler için daha karakterikdir. Bu ad onun dilbilimsel mahiyeti konusunda dolgun ve saydam bir fikir oluşturuyor. Kavramın özelliklerinin terimin bünyesinde direkt yansıması fikri bilginlerin bir çoğunu düşündürmüştür. Azerbaycan terminolojisinde bu kavramı ve definitif terminolojini ilk kez S.Sadıgova araştırmıştır. O, bu tipli terimleri böyle nitelendirmiştir: “Anlam ve içerik yapıları objenin, herhangi bir kavramın en önemli gerekli ve kâfi özelliklerini kendinde barındıran, kısa mantıksal tayıni olan terimlere definitif terimler denir” [3.29]

Definitif terim- fonksiyonel kavramdır. Bu problemin başarılı çözümü tam bir dil biriminde yansıyan içerik ve şekil kavramlarının doğasını açıklamaya yardımcı oluyor. Bu problemin çözümü, mahiyetce anlaşılması konusu terimleşme sonucu ile ilgilidir.

Definitif terimlerin şekil ve içeriğini dilbilimsel talepler açısından anlamak için eşya, kavram, kelime ve anlam problemlerinin kesin açıklanması gerekmektedir.

Definitif terimler bilimsel kavramları oluşturuyor ve ifade ediyor. Onun için de bu terimleri bilimsel kavramların işareti, dilde yansıma şekli gibi kabul etmek gerekir. Definitif terimler anlam bakımından oldukça geniş kavramdır. Bu konuda S.Sadıgova'nın fikri daha dikkat çekicidir: “Terim semantik ve semiotik belirtileri ile kendisinde yeterince gerekli kavramları içeriyor, definitiflik özelliği kazanıyor. Onun muhtasaran ve anlamlı tarifi meydana çıkıyor.” [5.20]

Definitif terimlerin kendilerine has kavramlar sistemi var. Uygun kavramların karakterik, ayırıcı özellikleri bu terimlerde yansıyor. Definitif terimlerin anlamı bu terimlerin ses cildindeki yansıması ile ait oldukları sahalardaki yansımaları arasındaki bağılıktan doğuyor. Anlam definitif terimlerin iç özelliğidir. Sesbilimsel içerik ise definitif terimlerin şeklini anlatıyor.

Düşününün bir ürünü olan rengarenk kavramları dilde gerçekliğe dönüştüren onlara uygun terimlerdir. Terimlerin kapsama alanı oldukça geniştir. Dildeki terimlerin çeşitleri çok fazla ve onlar kavramlarla direkt bağlıdır. Kavramların nitelendirilmesi yolları onların adlandırılmasını da etkiliyor. Kavrama tarif vermenin kendine has özellikleri vardır. Fakat, kavramın adının, verilen tarifile bağılılığı da hatırlanmaya değer. Örneğin, “karşı tarafları paralel olan dörtgene paralelogram denir. “tüm tarafları dik açılı olan paralelograma dikdörtgen denilir” ve b.

Göründüyü gibi, burada da definitif terimlerin şekil ve içerik problemi meydana çıkıyor. Kavram ve işaretin birliyi şekil ve içerik için esas temel sayılmaktadır.

Definitif terimlerin şekil ve içeriği seslenme ile anlamın birliği demektir. İçerik “anamların vahdeti” kavramını ifade ediyor. Definitif terimlerin şekil ve içeriği

birbirinden ayrılmazdır. Anlam bu terimlerin iç özelliğidir. Definitif terimlerin anlamı hem idrak, hem de dille bağlıdır. İdrak ve şüurla ilgi bu anlamın insanın aklı ve fiziksel faaliyet alanlarının birleştiyi dış alemin kavranımı zamanı meydana çıkıyor. Örneğin, dilbilimine ait definitif terimler- cümle, ses, isim, sıfat, mübteda(özne), tamamlıç (tümleç) ve b.

Gorodeçkiy yazıyor: “ Dilbilimcilerin çoğu şekil ve içeriğin karşılıklı ilgisini yalnız şekil kavramı ile bağlamaya çalışmışlar. Fakat onu anlamdan kurtaramamışlar. Onlar anlamdan kurtulmak, ona aldırmamak için ne mümkünse yapmışlar. Bu gayretlerle hiçbir sonuç elde edememişler. Anlam meduza kafası gibi onu pasif dinleyenleri sihirleyerek her zaman dilin merkezinde olmuştur. Şekil ve içerik biri diğerini belirleyen kavramlardır. Çünkü onlar dilde beraber var oluyorlar” [6.78]

Tüm bilimler gelişimin sonucudur. Onların hepsi bu ve ya diğer anlamda sosyal hayatın, bununla ilgili olarak da toplumun gelişimine hizmet etmektedirler. Bunun için de “terim”, “terminoloji” kavramları, terminoloji alanının tanımlama sahası, oluşumu ve zenginleşme yolları, nomenklatur ve terim yaratma süreci gibi önemli unsurlar dilbilimin merkezinde duran önemli probleme dönüşmüşler. Bu bakımdan çoğu bilgin herhangi bilim dalının öğrenilmesinin anahtarının terminolojinin mantıksal-dilbilimsel idrakı olduğu kanısındadır. Terminoloji ve onun mantıksal-dilbilimsel yanlarına dayanarak her hangi bir bilimsel fikri ileri sürebiliriz.

Kavramı bildiren kelime ve ya kelime grubu bilim dallarına ait madde, olay ve gerçekliğin bilimsel düşünüşten süzülerek özleşmesi sonucunda terimleşir. O, geleneksel terminoloji kavram sisteminde denotatın entelektual bilimsel kavrama yolu ile definitif tarifini buluyor. Örneğin, tecil (yer çekimi ivmesi) maddi noktanın sürâtinin değer ve istikametinin zamana göre değişimini karakterize eden vektörel kemiyet ve s.

Bu fikir ayrı-ayrı alanların özel kelimelerinin de terim gibi kesinleşmesini temin ediyor. Burada özel kelime yalnız bilim ve teknolojinin değil, sosyal-toplumsal faaliyetin başka alanlarının da terminoloji sistemlerini kapsıyor. Tüm alanlarda terminoloji kavramlar denotatın bilimsel kavramını ve açıklamasını, onu adlandıran kelimenin bilimsel refleksiyonu yolu ile kabul ediliyor. Yani, eşya ve olayları adlandırmak için bireysel özelliklerin yanı sıra, onların genel özelliklerini de dikkate almak gerekir. Kavram aslında eşya ve cisimlerin genel ve önemli alâmetlerini yansıtmalıdır. Örneğin, kapalı bir çizgiden oluşan “çevre” kavramının en önemli özelliği onun müstevi üzerinde bir noktadan aynı uzaklıkta yerleşen noktalardan oluşmasıdır. Burada “çevre”ni diğer matematik objelerinden farklı kılan özellik onun kapalı bir çizgiden oluşması değil, bir diğer alâmetidir.

İşte bunun için de cisim ve eşyaları öğrenmek işinde her bir bilim dalının kendine has kavramları var.

Kavramın özelliklerinin terimin yapısında yansması probleminin olumlu çözümü anlam ve “içeriğin”bir bütün halinde oluşmuş dil biriminde birleşmesine olanak yaratmaktadır.

Genel terminoloji makrosisteminde terimler bilimsel kavramlar sistemi ile uzlaşmaktadır. Gerçek pratik zemininde yaranan terimler definitif tarif kazanmak için bilimsel kavramlar içeriğinin sınırlarını tesbit ediyor. Azerbaycan dilinde definitif terminoloji sahasının oluşum ve gelişim tarihi bir çok özgü özelliklerine göre dilin tüm terminoloji sisteminde özel yer tutmaktadır.

Definitif terimler herhangi bir kavramın en önemli özelliklerini kendisinde yansıtıyor. Matematik, fizik ve kimya terimleri definitif tipli terminoloji sistemler için

ayar kabul edilmektedir. Esasen de yazıya ait olan bu terimler kavramın tâyini gibi değerlendirilebilir. Örneğin, tüm tarafları beraber olan paralelograma romb (eşkenar dörtgen) denir; radius- dairenin merkez noktası ile çevresini, yahut çevrenin herhangi bir noktası ile onun merkezini birleştiren düz çizgidir ve b.

Bilimsel-teknolojik terimlerden farklı olarak toplumsal-politik terimlerde kavramın kesin tarifi yerine tasviri açıklaması verilmektedir. Bu ideoloji içerik toplumsal-politik metnin etkisi ile oluşuyor. Bu sebepten de definitif terimler bilimsel-teknolojik terminolojide çoğunluk teşkil etmektedirler.

Gelişim ve definisiya kazanma sürecinde terim daha metinden-konteksten asılı oluyor. Belli bir kelimenin, kelime grubunun anlamının özellik kazanmasında, herhangi bir sahada özel görev elde etmesinde, yani terim gibi gelişmesinde metin ilk başta büyük role sahip. S.Sadigova bu konuya böyle açıklık getirmiştir: “Belli bir basit kelimenin ve ya kelime grubunun metinde aynı anlamda daha çok kullanılması, onun semantik sahada belirli bir anlamda özelleşmesine, kesinleşmesine ve onun etrafında yeni definitif tarifi yaranmasına yardım ediyor. Fakat, terim definisiyaya sahip olduktan, kelime ve kelime grubu özel görev kazandıktan-terimleştikten sonra bu yön aradan kalkıyor. Bundan sonra terim metin dahilindeki asılılıktan kurtuluyor, sistem bağımsızlığı kazanıyor.” [4.15-16]

Definitif terimlere yalnız basit bir terim değil, bileşik ve ya grup halindeki terimler de aittir. Doğru, çoköğeli (yani, dört, beş ...n sayılı kelimelerden oluşan) terimlerin çoğalması terminolojinin optimal kullanım suratini ve tezliyini zayıflatıyor. Fakat, definitif terimler için birincinin yanısıra ikinci özellik de önemlidir. Çünkü, anlam kesinliyi terimin tarifinde yansımalıdır. Bu terimlerde nominasyon-adlandırma üst seviyelerde gerçekleşmeli, dilin leksik-sesbilimsel taleplerine uymalıdır. Bu sebepten definitif terimlerin tarifinde çoköğeli terimlerin düzenlenmesi, ayarlanması problemi de ileri sürülüyor.

Terminolojide çoğunluk oluşturan terminoloji birleşimlerin, terim gruplarının definitif terimler sırasına alınmasına ait bir çok örnekler var: örneğin, matematikte, “differensial tenlikler” (differensiyel denklemler), “bikvadrat tenlik” (bikuadrat denklem), fizikte kullanılan “elektromagnet dalgaları” (elektromanyetik dalgalar) gibi terim gruplarının birinci tarafı ikinci tarafını açıkladığından onları hiçbir zaman tek bir terimle değiştirmek olanaksız. Bu bakımdan terminolojide definitif terimlerden konuşurken bir terminoloji kavramın yalnız bir nominatif birimle-bir kelime ile adlandırılması konusunu kesin olarak ileri sürmek doğru değil.

Definitif terimler yaranmasına göre kommemoratif terimlerden seçilmektedir. Daha çok ekonomik-politik, fizik ve matematik terminolojisinde kullanılan, kommemoratif terimlerin yaranması belirli tarihi olaylarla bağlıdır. Örneğin, fizikte Arşimet kanunu maye ve gazlar istatistikliği kanunudur ve bunu icat eden Yunan bilgini Arşimet’in şerefine böyle adlanmıştı. Yahut Nyuton kanunu-meşhur Nyuton ve elma ağacı hikayesinin sonucunda büyük bilginin bulunduğu fiziksel kanunun ismidir. Ve ya Pifagor teoremi ünlü Yunan bilginin üçgenle ilgili keşfettiği teoremin yaratıcının adını almasıdan doğmuştur. Bir çok politik ve ekonomik terimler de genellikle politikacıların, ünlü şahısların ismi ile bağlıdır.

Görüldüyü gibi, böyle terimlerde kavram ve mefhum arasında anlam farkı oluşuyor. Mefhumda semantika, anlam esas alınmadığı halde, definitif terimlerde kavramın en önemli özellikleri dikkate alınmaktadır. Yani, kommemoratif terimlerde yenilik kelimenin maddi biçiminde, definitif terimlerde ise kelimenin mantıksal anlamında gerçekleşir.

Definitif terimlerde mantıksal yön esas olduğundan onların büyük bir kısmı bütün diller için aynıdır. Bu zaman terimin mefhumla ilgili yönlerini çevirmek zor olmuyor. Aksine, onların eşya-mantıksal anlamının karşılığını bulmak oldukça kolaydır.

Definitif terimlerin araştırmasından belli oluyor ki, mefhum mantığın yanı sıra, dilbiliminin de esas kategorileridendir. Şöyle ki, mefhum eşyanın insan şuurunda genelleşmiş yansıması olduğu gibi, kelimeni de oluşturan sesler bu eşyanı yansıtıyor. Terim eşya ile yalnız anlam bakımından bağlı oluyor. Onun için terimin ses içeriğini yalnız formalite sembol olarak kabul etmek gerekir. Çünkü herhangi bir terimin ses içeriği dilin tarihi gelişimi sürecinde anlam ile birleşiyor. Bu bakımdan definitif terimlerde anlam esas sayılmaktadır. Örneğin, kvadrat (kare), piramida (piramit) ve b. denildiğinde eşya görme organlarına etki yaptığından dolayı şuurumuzda onların görünümü canlanmaktadır.

Örnekten görüldüğü gibi, demek ki, definitif terimler de içerik ve biçim vahdeti kanunundan kenarda kalamıyorlar. Bu terimlerin ait oldukları sahalara bağlı olarak çeşitli şekilleri ve içerikleri vardır. Definitif terimlerin içeriği çeşitli şekillerinin oluşmasına olanak sağlar. Yani, bu terimlerin şekilleri de içeriklerine uygun olarak meydana çıkıyor.

KAYNAKÇA

1. A.Şükürov. Felsefe. Bakû- Elm. 1977?.s.269-270
2. M.Ş.Gasimov. Azərbaycan dilinin terminolojisinin teorik esasları. Bakû-1973
3. S.Sadıgova. Azərbaycan dili terminolojisinin teorik problemləri. Elm-Bakû 2002,s.29
4. S.Sadıgova. Azərbaycan dilində fizik-matematik terminolojisinin oluşum ve gelişimi. Bakû-1997.s.15-16
5. S.Sadıgova. Definitif terimlerin yaranması. Terminoloji meseleleri. Bakû-2002., s.20
6. Б.Ю.Городецкий. К проблеме семантической типологии.М.1960.с.443.; Э.Бентевист.Общая лингвистика.М.1974.,с.78

10. BİR “TURAN“ YORUMU - Celâdet MORALIGİL³⁸

Cumhuriyet’in ilânından birkaç yıl sonra doğmuş yaşlı bir Türkçü olarak önce şunu dile getireyim. Benim Türkçülük ile onurlandığım zamanda, yani takriben 1942 yılında Türkçülük ve Turancılık birbirinden ayrılmaz kavramlardı. Turan’dan da esas itibarıyla Azerbaycan’dan başlayarak SSCB işgalindeki Orta Asya’daki Türk kökenlileri anlıyorduk, Uygurlar henüz Çin egemenliğinde değildi. Turan ile birleşmek arzusu ile yanıp tutuşuyorduk. Gençliğin verdiği, ayakları yere basmayan romantizm yerini gerçeklere, yani usa bıraktığında ise kötümserleşiyorduk. Turan’ı kurtarmak, adı SSCB olmuş Rus İmparatorluğu’nu yenmek ile mümkündü. SSCB ise gerçekten ABD’den sonra ikinci dev idi ve özellikle atom bombasından sonra devler eşitliği oluşmuştu. Daha sonra Kruşçev, ABD’ye, elinizdeki atom stokları ile siz bizi birkaç kez öldürebilirsiniz ama biz de sizi bir kere öldürebiliriz, diyecekti. Bunları şunun için yazıyorum ve romantizm yerini realizme bıraktığında Turancılık Ülküsü’nün imkânsızlığını anladım ve benim gibiler anladı demek istiyorum. Ve anladığımız çok ama çok daha önemli bir husus vardı: Türkiye geri kalmış bir ülkeydi ve ilerlemesi, gerilik zilletini yenmesi için zihniyet değiştirmesi gerekli idi; Mustafa Kemal bunu başarılı bir biçimde başlatmıştı ve uyanış-çağcılışma 1950 yılına kadar sürdü... Ta ki o tarihte irticain ayak sesleri duyulmaya başlayana kadar...

SSCB’de bilindiği gibi dünyada hiç kimsenin – Atatürk hariç, çünkü büyük Türk, Orta Asya’daki kardeşlerimizle kültürel bağlarımızı canlı tutalım demişti - hayal dahi edemeyeceği bir husus gerçekleşti, SSCB çöktü ve Türk kökenli Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan doğdu. Ayrıca Rusya içinde de Kazan, Başkurdistan ve hattâ Moldava’da küçük Gagavuzeli özerk bölgeleri oluştu. Ve bizde ve onlarda bir romantizm... Türkiye’de ağabey psikolojisi... Birlikten güç doğar sloganları... Ama kısa zamanda anladık ki güçlülerin birliğinden güçlülük, güçsüzlerin birliğinden daha da güçsüzlük doğar. Güçsüzlerin birliğinden ne doğduğunu anlamak için hemen İsrail ile Arapları düşünmek yeter! Çünkü biz güç birliği değince bir anakronizm yapıyoruz ilk çağların ’iki savaşı bir savaşıdan

38 Ekonomist, Şile/İstanbul/TÜRKİYE.

üstündür' mantığını kullanıyoruz. Ama normal şartlarda 'iki bilimsani bir bilimsanından üstündür' zihinsel aşamasına varamadık, onun için de geriyiz...

Lâfi daha fazla uzatmadan esas konuya geleyim. Biraz tanıdınız beni eğer hiç tanıtmıyor idiyse... Yani Atatürk Türkçüsü'yüm, pozitivist düşünceliyim, yol göstericiyim ilim ve akıldır diyorum, Turan'ı da böyle değerlendirme eğilimindeyim demek istiyorum.

Konuya önce, benimle temasa geçen ve çok saygı gösteren idealist Türk ve Türkçü Elnur Hasan Mikail'in ilk sayıdaki giriş yazısını eleştirerek başlamak istiyorum. Yaptığımız bir telefon konuşmasında bana söylediği gibi benim eleştirim benden önce de dile getirilmiş. Beni – artık yayınlanmayan – Orkun dergisinden ve o dergideki yazılarımdan derlenen kitabımdan tanıyanlar bir tezim olduğunu bilirler. Tezim nedeniyle oldukça ağır eleştirilere de uğradım zaten. Ben, Türkçü ve Turancı seküler olmak zorundadır, diyorum. Sekülerlik sözcüğünün-kavramının derinliklerine dalecek değilim, zaten beni aşar. Atatürk'ün 'Hayatta en hakiki mürşit ilimdir' sözü – bana göre – sekülerliği çok güzel özetler. Yani dünyada dünyalı olarak düşünüldüğü ve yaşandığı sürece yol gösterici ilim ise, bu düşünüş ve davranış sekülerdir. Ben, lâisizm sözcüğünü hukuk söz konusu ile kullanmaktayım. Türkçü ve sonuçta Turancı neden seküler olmalıdır? Çünkü aykırı tutumlar Türkçü ve Turancı konseptte ayrılık sokar. Tabî ki aykırılık faktörü sadece seküler olmamak değildir. Ama pratikte en çok kötü sonuçlu çarpışmalar Türkçülük-Turancılık konseptine dinlerin karıştırılması ile oluyor. Başka din, başka mezhep, başka tarikat ve bunların çeşitli yorumları işe karışınca Türkçülük-Turancılık yaralandığı gibi ayrıca geri sıraya da düşüyor. Özellikle geri kalmış birey ve toplumlarda metafizik nitelikli olan dinler bir bakıma fizik olan Türkçülük-Turancılık konseptinin önüne geçiyor ve konuyu saptırıyor. Yani belli bir dinsel inançlı Türkçü-Turancı, kendi dinsel inancı dışındakini dışlıyor. Bu da yetmiyor sonra mezhepler, tarikatlar vb. sıraya giriyor ve sünî-nakşibendi Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Ruslar'ın katlettiği Azeri kardeşlerimiz için "... onlar zaten şîî..." mealinde söz edebiliyor, yani "... sünî olmadıklarına göre bize ne..." demeğe getirebiliyor, eğer "... iyi de oldu..." demiyorsa içinden... Kendini Türk değil Türkiyeli olarak tanımlayan ümmetçi bugünkü AKP yönetiminin ve çekirdeğinin de farklı düşünmediği acı bir gerçek olduğunu anlayan anladı...

Bu oldukça uzun girişi şunun için yaptım. Yüz yüze hiç görüşmemiş olmama rağmen Elnur H. Mikail'in çok içten Türkçü ve Turancı olduğuna inanıyorum ve elini taşın altına soktuğu için onu kutluyorum. 'TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi' bir 'Müslüman Kardeşler' yan kuruluşu değildir ve asla da olmamalıdır. 'Müslüman Kardeşler' düşünce ve uygulaması zaten şu anda Türkiye'de iktidarda. İkinci eleştirim ise bu ifadenin birleştirici değil ama ayırıcı, dışlayıcı olmasıdır. Böyle başlanırsa zamanla Özal'a varılır ve Yavuz'un Alevî kıyımına kadar gidilir ve 'kâfirleri, inançsızları yok edin!' ile noktalanır. Şunu asla unutmayalım, ki sayıları şimdilik az da olsa Hristiyan, Musevî, Şamanist, Deist, Agnostik ve Ateist özbeöz Türk kardeşlerimiz vardır. Bunların sayısı zamanla artacaktır. Çünkü – özellikle siyasî - İslâm bugünkü, evrensel etik kurallardan bile yoksun yorum ve uygulamaları ile 'çağcıl/münevver/aydın' insanları itmekte, dışlamaktadır. Beni bağlayan şu ifadeyi açıkça söylüyorum: Önce, " Ne mutlu Türk'üm!" diyen Türk, benim özbeöz kardeşimdir ve o arkamda iken korkmam. Ama, önce "Müslüman'ım!", "Hristiyan'ım!" vb diyen Türk, benim için tehlikeli bir kardeşir ve o arkamda iken huzursuz olurum. Bir süre önce Yeniçağ yazarı Sabahattin Önkibar, "... seccademi rahatlıkla serdiğim yer benim vatanımdır..." diyen Türk için, bu ne biçim Türk diye

soruyordu. Ve ben de bu derginin Müslüman inançlı Turancı okurlarına soruyorum: “Ne mutlu bana ki Türk’üm!” diyen bir Hristiyan inançlı Gagavuz’u Maide 51’e dayanarak dışlar mısınız? Benim fikrim kesin: Hristiyan Gagavuz yüzde yüz özbeöz kardeşim, ama, ‘seccademi rahatlıkla serdiğim yer vatanımdır’ diyen Türk benim için defolu ve güvenilmez Türktür!

Umarım yukardaki düşüncelerim ile kimseye ters düşmedim.

Şimdi Turan konusunu – kendimce – bilimsel düzeye getirmek istiyorum, hamaset ve duygusallığı bir yana koyarak. Önce şu genel soruyu soruyorum. Birlikten daima kuvvet doğar mı? Yukarda biraz değindim. Hattâ küçülmenin yararlı olduğu durumlar yok mu? Malûm, benim öğrenimini gördüğüm iktisatta, fazla büyüyen tröstler, holdingler hantallaşmaya başlıyor, bürokrasiye yöneliyor, verimlilik veya kârlılık veya ikisi birden geriliyor, krizlere hassaslaşıyor vb. SSCB ekonomisinin nasıl hantallaştığını biliyoruz. Önümüzde şimdilik başarılı gibi başka örnekler de var, oldukça yeni sayılabilecek bir AB gibi, ABD gibi, Commonwealth vb. Ama bir türlü gerçekleşmeyen ve gerçekleşmeyecek Arap Birliği gibisi de. 1958’de kurulan Mısır-Suriye Birliği ancak üç yıl yaşayabildi.

Bir önemli husus da şu: Varsayalım ki Turan tanımlandı ve – meselâ – “Altı Ulus bir Devlet” gibi bir tasarlama oldu ve de bu birliğin ekonomik-siyasi vb. bakımlardan yapılabilir olduğu teorik olarak anlaşıldı. Bu durumda dahi şu soru sorulmalıdır: Turan için – en az altı millette – toplumsal bir talep var mı? Şimdilik diğer beşini, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan’ı bir yana koyup, birliğin lokomotifi olacak Türkiye’de durum nedir ona bakalım. Önce soralım, Türkiye Türkleri’nde Turan diye bir konsept var mı? Sıradan Türkiye Türk’ü – özellikle AKP’den beri – „Ne mutlu Türk’ümcü“ mü yoksa „seccadeci“ mi? Seçim sonuçları hiç de yüreklendirici değil. Turan nedir? diye sıradan Türk’e sorarsanız yüzde 99 „konşunun oğlunun adı“ der. Turancılık nedir diye sorsanız, hiç yanıt alamazsınız. Bilmiyorum ama, diğer beş Cumhuriyet’in normal vatandaşı, konşunun oğlunun adı, bile demez. Benim amatör olarak anket yapmak merakım vardır. Şimdiye kadar Aşkabat’ın nerede olduğunu bilen ve ikiden fazla Türk Cumhuriyeti sayabilen üniversiteliye rastlamadım. Turan’a sahip çıkması gereken MHP’lilerde durum daha da acıklıydı! Turan ve Turancılık konusunun – belki Azerbaycan biraz hariç – kardeş(!?) Cumhuriyetlerde çok daha vahim olduğunu düşünüyorum, elimde belge yok... Türk Cumhuriyetleri’ndeki Türk girişimcilerinin şantiyelerinde çalışan Türkiye kökenli Türk işçilerinin oralardaki davranışları hakkında bilgim yok. Bu arada alfabe birliği için Türk Cumhuriyetleri’nin Türk alfabesini kabul etmediklerini ve Azerbaycan’ın ilk anaysasında anadili “Türkçe” yazarken sonra “Azerice” olarak değiştirildiğini de unutmayalım. Mikro milliyetçiliklerin yeşerdiği yerde Turan oluşamaz ve gelişemez... Büyük Türkçü İsmail Gaspralı’nın “Dilde-Fikirde-İşte Birlik” çağrısı gerçekleşmez...

Ben, - halk bazında – toplumsal talep olduğuna inanmıyorum. Daha doğrusu hiç böyle bir talep olmadığına inanıyorum. Turan Birliği, bazı milliyetçi sağcı entelekyanın bir fantazisi olmaktan ileri gitmiyor, bir “Kızıl Elma”, o kadar. Peki, durum Turan Ülkeleri’ndeki siyasî iradeler bakımından nasıl? Önce kendi evimizin içine bir bakalım. İşin tarihçesine girip yazıyı uzatmak istemiyorum. Güncele döneyim, yani AKP’li Türkiye’ye. Turancılıkla onurlandığımdan bu yana ortalama 67 yıl geçmiş. Ve ben son yıllarda ve özellikle bu satırların yazıldığı sırada Turancılık bakımından AKP’li Türkiye Cumhuriyeti’nin en onursuz adımları atmak üzere

olduğunu görerek kahroluyorum. Ve de parlamentoda adında “Milliyetçi Hareket” yazan bir parti var üstelik...

AKP ulusal bilinçli bir parti değildir ve liderleri dahil çekirdek kadrosu ümmetçidir. Milliyetçilik nasyonal bir harekettir. İslâm’ın esası olan ümmetçilik ise enternasyonaldir. Milliyetçi “Ne Mutlu bana ki Türk’üm!” der, ümmetçi ise seccadesini rahat serdiği yeri vatanı sayar, ki genelde bu Dar-ül İslâm’dır. Bu bakımdan lâik/seküler Türkiye ümmetçi için “Dar-ül harp” dir, yani düşman ile savaşılacak (cihad) alandır. Benim tekrarladığım bir düşüncem vardır ve “... Türk’ün üst kimliği Türklük olmalıdır...” derim. Yani “Türklük Bilinci” her husustan önce gelir. Yani alt kimliklerden yukarı doğru çıkarsak bu kimlik – hayatımız bahasına da olsa - feda edemeyeceğimiz, vazgeçemeyeceğimiz kimlik demektir. Yani “Türklük Bilinci!” Bu bilinç ümmet anlayışının tam tersidir. Din esaslı kurumlarda ümmet mantığı geçerlidir ve üst kimlik dindir. Bu şu demektir. Bir ümmetçi için, meselâ Recep bey için Hristiyan Gagavuz bir kardeş değil ama bir dar-ül harp bireyidir. Buna karşılık bir Müslüman Ermeni Recep bey için bir kardeşdir. Hele hele o bir Arap olursa! Yukarda da değindim, Şîî olan Azerbaycanlı kardeşlerimize – Özal’da olduğu gibi – Recep beyin hiç sempati duymadığı kesindir.

Bu yazının yazıldığı nisan ayının ilk on gününde AKP, Obama ziyareti sonrası, kaypak bir zeminde Ermeniler’e karşı Azeri kardeşlerimizi harcama yönünde onursuz söylentilere yol açacak bir tutum içindeydi. Azerbaycan dışındaki Türk Cumhuriyetleri de AKP-Türkiyesi’nin bu – en hafif deyim ile – kaypak tutumunu değerlendirecekler ve akrep etmez akrabasının akrabaya ettiğini, atasözünü anımsayacaklardır. Benim açımdan böyle bir söylentinin bile çıkması onursuzluktur. Ben, I. Dünya Savaşı’nda Doğu’da, önde regüler Rus ordusu gerisinde Ermeni çeteleri ile savaşmak durumunda kalmış bir Osmanlı zabitanın oğluyum. Uzun yaşamımda kırka yakın Türk dışişleri mensubunun Ermeniler tarafından öldürüldüğünü gördüm. Ermeni düşmanı değilim, ama önce kardeşim Azeri gelir...

Yukarki düşüncelerimi ancak bir kitap içinde anlatabileceğim için kesiyorum ve – bence – “Ne yapmalı?” diyorum. Önce, Türkçülük hakkındaki kanaatimi kısaca tekrarlayım. Ben, Türkçülük bir siyasî akın değil bir düşünsel alt yapı hareketidir ve elitlerin/seçkinlerin işidir, diyorum. Yani, Türk’ü – uluslararası “İyi-Doğru-Güzel” parametreleri de göz önünde tutarak – Türk olarak yetiştirmektir. Öteki’ni ötekileştirmeden, dışlamadan, Türk’ü önce Türk yapmaktır. Siyasî, ideolojik, dinsel önceliklerden önce Türklük Bilinci yer almalıdır. 2009 Türkiye’sinde, İmam-Hatip çıkışlıların “seccade-vatan” mantığı ile boğuşuyoruz. Şîî diye Azeriler’e ihanet edenler içimizde. Yarın sıra diğer beş kardeş Cumhuriyette! Filistin’e sahip çıkan AKP, Ermeni vahşetine uğramış Karabağ-Hocalı kırımını umursamıyor!

Ve diyorum ki, dünyadaki tüm Türkler önce Türk olarak yetiştirilirse zaten Turancılığa ve onun sonucu olan Turan’a da ulaşılmış olunur. Yukarda biraz değinmeye çalıştım. Türklük Bilinci’nin olmadığı yerde Turancılık, fantezi bile değil ama saçmalıktır. 21. Yüzyılda – hamasî değil ama realist, bilimci ve usçu Türkçüler’in yapacağı şey – Türkleşmek ve çağcıllaşmaktır. Çağcıllaşmak da ancak Bilim ve Us’un yol göstericiliği ile olur. Türkleşmeden Turan olmaz. Çağcıllaşmamış Türk’ün Turanı yaşamaz! Çağcıllaşmamış ve bugünkü zihniyeti ile de asla çağcıllaşamayacak olan Araplar’ın (Turan diye okuyun) birliği olmadığı ve olamayacağı gibi... Turan, “Dilde-Fikirde-İşte Birlik” ve de “Hayatta en hakiki yol gösterici olan ilim” ile olur.

**11. 1920 – 1950’li YILLAR AZERBAIJAN EDEBİYATINDA MİLLİ
MANEVİ İDEALLER HAKİM İDEOLOJİNİN GİRDABINDA - Doç. Dr. Yaşar
RIZAYEV³⁹**

ABSTRACT

1920-1950s, national-spiritual ideals of the Azerbaijan literature in the servitude of the judge ideology.

This article is dealt from in which condition was national-spiritual ideals of Azerbaijan literature in the servitude of the soviet ideology and problems of Azerbaijani writers lived during this period.

Geçen yüzyılın son on yıllığında Azerbaycan halkı tarihi arzusuna kavuştu – bağımsız devletini kurdu. Bağımsızlığa götüren yollar tarihin sert ve karışık sınamalarından geçti. Kuşkusuz bu zor yollarda milli bilincin formalaşması önemli etken olmuş. Milli bilincin formalaşmasındaysa edebiyatın – nesrin, şiirin, dramaturginin, gazeteciliğin rolü yalanlanamaz.

20.Yüzyılın ilk on yıllığında çalışmalar yapan kudretli edipler destesi milli uyanışımızın öncülleri oldular. 1920 yılından başlayarak 70 yıl süresindeyse Azerbaycan Sovyet rejimini yaşadı. O zaman bu dönemi nasıl değerlendirmeli? Doğal olarak, bu bağımsızlık bakış açısından değerlendirilme yapılmalıdır, geniş açıklama ve araştırma konusu olmalıdır.

İşte o 70 yılın son 30 yılının – 60’lı 80’li yılların edebiyatı, dönemin yazarlarının, özellikle “60’lı”ların edebi irsi, onların arayışları, cesareti, eserlerinde belirttikleri yeni manevi milli değerler tek taraflı değerlendirilse de, önceki kırk yıllık döneme bakışlar doğal olarak, tartışmalıdır.

Bu olabilmeye çelişkili, karışık bir dönem olmuştur. Önceki Çar İmparatorluğunun yerine şimdi SSCB denilen kocaman bir imparatorluk duruyordu. Bu rejimin sosyal siyasal manzarası da bellidir: “sınıfı düşmanlar”ın ifşası,

³⁹ Azerbaycan Devlet Pedagojik Üniversitesi, Bakü/AZERBAIJAN.

kolhozlaşma, Allahsızlık dernekleri, sosyalizm kuruculuğu, toplu tutuklanmalar, II.Dünya Savaşı, “vatan hainleri – rehinler” ve s. Bu dönemde SSCB içinde milli belirtilerine göre bir çok halkların, o sıradan da Azerbaycan halkının bir kısmının topluca göçü yapıyordu.

Ünlü Kazak yazarı Oljas Süleymenov’un yazdığı gibi, bu dönemde “...bütün bir halkın – Karaçayların, Balkarların, Kırım Tatarlarının, Kafkasya Türklerinin, Azerbaycan halkının bir kısmının, İnguşların toplu göçü – tehciri yapıyordu. Bu tehcirler ait oldukları uyruklarına göre yapıyordu. Sosyal aitlikler – köylü, aydın, eski komünist olma yüzünden de tehcir yapıyordu. Siz bir tek 30’lu yılların parti belgelerine göz atın – hepsi milletçilerin belirlenmesi süreçleridir. Acil bir şekilde Sovyet Doğu’sunun önceki alfabesi değiştiriliyor, çoğu zaman o halkların arzusunu, dilini ve bilimsel esaslarına dikkat etmeden Kiril Alfabesine geçiliyordu. Böylece, Kazak, Özbek, Azerbaycanlı, Tacik, Tatar, Kumık, Balkar ve Karaçayların sonraki kuşakları zorla kendi geçmişinden, eski kültür tarihinden koparılmış... Kırım Tatarlarıyla Türklere “düşman milletler” etiketi yapıştırılıyordu. Her halde bu işler Orta Asya ve Kafkasya’nın yerli nüfuzdan “arınma” programının bir parçası olmuştur. Azerbaycanlıların – birkaç milyon nüfuzun sürülmesinden oluşan en büyük eyleme hazırlık yapıyordu...” (1)

Bu aşamada sanatın ve edebiyatın bu sert dönüşler ve çelişkiler pençesindeki durumunu göz önünde canlandırmak zor değildi. O yılların ideolojisi ve ilkeleri edebiyatı aslından canlı insan suretleri yaratmaktan yoksun bırakmıştı. İnsan kocaman bir aracın küçük bir vidasına çevrilmişti. Milli düşünce tarzından men edilen bu insan eğer iyi kahramansa sosyalizm yarışmasına katılmalı, çalışma birincisi olmalı, fedakarcasına petrol çıkarmalı, pamuk toplamalı veya da sınıfı düşmanlara karşı amansız mücadele yapmalıydı. Profesör Yaşar Karayev o dönemin sosyal, ide – manevi manzarasını şöyle özetliyor: “...Dünya pratiğine her hangi bir eğilim kosmopolitizm, milli geleneklere yaslanmak ise milliyetçilik gibi damgalandı. Milli diller, milli alfabeler, milli hafıza durmadan ve zorla repyesyaya uğradı... Şiirde, nesirde, estetik düşüncede sözün geniş anlamında hayatın değil, rejimin, zamanın değil, sistemin endişeleri ve sorunları ileri çıkarılmaya başladı” (2)

O yıllarda bir kısım söz sanatçılarımız – H.Cavid, C.Memmedguluzade, J.V.Çemenzemlinli ve diğerleri “Sosyalist Realizmi” çerçevesine giremediler. Diğerleriye “Sosyalist Realizmi”nin istekleri düzeyinde yazsalar da, milli bilincin oluşmasını etkileyen değerli eserler yazdılar (C.Cabbarlı, M.C.Ordubadi, S.Vurğun, M.İbrahimov, R.Rıza, S.Rüstem ve başkaları).

Büyük söz ustası Hüseyin Cavid sanatının Sovyet dönemi aşamasında “Peygamber”(1921), “Topal Teymur”(1922), “Seyavuş” (1933), “Hayyam” (1935) gibi ünlü eserlerini yazdı. Bu eserleriyle de Cavid kendi tarzına, idesine hep sadık kaldığını kanıtlamış oldu. Sovyet döneminde yazan Cavid aynen yüzyılın başlarında – Çar döneminde, sonra kısa süreli Halk Cumhuriyeti döneminde yazan Cavid idi. Zaten bu yüzden de Sovyet rejimi onu represyaya uğratarak hayatına son verdi.

C.Cabbarlı “Od Gelini” oyununun, S.Vurğun’un “Azerbaycan” şiirinin ve “Vagif” oyununun, Y.V.Çemenzemlinli’nin “Kan İçinde”, M.S.Ordubadi’nin “Kılıç ve Kalem”, M.İbrahimov’un “Gelecek Gün” romanlarının, M.Hüseyin’in “Şeyx Şamil”, “Cavanşir” oyununun, R.Rıza’nın şiirlerinin, S.Rüstem’in “Güney Şiirleri”nin milli özgürlük bilincinin formalaşmasına etkisi, tabi ki, yalanlanamaz.

Otuzlu yıllarda Azerbaycan edebiyatına yetenekli bir şair gibi gelen Mikayıl Müşfik:

Halen bedir olmamış hilalim var,

Benim bu deryada kendi sevdalım var

- derse de, genç yaşlarında tutuklanarak hayatı feci sonlukla biten böyle bir söz sanatçısı yaşasaydı, her halde o da milli uyanışımız uğruna mücadele dışında kalamazdı. Oysa, M.Müşfig'i rahatsız eden hangi duygu ona Hindistan'da özgürlük mücadelesi hakkında eser yazdırmıştı ("Azatlık Destanı" uzun şiiri).

Edebi fikirlerde bazen öyle bir gerekçeler vurgulanıyor ki, güya 60'lı yıllarda edebiyata gelenler kendilerinden önceki Sovyet edebiyatını kesinlikle kabul etmemiş, hatta o dönem yazarlarına nefret etmişler. Bu yanlış bir düşüncedir. 60'lılar bu edebiyata ciddi ve keskin bir eleştiriyle yaklaşmışlar, fakat nefret etmemişler. Onlar ne M.S.Ordubadi'ye, ne M.Müşfig'e, ne C.Cabbarlı'ya, ne S.Vurğun'a, S.Rüstem'e, R.Rıza'ya, M.İbrahimov'a, İ.Efendiyev'e, E.Memmedhanlı'ya nefret edemezlerdi. Tam tersi, o onların önceler yazdıkları bir çok eserleri (onların adlarını yukarıda belirttik) iyi örnek hesap ediyorlardı. Önceki kuşağın bir kısım temsilcileri – Resul Rıza, Mirza İbrahimov, Enver Memmedhanlı, İlyas Efendiyev sonraları yeni toplumsal siyasal ve edebi ortama kavuşarak yeni değerli sanat örnekleri yaptılar.

Edebiyatımızın ünlü temsilcisi yetenekli oyun yazarı Cafer Cabbarlı'nın sanatçı kaderi bugün hepimizi düşündürmektedir. Onun Sovyet dönemi eserleri – "Sevil", "Almaz", "Yaşar", "Od Gelini", "Dönüş" ve s. kendisinin yeni bakış açısından değerlendirilmesini beklemektedir. Yıllarca katı olumsuz kahraman gibi sunulan Hacı Ahmet'i, İmamyar'ı bugün nasıl tanıtmalı? Bugünün ve yarınların tiyatro yönetmenlerinin bu eserlere yapacakları sahne uygulamaları nasıl olacak? Dönemin sosyal siyasal manzarası karşısında C.Cabbarlı kahramanının çekimi bugün açısından nasıl çözümlenecek? Bu sorular edebi fikirlerde kendi yanıtını aramaktadır.

C.Cabbarlı'nın kahramanlarına verdiği adlar – Aydın, Elhan, Sevil, Güler, Almas, Yaşar – milli uyanışımıza az mı etki yapmış? Hep taşıdığımız dini, Arap ve Fars kökenli adlardan farklı olarak, bunlar Azerbaycan Türkçesinde yaranan adlardı ve doğal olarak, milli savunuşun, milli varlığın belirtimi öğelerine dönüştü.

1944 yılında "Vatanperverlik söylediğimiz zaman, onun esas ruhunu oluşturan önemli parçalardan birisi, bekli nevi, de en çok yaşayanı milli onur duygusudur" söyleyen (3).

Samet Vurğun'un tüm çalışmaları aynı kırk yılğın ürünü olsa da, bugün kavuştuğumuz milli özgürlükte onun rolü yalanlanamaz. S.Vurğun Azerbaycan şiirini milli değerlerle zenginleştirdi, sanatında halkını tanıttı, öz ana dilini yaşattı ve geliştirdi. "Azerbaycan" şiiri (1935 yılı) her bir Azerbaycanlının öz toprağına, yurda aşkının belirtisine dönüştü. Şairin 90. yıl anmalarında konuşma yapan Türkiyeli profesör N.H.Polat "Azerbaycan" şiirini milli marş adlandırdı. O dedi: "Samet Vurğun'un Türk dünyasını birleştirici, bir birine yaklaştıracı özelliği başlıca iki öğeden ileri gelmekte: birinci, Samet Vurğun söz serveti açısından en zengin şairlerden birisidir. İkincisi, Vurğun'un şiiri halkın ruh dünyasıdır. Vurğun kendi şiirini Azerbaycan halısı gibi ana diliyle ilme ilme, motif motif işlemiştir. Onun bu alandaki başarısı aynı zamanda ana diliyle bağlıdır, ana dilini en güzel bilenler şairlerdir ve Cenab - i Allah onu – Samet Vurğun kemali mertebede bir şair olarak yaratmış" (4)

Bu gün sakınmadan söyleyebiliriz ki, S.Vurğun'un "Azerbaycan" şiirinin

El bilir ki, sen benimsin,

Yurdum, yuvam, meskenimsin,

Anam, doğma Vatanımsın!

Ayrılar mı, gönül candan?

Azerbaycan, Azerbaycan!

- gibi mısıraları da halkımızın özgürlük mücadelesinin yollarına ışık tutan meşale olmuştur.

S.Vurğun'un "Vagif" oyununu da (1937) her bir Azerbaycanlı, bir Azerbaycanlı olarak algılar. Eserin ruhu ve anlamı milli duyguları, vatan aşkını kuvvetlendirirdi. O her bir Azerbaycanlı için mertlik, yılmazlık, mücadele, müdriklik örneği oldu.

Mehmet Emin Resulzade "Vagif" oyununa büyük değer vererek yazıyordu: "Azerbaycan vatanseverliğine revaç veren bu oyun çağdaş Azerbaycan sahnesinin en uğurlu eseri sayılmalıdır" (5)

S.Vurğun'un diğer bir çok eserinin romantik kahramanları da milli ve dünyevi idealler, milletlerin saadeti ve özgürlüğü uğruna mücadele yapan insanlardır. Samet Vurğun sanatının milli manevi idealler açısından değerlendirmesini yapan Azerbaycan yazarı Anar yazıyor: "...düşünceyi özgürce belirtmek, sözünü açık demek, istediğini yazmak fırsatı bulunan bir dönemde yazıp çizenler kendi kaderlerinin şımarıklığını belki de sonuna kadar anlamıyorlar ve daha zor bir dönemlerde, daha ağır ortamda, ağızlara kilit vurulan zamanlarda söz söyleyenleri gerçeğin hepsini değil, ancak bir kısmını diyebildikleri için kınarlar. Belli değil ki, böyle kader şımarıkları zor zamanlara düşselerdi, gerçekten hiç yüzden birini de söyleme cesaretinde bulunabilir miydiler?" (6).

Sovyet Azerbaycan'ı döneminin seçilen şairlerinden olan, "Sosyalist Realizmi" şiirinin ünlü temsilcilerinden sayılan Süleyman Rüstem'in yaratıcılığına da tek taraflı yaklaşamaz. S.Rüstem'in eserlerini eleştirenler onun ne denli milli, vatansever şair olduğunu görürler:

Şöhretim ey Vatan, şanıım ey Vatan,
Sen benim adımı ellere yaydın.
Yüreğim ey Vatan, canım ey vatan,
Ben şair olmazdım, sen olmasaydın.

- söyleyen şairin çok eserleri vatan aşkının, toprak gayretinin, Güney hasretinin, milli geleneklerin, duyguların belirtisidir.

"Cenup Şiirleri" S.Rüstem şiirlerinin değerli örnekleridir. Bu şiirlerde konu Güney Azerbaycan olsa da kimse yalanlayamaz ki, kuzeyli güneyli bütün Azerbaycanlıların özgürlük ve bağımsızlık arzularının belirtisidir.

O kadar nala ettim ki, kızardı lale tek bağrım,
Bakıp kendi devreme gördüm karanfil, yasemin yandı.
Yürekte bin yaram vardır, zavallı millet, zavallı millet,
Sana hala lahzada kendi canın veren yandı!
Dolmuş nemli zindanlar, yanıyor odlarda azatlık,
Niçin dinmiyorsun, ey kardeş, sor bir gör neden yandı.
Süleyman gafil olma, iyice bir bak çevrene, şairsin.
Cinayet aştı haddinden, Vatan yandı!

1945 yılında sorumlu şef olduğu "Azerbaycan" dergisinde bastırıldığı "Milli Bilinç ve Milli İftihar" başlıklı yazısında değindiği konular, belirttiği fikirler tüm hayatı boyunca Azerbaycan şairi Resul Rıza'nın yaratıcılığının anlamını ve içeriğinin oluşturmuştur. Güney Azerbaycan'da milli özgürlük hareketiyle ilgili yayınlan bu dergide basılmış bu yazıda değinilen noktalar bütünlükte halkımız için hep güncel olmuş ve bugün de güncelliğini korumakta. R.Rıza yazıyor: "Milli iftihar duygusu, milli bilincin doğudan bir sonucudur. Milli bilinci uyanmamış, kendi yaratıcılık

kuvvesinin kudretine iman bağlamış bir halkta milli iftihar duygusu dahi çok zayıf ve anlamsız olur” (7).

20 – 50’li yılların Azerbaycan nesrinde de dikkate değer örnekler vardır. Özellikle üç romanın adını verebiliriz: Y.V.Çemenzeminli’nin “Kan İçinde” (1936-37), M.S.Ordubadi’nin “Kılıç ve Kalem” (1946-48), M.İbrahimov’un “Gelecek Gün” (1948) romanları. Milli özgürlük bilincinin formalaşmasına bu romanların yaptığı önemli etki, bizce tartışma konusu olamaz.

Doğru ya, “Kan İçinde” romanı yazıldıktan bayağı sonra – 1960-61.yıllarda basılmıştır. Fakat otuzlu yıllarda böyle romanların yazılması olgusunun kendisi Azerbaycan edebiyatının büyük başarısı hesap edilmelidir. Romanda milli bilincin net belirtisi, Vatan aşkı, halka sevgi gibi özellikler görüyoruz. Eserde konu Karabağ Hanlığı olsa da, okuru bütün Azerbaycan hakkında düşündürür.

Memmed Sait Ordubadi’nin “Kılıç ve Kalem” romanı da tarihi eserdir. Romanda serüven hattı kuvvetli olsa da, kırkinci yıllar dönemi Azerbaycan edebiyatında ilginç ve önemli bir olay olması, geniş okur kitlesini kendi çekimine, etki alanına alması kuşkusuzdur. Eserde zengin serüven hattının, keskin saray entrikalarının fonunda somut tarihi dönem, bir çok tarihi kişilikler duruyor. Bu tarih – Azerbaycan tarihidir, Azerbaycan devletçiliği tarihidir. Bu kişilikler – Azerbaycanlı hükümdarlar, Azerbaycanlı kalem sahibi, Azerbaycanlı komutanlardır. Kimdir Nizami Gencevi? – Tarihimizin dahası, şairi, Azerbaycanlı yeteneği, zekası, müdrikliği olan Azerbaycanlı Kalem. Kimdir Fahreddin? – Azerbaycan mertliği, hüneri, kahramanlığı, Azerbaycanlı Kılıcı.

Böylece de, kim söyleyebilir ki, roman Sovyet rejimi döneminde Azerbaycanlı okurun bilincinde hem de milli manevi idealleri uyanmamıştır?

Edebilik açısından bazı kusurlarına rağmen, “Kılıç ve Kalem” değerli bir eser gibi yaşıdır ve her halde gelecekte çok sayılı filmlerin, kapsamlı müzik eserlerinin (opera, bale) zengin malzemesi olacaktır.

Mirza İbrahimov’un “Gelecek Gün” romanında olaylar Güney Azerbaycan’da, İran’da boy gösteriyor. Güney Azerbaycan’da demokratik cumhuriyet kurmak uğruna mücadele Azerbaycanlıların milli bağımsızlık uğruna mücadelesidir. Romanın baş kahramanı Firudin İbrahimi’nin prototipi somut şahıs – milli bağımsızlık uğruna mücadele yapan Azerbaycanlı Firudin İbrahimi’dir.

1920- 1950’lili yılların romanları sırasında Mir Celal’in “Bir Gencin Beyannamesi” (1930) ve Süleyman Rahimov’un “Şamo” (1.cildi 1931 yılında basılmıştır) romanları da kendi edebi kalitesiyle seçilmekte. Bir zamanlar okurların büyük ilgisini çeken, gençlerin seve seve okudukları “Bir Gencin Beyannamesi” romanı ifade ve tasvir sistemi, ilginç konusu, yazarın kendine özgün şirin, çekici tahkiye tarzı, olumlu ve olumsuz denilerek guruplaştırdığı kahramanların canlılığı, renkliliği, değişikliği, inandırıcılığıyla seçilirdi. Özellikle Sona Kadın ve evlatları – Merdan ve Bahar suretleri dikkat çeker. Prologu Höte’nin “Hayat ve özgürlük ancak onlar için her gün savaşa giden insanlara yakışır!” sözleriyle başlayan roman bir birinden etkili, canlı, ibret alıcı olaylarla zengindir. Çocuklarına ekmek parası, namert elinde kalmış Merdan’a – tutsak oğluna harçlık, rüşvet parası bulmak için son umudunu, evindeki varını yoğunlu, “Yusuf – Züleyha” halısını pazara çıkaran Sona Kadının son anda içindeki tereddütleri, on altın yerine yüz altın da vermeğe hazır olan yabancıya satmaktan vazgeçmesiyle ilgili olaylar kendi ibretliliğiyle akıllarda kalmıştır: “Sona ... hızlı ve heyecanlı bakışlarla hem tüccarı, hem de misterî süzüp eliyle kesin hayır işareti verdi:

- İte atarım, yada satmam!

Sona arkasını mistere ve tüccara çevirip öylesine hızla gidiyordu ki, sanki evde yağı taşıyordu. Onun arkasınca iki haris canavar gözü bakıyor, tutuşuyordu.

O ne duruyor, ne de konuşuyor, ne geri bakıyordu. Kalbinde kaynayan Vatan taassubu ve analık kuruyla başını uca tutup gidiyordu”.

Böylece otuz yaşlı yazar rejimin önerdiği konuya “sadık” kalmakla beraber, bir Azerbaycanlı, milli taassupçu, vicdanlı ve yetenekli kalem sahibi gibi kendisini romandaki çok sayıda değişik olaylarla kanıtlayabilmişti. Romanın dilinde de yazarın milli siması kabarık görülür. Bir zamanlar ünlü edebiyatçı bilim adamı Memmed Cafer yazıyordu: “Mir Celal’in edebi nesrin dili kendi temelini canlı halk dilinden almış. Bu dil net ve uyumludur. Bu dilde portatiflik, az sözle çok şey belirtmek, belli karakterleri ve psikoloji durumları küçük bir tabloya sığdırmak yeteneği, gerçekçi sadelik, kısalık, ifadelilik vardır” (8).

“Şamo” romanında halkın, çeşitli tabakaların ve sosyal siyasal grupların hayatı epik genişlikte tasvir edilmiştir. Profesör H.Enveroğlu’nun yazdığı gibi, romanda “...kapsamlı milli gerçeklik talilerden geçirilerek algılanır. Böyle eserlerde zaman ve halk karşısında edebi sorumluluğun kriteri de büyük olur” (9).

Böylece de, mevcut rejimin, komünist ideolojisinin talepleri düzeyinde yazılmış eser gibi sunulan bir çok edebi örnekler aslında söz ustalığı sonucunda beyinlere sokulmuş sahte kamuoyunu silkiyor, milli özelliğin, milli idealin, milli düşünce tarzının, milli psikolojisinin karşısındaki setleri, tedricen de olsa aşıyordu.

Böyle sanatçılar, kollarında ideoloji prangalar olsa da, yaratıcılığında milli manevi ideallere sadakati yaşattılar.

KAYNAKÇA

- 1.Y.Karayev. Tarih:yakından ve uzaktan. Bakü. “Sabah” Yayınevi.1996. s.482.
- 2.O.Suleymenov.Alfabenin tüm harfleri. “Azerbaycan” dergisi.1989.sayı 8.s.150.
- 3.S.Vurğun.Eserleri. 5silt.Bakü. “İlim” yayınevi.1972.s.320
- 4.N.H.Polat. S.Vurğun’un 90 yıl Jubilesinden konuşma. “Edebiyyat” qazetesi. 14.03.1997
- 5.M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyyatı. Bakü. “Genclik” Yayınevi.1991. s.75.
- 6.Anar. S.Vurğun’un 90 yılı anlamlarındaki konuşması. “Edebiyyat”qazetesi.14 .03.1997
- 7.R.Rza. Milli şüur ve milli iftihar. “Azerbaycan”dergisi. Arap alfabesiyle.1945.sayı 3-4.
- 8.M.Cafer. Mir Celal. Azerbaycan Edebiyyatı tarihi. Bakü. EA. Yayınevi.1957.s.560.
- 9.H.Enveroğlu.Azerbaycan romanının gelişme sorumluları. Bakü. “Nurlan” Yayınevi.2008 s.178.

12. SONU GELMEYEN TEHCİR VE ERMENİLER – Uzm. Erdinç ASLAN⁴⁰

Her yıl nisan ayı geldiğinde Ermenileri bir telaş alır. 24 Nisan 1915’de uygulanan tehcir kanunuyla kendilerine soykırım yapıldığı iddialarına bütün dünyayı inandırmaya çalışan Ermeniler özellikle bu ayda propaganda faaliyetlerine yoğunluk kazandırırılar.

Oysa dünya kamuoyunun görmek istemediği hatta ülkemizde bile birçok kimsenin farkında olmadığı bir gerçek var. Yaklaşık iki asırdan beri devam eden Türk tehciri... Ermenilerin propagandalarını yoğunlaştırdığı bu dönemde Türklere karşı giriştikleri katliamların, soykırımların ve tehcirlerin iki asırdan beri nasıl sistematik bir şekilde devam ettiğini bir kez daha hatırlamakta yarar var.

10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşmasının en derin tesiri bu antlaşmayı imzalayan Ruslar ve İranlılar üzerinde değil, Kafkasya’da yaşayan Türkler üzerinde olmuştur ve bu tarih, sonu gelmeyecek bir tehcir’in, bir soykırımın başlangıç günü olacaktı.

1800’li yılların başlarında nüfusunun yüzde 80’inden fazlası Türklerden oluşan bugün ki bağımsız Ermenistan’ın kurulu olduğu araziler, o tarihlerden başlayarak günümüze kadar devam eden ve çeşitli dönemlerde değişik yöntemlerle uygulanan tehcir ve soykırımlarla günümüzde tek bir Türk’ün bile yaşamadığı topraklar haline getirilmiştir.

Bölgenin o tarihlerdeki demografik yapısıyla ilgili birçok belge bulunmaktadır. 1590’da Osmanlı Devleti tarafından düzenlenen Revan (Erivan) Tapu Tahrir defterinde kayıtlı köylerden yüzde 80’inden fazlası Türk Köyü idi ve bu köylerin tamamının ismi Türkmen boy ve oymaklarına ait isimlerdi. Ermeni Tarihçilerden Z. Gorgodyan’ın, 1932 yılında Erivan’da bastırılan “1831-1931’inci Yıllar Arasında Sovyet Ermenistan’ın Ahalisi” (Ermenice) adlı kitabında Ermenistan’da kayıtlı 2310 yerleşim yerinden 2000’nin adının Türkçe menşeli olduğu kaydedilmiştir.⁴¹

Türklere sadakatle bağlı oldukları için Millet-i Sadıka olarak adlandırılan Ermeniler Osmanlıların zayıflamaya başladığı 1700’lü yılların başından itibaren

40 Doktora Öğrencisi, Ankara/TÜRKİYE.

41 Oktay Kızılkaya, Erivan ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermenilerin Lehine Dönüştürülme Süreci 1828-1920 Kafkas Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 22 Yıl : 2007/1 (299-311 s.)

Türklere karşı düşmanca tutumlar içine girmişlerdi. Sadakatlerine en fazla ihtiyaç duyulduğu dönemlerde Osmanlı'nın düşmanlarının yanında yer alan Ermeniler özellikle Kafkasya'da üstünlüğü ele geçiren Ruslara çeşitli defalarda müracaat ederek bu bölgede bağımsız bir Ermenistan, bağımsız bir Hristiyan Devleti kurulması için kendilerine yardım etmeleri talebinde bulunmuşlardı.

1828 yılındaki Rusya-İran savaşından Rus Çarı I. Nikola'nın galip gelmesiyle iki ülke arasında 10 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması imzalanır. Antlaşmaya göre bugün ki Ermenistan denilen arazinin tamamı ve Nahçıvan bölgesi Rusya'nın egemenliğine geçer.

Nikola, antlaşmanın ertesi günü Erivan, Nahçıvan ve Ordubad'ı içine alan bölgeyi "Ermeni Vilayeti" olarak adlandıran fermanını ilan eder. Rus Generali Graf Paskyeviç Erivanski'nin emri ile bölgede nüfus tespiti yapılır, İ. Şopen tarafından yapılan tespitte bu arazide 118.650 kişi yaşadığı belirtilir, 81.749 Müslüman ve 25.131 Ermeni bulunduğu kayda alınır.⁴²

Türkmençay Antlaşmasından sonra Kafkasya'da üstünlük kuran Ruslardan cesaret alan Ermeniler kısa sürede bu bölgelerde tehcir ve katliam hareketlerine girişirler. Her yeri yakıp yıkan Ermeniler Türk köylerine saldırarak binlerce Türkü katledip, binlerce Türkü yaşadığı topraklardan zorla çıkartırlar. Bu, onların sonu gelmeyecek katliamlarının da başlangıcı olur. 1828-1829 yılları arasında, yani yalnızca bir yıl gibi kısa bir sürede 420 Türk Köyü zorla boşaltılır ve 105 köye İran'dan göç ettirilen Ermeniler yerleştirilir.⁴³

Burada yaşayan Türkleri azınlık durumuna düşürmek için yalnızca Ermeniler değil, Yezidi Kürtler ve Rumlarda getirilerek boşaltılan Türk Köylerine yerleştirilirler. 1828 yılında 118.650 olan toplam nüfusun 25.131'i Ermenilerden oluşurken 1831 yılına gelindiğinde Ermenilerin nüfusu 241.112'ye ulaşır.

Ermeni Katliamları yalnızca Kafkasya bölgesiyle sınırlı kalmaz, kısa sürede Anadolu'ya da sirayet eder. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarıyla Osmanlı'nın kendilerine tanıdığı geniş özgürlükleri kötüye kullanan Ermeniler Anadolu'nun birçok yerinde ayaklanmalar çıkarırlar. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından Rusların galip gelmesi Ermenileri daha da saldırganlaştırır. Silahlanan Ermeniler Müslüman halka saldırmaya başlarlar. 1905 yılında Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'e suikast teşebbüsünde bulunacak kadar gözleri dönen Ermeniler bunda muvaffak olamazlar, fakat daha sonraki yıllarda birçok Osmanlı Paşası ve devlet adamı suikastlarla hayatlarını kaybeder. Ermeniler bu sinsî ve kahpe yöntemi sonraki nesillerine de miras bırakırlar.

Anadolu'nun hemen hemen her yerinde devlete isyan bayrağı açıp ayaklanan Ermeniler Kafkasya'da da boş durmaz, katliamlarına devam ederler. 1905 yılında Ermenistan'ı tamamen Türklerden arındırmak arzusunda olan Taşnaksutyun Komiteleri Türk köylerine saldırarak mahsum köylüleri öldürmeye başlarlar. 1907'ye kadar devam eden olaylarda Eçmiadzin (Üçmüezzin), Gümrü, Zengezur, Erivan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerinde Türkler kitlesel olarak kırgına uğrar, pek çok köy boşaltılır, binlerce insan göç etmek zorunda kalır.

I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte, karşı cephede yer alarak Ruslarla birlikte Osmanlı'ya karşı savaşan Ermeniler devletin kontrolünden tamamen çıkar. Özellikle Ermenilerin bölgeyi iyi bilmeleri Rusların çok işine yaramaktaydı. Sarıkamış Harekâtı ve Çanakkale Savaşları sonunda birkaç ayda yüz binlerce şehit

⁴² <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale20.html>

⁴³ <http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilerik&IcerikNo=274>

veren Osmanlı Devleti, Ermenilerin yüz yıla yakındır sürdürdükleri bu hainliklerine artık tahammül edemez onları cephe gerisine taşımaya karar verir. 24 Nisan 1915’de uygulanmaya başlanan yer değiştirme ile Ermeniler, imparatorluğun daha güvenli yerleri olan Suriye ve civarına yerleştirilirler.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondoros Antlaşması ile Osmanlı Devleti çok ağır bir yara alır. Özellikle Azerbaycan ve Doğu Anadolu’nun bir bölümünden çekilmek zorunda kalan Osmanlı’nın terk ettiği topraklarda bir kez daha Ermeniler tarafından tarihin en acımasız, en vahşi katliamları yapılmaya başlanır. Başbakanlık Devlet Arşivlerine göre 1910-1922 yılları arasında Anadolu’da Ermeni Çeteleri tarafından öldürülen Türklerin sayısı 523 bin 955 olarak gösterilmektedir,⁴⁴ yine aynı şekilde 1918-1920 yılları arasında Ermenistan’da yaşayan 575.000 Azerbaycan Türkünün 565.000’i katledilmiş veya zorla göç ettirilmişti.⁴⁵

Ermenistan’ın Bolşevik Rusya’nın hâkimiyetine girmesiyle Türk tehcir’i ve soykırımı sona ermez, aynı şiddette devam eder. 1953 yılına kadar Ermenistan’da yaşayan 53 bin kişi zorla göç ettirilir ve bir o kadarı da baskı ve zulümlerden bıkarak kendi isteğiyle göç eder.⁴⁶

1970’li yılların ortalarından itibaren Ermeniler dedelerinden kendilerine miras kalan yöntemlerle tekrar cinayetlere başlarlar. Hedef bu sefer Türkiye’nin yabancı ülkelerdeki temsilcileri olur. 27 Ocak 1973 tarihinde Türkiye’nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir’in 78 yaşındaki Amerikan uyruklu Ermeni Gurgen (Karakin) Yanikiyan tarafından şehit edilmesiyle başlayan katliamlar 1984 yılına kadar devam eder. Bu saldırılarda 42 diplomatımız katledilmiş, 4 yabancı da Ermeni kurşunlarıyla hayatlarını kaybetmişlerdi.

1980’li yılların sonuna doğru Ermeniler bir kez daha hedef değiştirir ve saldırılar yine Azerbaycan Türklerine yönelir. Mayıs 1988’den itibaren Azerbaycan Türklerine karşı yapılan baskılar daha da artar. Ermenistan Bakanlar Konseyi eski Başkan Yardımcısı Arutyunyan’ın elebaşı olduğu silahlı Ermeni çeteleri köylere hücum ederek evleri yağmalamaya, Türkleri katletmeye başlarlar. Hiçbir yerden destek alamayan Türkler baskılara dayanamayarak, Azerbaycan’a göç etmek zorunda kalırlar. 1988-1989 yılları arasında 230 bin Azerbaycan Türkü yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan zorla çıkarılır. 1989’da Ermenistan’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin tamamı Ermenilerin yaptığı zulme dayanamayarak Ermenistan’ı terk etmek zorunda kalırlar.

Türkleri tamamen Ermenistan’dan çıkaran Ermeniler bununla yetinmeyip, Azerbaycan toprağı olan Karabağ’a ve diğer Türk şehirlerine saldırırlar. 12 Mayıs 1994 tarihine kadar Dağlık Karabağ’ın tamamı da olmak üzere toplam 890 reyon, köy, kasaba ve yerleşim biriminden ibaret Azerbaycan topraklarının %20 sini işgal ederler. İşgal edilen bölgelerden Yukarı Karabağ’dan 192.300 kişi, Laçın’dan 59.500 kişi, Şuşa’dan 29.500 kişi, Kelbecer’den 50.500 kişi, Ağdam’dan 158.000 kişi, Fuzuli’den 100.000, Cebayıl’dan 51.600 kişi, Gubatlı’dan 30.300 kişi ve Zengilan’dan 33.900 kişi olmak üzere bu yerleşim birimlerinde yaşayan toplam 676.100 kişi yıllarca yaşadıkları ata yurtlarından kovularak Azerbaycan’ın içlerinde çadırlarda yaşamaya mahkum edilirler.⁴⁷ 1994 yılında 25 Şubatı 26 Şubat’a bağlayan gece Hocalı köyünde sivil, kadın, çocuk, yaşlı ayırımı yapmadan 613 kişi Ermeniler tarafından katledilmişti.

44 <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/>

45 <http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilerik&IcerikNo=274>

46 Memmedov, Ermenistan Azerbaycanlıları ve... s. 49

47 http://www.tdtkb.org/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=66

Katledilenlerin 83'ü çocuk, 106'sı kadın ve 7'ten fazlası ise yaşlıydı. Bu katliamdan toplam 487 kişi ağır yaralı olarak kurtulmuştu. 1275 kişi ise rehin alınmış ve 150 kişi ise kaybolmuştu. Cesetler üzerinde yapılan incelemelerde cesetlerin birçoğunun yakıldığı, gözlerinin oyulduğu, kulakları, burunları ve kafaları ile vücutlarının çeşitli uzuvlarının kesildiği görülmüştü.⁴⁸

Görülüyor ki Ermeniler 180 yıldan beri sürekli Türklerin yaşadığı yerlere saldırarak, hem topraklarını genişletip, hem de o bölgenin ahalisine soykırım uygulamışlardır. Parlametolarında Ermenilerin haksız iddialarına çanak tutanlar bu gerçeği görmezden geldikleri gibi bunları dile getirenlere de hapis cezası verebilecek kadar haksız uygulamalar yapmaktadırlar. Oysa iki asırdan beri Ermeniler tarafından gerek Anadolu'da, gerekse Azerbaycan'da katledilen Türklerin (yalnızca resmi kayıtlara geçen) sayısı birliğe üye ülkelerin birçoğunun nüfusundan fazladır.

48 <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?kat1=4&ID=429>

**13. AZERBAIJAN SENDİKALARININ HALKIN OKUMA YAZMA
ÖĞRENİMİ ALANINDA ÇALIŞMALARI(20.YÜZYILIN 20-30'LU YILLARI)
- Doç. Dr. VEKİL HASANOV Sefiyar oğlu⁴⁹**

20-30'lu yıllarda Sovyet devletinin gerçekleştirdiği en başarılı organizasyonlardan biri halkın okuma yazma öğrenmesiydi. Bu işe bir tek eğitim kurumları değil, o dönemde çalışmalar yapan bütün sosyal kurumlar, o sıradan sendikalar da aktif katılımda bulunmuşlar.

Azerbaycan Sendikalar Birliğinin 1.Kurultayında (29 Ağustos – 6 Eylül 1920 yılı) okuma yazma bilmemenin kaldırılmasına özel olarak dikkat verilmiş, birlik üyeleri arasında eğitimsizliği kaldırmak amacıyla tüm okur yazar üyelerini seferberliği tasarlanmıştı (1, 21). Azerbaycan Sendikalar Birliğinin (ASB'nin) 10 Mayıs 1921 yılı tarihli kararnamesinde okum yazma kurslarına alınmış kişilerin maaşı kalmakla 8 saatlik iş gününün bir saat azaltılmasının gerekliliği belirtilmiştir (2, 134). ASB'nin Kültür Şubesi bilgisizlikle mücadele işine daha iyi katkıda bulunmak amacıyla ülkede eğitim kurumlarıyla sürekli ilişkiler kurmuş, ASB temsilcileri Halk Maarif Komiserliği o sıradan da Bakü Halk Maarif Şubesinin çalışmalarına katılıyorlardı. 1920 yılının kasım ayında Azerbaycan'da 310 okuma yazma okulu ve kursları kurulmuştu (3). 1921 yılında Azerbaycan'da 21 sendika birlikleri üzere 286 okuma yazma kursu çalışma yapmaktaydı (4, 22). 1 Ocak 1923 yılına olan bilgisine göre sendikalar Bakü ve onun illerinde 3904 sendika üyesini kapsayan 143 okur yazar kursu kurmuşlardı. Mesai işçileri için 20 gezici okuma yazma grubu çalışma yapıyordu (5, 46). Bu türlü gruplar Azerbaycan bölgelerinde de vardı.

Sendikalar okullara yardım amacıyla Mekteplere Yardım Haftaları'nın yapılmasına aktif katılıyorlardı. 23 Aralık 1921 – 1 Ocak 1922 tarihleri arasında Bakü'de yapılan bu organizasyonların yapılması için Azerbaycan Maarif Çalışanları Sendikasının Yönetim Kurulunun kararıyla 100 kişilik sendika üyesi seferberliğe alınmış (6, 80).

⁴⁹ AZERBAIJAN DEVLET İKTİSAT ÜNİVERSİTESİ, Bakı/AZERBAIJAN.

Azerbaycan Sendikalar Birlikleri köylüler arasında okuma yazma öğreniminde büyük katılımda bulunuyorlardı. 1921 yılında ASB'nin Kültür Şubesi ülkenin bölgelerine 550, 1923 yılındaysa 1590 alfabe kitabı gönderilmişti (7, 14-15). Köy nüfusu içinde okuma yazma kursları ve okulların kurulmasında Toprak ve Orman Çalışanları Sendikası da aktif katılımda bulunuyordu. Bir tek 1925 yılında bu sendika kulüp ve kırmızı köşelerde⁵⁰ ameleler için 24 okuma yazma mıntıkası ve 22 okuma yazma okulu kurulmuştu. 1926-1927 ders yılında Azerbaycan'ın 10 bölgesinde Toprak ve Orman Çalışanları Sendikası aracılığıyla okuma yazma kurslarına 3620 amele alınmış, onlardan 2259'u eğitimini bitirmişti (8, 26-27). 1927 yılında sendika birliklerinin yardımıyla 2288 amele okuma yazma öğrenmiş (9, 16). 1923-24. yıllarda işçi ve köylülerin arasında eğitimsizliği kaldırmak içinde kıraat kulüpleri büyük işler yapmış. Onların altyapısında kurslar kuruyor, okuma yazmaya hizmet vermek için eğitim bölmeleri ve danışma bilgi büroları kuruluyordu. 1924 yılının ekim ayında bir tek Bakü'de 28 sendika işçisi kulübünde 1050 kişinin okuma yazma öğrendiği 49 okuma yazma kursu vardı (10, v.29).

Azerbaycan sendika birliklerinin yardımıyla 1923-24 yıllarında 5.5 bin kişi, 1924-25 yıllarındaysa 11418 kişi eğitim almıştır (4, 24). Azerbaycan Halk Maarif Komiserliğinin bilgisine göre 1921 – 1926 yıllarında ülkemizde bilgisizliği kaldırmak için kurulan kurs ve okullardan 102.3 kişi mezun olmuştu ki, onlardan da 65607'si Azerbaycanlıydı. Sendikaların denilebilir ki, tüm organizasyonlarında eğitimsizlikle mücadele konusu açılıyordu. Azerbaycan Sendika Birliklerinin 5.Kurultayının (mart 1926) kararında okuma yazması hiç olmamasına veya azlığına özel dikkat edilmesi belirtilmiştir (12, 27). Sendikalar ilk olarak kendi üyelerini eğitim okul ve kurslarına alıyor, onların arasında büyük propaganda çalışmaları yapıyorlardı. 1926 yılında sendika birliklerinin parası hesabına 163 okul vardı. Bu okullardan 919 kadın olmakla 17134 kişi mezun olmuştu (13, 81-87). 1926 yılının haziran ayında Azerbaycan Sendika Birlikleri üyeleri arasında okuma yazması olanlar 97461 kişi veya %51.3, okuma yazması az olanlar 40245 kişi veya %21.2, okuma yazması hiç olmayanlar ise 52251 kişi veya %27.5 oluşturmaktaydı (14, v.51). Bu yüzden de sendika birlikleri kendi çalışmalarını genişlendiriyorlardı. 20 Ekim 1928 yılında Azerbaycan Sendikalar Birliğinin toplantısında eğitimsizliğin ortadan kaldırılması görüşülmüş, sendikaların hesabına okuma yazma okulları ağını genişletmek kararı verilmiş. 29 Aralık 1928 yılındaysa ASB'nin Yönetim Kurulu bilgisizliğin ortadan kaldırılması işini en iyi organize eden kurumlar arasında yarışma yapma kararı verilmişti (15, v. 14-15). Sendika Birlikleri bölgelerde eğitimsizliğin aradan kaldırması işine dikkati artırmışlar. 1929 yılının başlarında bölgelerde sendikalar hesabına 134 okuma yazma kursu kurulmuştu (11, 58).

Okuma yazma öğretme işini genişlendirmek için çeşitli sosyal organizasyonlar yapıyordu. ASB'nin Kültür Şubesinin 15 Nisan – 5 Mayıs 1929 yılı tarihlerinde eğitim işini daha iyi organize eden kurumlar arasında yapılan yarışmada Bakü'nün 100'den fazla kurumu katılmıştı (16).

Sanayileşme politikasının gerçekleştirilmesiyle ilgili sanayi işçilerin okuma yazma öğrenme işi önem taşımaktaydı. 12 Nisan 1929 yılında Genel Birlik Sendika Birliklerinin Yönetim Heyeti bir sene içinde sanayi işçilerin eğitimi hakkında karar vermiş (17). İşçiler Sovyet devletinin önemli kesimi hesap edildiği için onların eğitimi işine özel dikkat veriliyordu. Eğitim işiyle ilgili kabul edilmiş bazı kararlar

50 O dönem Sovyet kurumlarının hepsinde sosyal sergi köşeler yapıyordu.

propaganda nitelikliydi. Sendikaların konuyla ilgili kabul ettikleri kararlar bazen gerçekçi olmadıklarına göre tam olarak yapılamıyordu. Bun rağmen Partinin direktiflerini yapan sendikalar eğitim alanında onlara tembih edilmiş görevlerin yapılmasında büyük katkıda bulunuyordu. 1930 yılının martında ASB'nin Yönetim Heyetinin toplantısında endüstri işçilerinin okuma yazma bilmemesini ortadan kaldırmak meselesi görüşülmüş, Bakü, Gence ve Nuha'nın endüstri kuruluşlarında okuma yazması az olan veya hiç olmayanların eğitime alınması durumunu denetlemek için karar vermiş, bu amaçla işçi grupları ayrılmıştı (6, 127). 1929-30 eğitim yılında Azerbaycan Sendika Birlikleri Bakü ve onun bölgeleri üzere 27231 endüstri işçisinin eğitimini üstlenmişti (18, v.129). Aynı eğitim yılında sendikaların hesabına 337 eğitim grubu çalışmalar yapmaktaydı (9, 22).

20'li yılların sonlarında işçilerin eğitim işini hızlandırmak için çeşitli örgüt ve kültür organizasyonları yapıyordu. 1931 yılında Kahrolsun Eğitimsizlik Derneğinin Merkez Kurulu durmadan kültür eylemi yapmış, işçileri eğitim işine aktif katkıda bulunmağa seslemiştir. Bu çağırışa yanıt olarak ASB'nin Kültür Kurulu 26 Ağustos 1931 yılında Bakü'de 1 Eylül – 5 Ekim tarihleri arasında Genel Eğitim Aylığı yapmak, bu amaçla vagon kulüpler hazırlanması kararı verilmiş (19, v. 46). İşçiler arasında eğitim işine dikkat özellikle artırılmıştır. Un Öğütme Endüstrisi İşçileri Sendikaları 20 Aralık 1932 tarihinde 10 Ocak 1932 tarihine kadar eğitimsizliği kaldırmakla ilgili olarak 20 günlüğe kurulmuş, sendikaların içeriğinde bu işi yönetmek için 3 kişiden oluşan karargah kurulmuş, 107 kültür savaşçısı seferber edilmişti. Yirmi günlük dönemde 28 eğitim kursu kurulmuş, 427 okuma yazması olmayandan 252'si, 847 az eğitimlidense 479'u eğitime alınmıştır (20, v. 150). 25 Şubat 1932 tarihinden başlayan kültür yarışına sendika birlikleri aktif katkıda bulunmuşlar. Kültürel yarışla ilgili ülkenin bölgelerine 45 kültürel işçi grupları gönderilmişti. Kültürel eylemler döneminde 224 kültürel eylem (sinema konferans, okur sempozyumları, tartışmalar ve s.) yapılmış, ülkenin bölgelerinde 30 bin civarında insan eğitim topluluğu ve kurslarına alınmıştır (6, 129-130). 1931-32'li eğitim yılında sendikaların parası hesabına kurulmuş 656 eğitim grubundan 65 bin işçi mezun olmuştur (9, 22).

Azerbaycan sendika birlikleri eğitimsizlikle mücadele amacıyla çeşitli eylemler gerçekleştiriliyordu. 15 Ağustos – 15 Ekim 1932 tarihleri arasında eğitimsizliği aradan kaldırmak alanında birincilik uğruna yarışma ilan edilmişti. Yarışmaya katılan 6 en iyi kuruma, bir kültür evine, bir gazeteye ve 15 kültür savaşçısına ödül vermek kararı verilmiş, bu amaçla eğitim fonuna dört bin rubl para ayrılmıştı (21, v. 47). Bu tören dikkati eğitimsizliği ortadan kaldırma işine yönlendirmek, Bakü'yü hep beraber eğitimliler şehrine dönüştürme amacı taşıyordu. ASB Halk Maarif Komiserliği, Kahrolsun Eğitimsizlik Derneği, Vışka ve Yeni Yol gazeteleriyle beraber 15 Ekim – 15 Kasım 1932 tarihleri arasında eğitimsizliğe karşı toplu bakış aylığı ilan edilmişti. Aylığı yapmak için ASB yanında kurumların temsilciliklerinden oluşan karargah kurulmuştu (21, v. 47). 1932 yılının aralık ayında cumhuriyet üzere eğitimsizliği kaldırma aylığı yapılmıştı. ASB'nin Yönetim Kurulunun 29 Aralık 1932 tarihinde aylığın sonuçları hakkında kabul ettiği kararda eğitim alanında başarı kazanıldığı belirtilmiştir. 1 Ekim 1932 tarihinde Azerbaycan'da 27 sendika üzere 48627 okuma yazması olmayan veya az olanlardan 27103'ü veya %54.3'ü eğitime alınmışsa, aylık süresinde Bakü üzere 23737 okuma yazması olmayan veya az olanlardan 20325 veya %86.9'u eğitilmiştir. Bakış aylığının sonuçları eğitimsizliğin ortadan kaldırılmasında bazı sendikaların çalışmalarında gerekli yeri almadığı belirlenmiştir (22, v. 12).

Genellikle, 1928-1932 yıllarında Azerbaycan'da eğitimsizliğin ortadan kaldırılması alanında bayağı ilerleyiş başarılmıştır. Bu dönemde ülkede eğitimsizliği ortadan kaldırma kurs ve okullarını 979783 kişi bitirmiştir (6, 130). Aynı zamanda bu dönemde 142100 sendika üyesi eğitim almıştır (23, v. 4). Eğitimsizliğin kaldırılması alanında belirli başarılar kazanılsa da bu alanda görülecek daha çok iş vardı. Özellikle, ikinci beş yıllık yıllarında tekniğin benimsenmesine, yeni Sovyet kadrolarının hazırlanmasına dikkatin artırılması eğitimsizliğin kaldırılması işini öne çekmekteydi. İşçilerin teknik bilgilerinin artırılması zarureti onların alfabeyi kısa bir sürede öğrenmeleri meselesini tüm keskinliğiyle karşıya koymuştu. 1933 yılında petrol işçilerinin %25'i alfabeyi bilmiyordu (24, 242). Ekonominin yeniden onarımı, yeni tekniğin benimsenmesi zarureti ve halkın genel eğitim düzeyinin yükseltilmesi eğitimsizliğin ortadan kaldırılmasını hızlandırmayı gerektiriyordu. 1933 yılının haziranında Azerbaycan Komünist partisinin Merkez Komitesi, Halk Maarif Komiserliği ve ASB emekçilerin bu işe daha çok katılması amacıyla hep beraber eğitim alma bonusu çıkardılar (25). ASB ve Bakü Sovyeti 1935 yılında eğitimsizliği ortadan tam kaldırılmasını başarmak amacıyla sendika birlikleri kuruluş ve bölgelerin yarışmasını ilan etmişti. Yarışma koşullarına göre 1 Mart 1935 tarihine kadar 15 bin okuma yazması olmayan veya az olan insan eğitime tabi tutulmalıydı (26). Aynı zamanda kuruluşlarda mesai okulları da kurulmuştu. Sendika birlikleri bu alanda verimli çalışmalar yapıyorlardı. 11 Ağustos 1935 yılında ASB'nin genel toplantısında Sendika Birliklerinin yeni eğitim yılına hazırlıkta katılımları konusu görüşülmüş, Kamu İnşaat Çalışanları Sendikasının yeni okulların inşasında, Kitap Satış Çalışanları Sendikasının ders kitaplarının hazırlanmasında, İlk ve Orta Okul Çalışanları Sendikası ve halk eğitim kadrolarının hazırlanmasında daha aktif katılımları belirtilmiş, toplantıda fabrika yönetimlerinin refakatlerine aldıkları okullara daha fazla dikkat vermelerine özel önem verilmişti (27).

25-26 Ekim 1936 yılında yapılmış ASB'nin genel toplantısında eğitimsizliğin kaldırılmasının gidişi konusu görüşülmüştür (28). Kafkasya Petrol Maden İşçileri Sendikası Merkez Komitesinin 3.Genel toplantısı (1938 yılının nisan ayı) Kafkasya Petrol Kuyuları Sendika Kurumlarının petrol işçilerinin eğitimsizliğini ortadan kaldırmak alanında çalışmalarını görüşerek 1938 yılında petrol işçileri ve onların aile bireylerinin eğitimsizliğini kısa bir süre içinde kaldırılması amaç edinmişti (29, 21-22). Gerçekleştirilen organizasyonlar sonucu 1935-1936'lı yıllarda bir tek Bakü'de okuma yazma okulları ve kurslarından 53.3 bin tam eğitimsiz ve 55.7 az eğitilmiş mezun olmuştu (30, 15). 1937 yılının başlarında sendika birliklerinin sıralarında tüm eğitimsiz ve az eğitilmişlerin %67.4'ü eğitime tabi tutulmuştu (31, v. 9). 1938 yılından 1940 yılının haziranına kadar olan süre içinde 530 bin az eğitilmiş veya eğitimsiz okuma yazma öğrenmiş (32). Fakat bu dönemde değişik sendika birliklerinin eğitimsizlikle mücadele çalışmalarında kusurları da vardı. Bu amaçla ayrılmış para tam olarak kullanılmıyordu. 1939 yılında Tarım Teknik Donatım ve Pamukçuluk Çiftliği Çalışanları Sendikasının eğitimsizliğe karşı ayrılmış paranın toplam %10'u harcanmıştı. Bazı sendikalarsa eğitimsizliğe karşı ayrılmış para idari kurumun tutulmasına harcanmıştı. Kafkasya Petrol Maden İşçileri Sendikasının yönetim kurulu güya 280 okuma yazması olmayanın eğitimine 265 rubl para harcamış (33). Oysa bu para bu ad altında harcanmıştır. 28 Kasım 1939 yılında yapılmış Azerbaycan İlk ve Orta Okul Çalışanlarının Sendikalarının 2.Kurultayında sendika birliklerinin okul işine gerekir özenin gösterilmediği belirtilmiş ve onun çalışmaları yeterli hesap edilmemiştir (34). 1937 yılının başlarında sendikalar eğitimsiz ve az eğitilmiş

üyelerinin %67.4'ünü eğitime almıştır. 1939 yılında Azerbaycan'da eğitimsizliği kaldırma planı %86.6, 1940 yılında %35.5 olarak yapılmıştır.

Ülke okullarının ağı önemli derecede artmıştır. 1920-1940'lı yıllarda cumhuriyetin köylerinde 139.5 bin öğrenci yerine sahip olan 679 yeni tipli okul yapılıp kullanıma sunulmuştur (35, 25). Yapılan gergin çalışmalar sonucu Azerbaycan'da nüfusun eğitim düzeyi önemli derecede yükselmiştir. 1926 ve 1939 yıllarında yapılan genel sayım sonuçlarına göre Azerbaycan nüfusunun 9 – 49 yaş arasının eğitim durumu %28.2'den %82' çıkmıştır.

Sendikaların halkın okuma yazma öğrenmesi alanında çalışmalarında bazı kusurlarının olmasına rağmen, bütünlükle onarılın bu alanda verimli çalışmaları yalanlanamaz. Bu dönem halkın okuma yazma öğrenimi çalışmalarında %100 başarıya ulaşılması başari lamasa da, ulaşılan başarılar sonraki yıllarda toplu eğitim işinin gerçekleştirilmesinde kendi payını vermişti.

KAYNAKLAR

Резолюции 1 Азербайджанского профессиональных союзов. Баку, 1920

СУ Азербайджана

Кенд Fügerası gaz, 1920, 7 Kasım.

Пять лет АСПС. Юбилейный сборник. Баку, 1925.

Обзор профессионально двисения Азербайджана с 1-го августа по 1-го января 1923 г. Вып. 3. Баку, 1923.

Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане

Бюллетень 2-го Азербайджанской конференции работников земли и леса (20-24 августа 1921 г.) Баку, 1922.

Мухтаров К.Я. Сельскохозяйственные рабочие Азербайджана (1920-1929). Автореферат. Баку, 1923.

Кулиев Т.Ф. История профессиональных библиотек Азербайджанской ССР (1920-1941). Автореферат. Баку, 1923.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA), f. 1114, liste 3, dosya 171.

Azerbaycan Arşivi, 1980, №1.

5-й Азербайджанский съезд профсоюзов. 2-10 марта 1926. резолюции и постановления. Баку, 1926.

народное образование в Азербайджане. 1920-1927 гг. Баку, 1928.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 7817.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 7322.

Kommunist gaz., Баку, 1929, 15 Nisan.

Труд gazetesi, Moskova, 1929, 3 Ağustos.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 52.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 3271.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 4217.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 4077

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 543.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 5960.

Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Том первый (1917-1940 гг). Баку, 1974.

Бакинский рабочий gaz, Баку, 1933, 23 Haziran.

Бакинский рабочий gaz, Баку, 26 Şubat.

Вышка gaz, Баку, 1935, 14 Ağustos.

Бакинский рабочий Баку, 1936, 27 Ekim.

Постановление III Пленума ЦК профсоюза рабочих Нефтепромыслов Кавказа (7-8 апреля 1938). Bakü, 1939.

Бакинский Совет за 5 лет. Bakü, 1939.

ARDA, f. 1114, liste 1, dosye 4550.

Бакинский рабочий gaz, Bakü, 1933, 4 Kasım.

Бакинский рабочий gaz, Bakü, 1933, 23 Haziran.

Бакинский рабочий gaz, Bakü, 1933, 29 Kasım.

Народное образование, наука и культура Азербайджанской ССР. Bakü, 1968.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Азербайджанской ССР. Moskova, 1963.

**14. AZƏRBAYCANIN ORTA ASİYA, TÜRKİYƏ VƏ İRANLA ƏDƏBİ-
MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ (1920-30-cu illər) - Şikar Məhəmmədli QASIMOV⁵¹**

ÖZET

Makalede 1920-1930 yıllarında formalaşan inzibati-amirlik sisteminin Azərbaycan'ın medeni ilişkilerinin genişlenmesine gösterdiği tavsaticı tesirden sosyalizm kuruculuğu yıllarında inzibati-amirliğin yaratıcı aydınlara vurduğu zarardan, onların Türk Halkları ile yaklaşmasına imkan verilmemesi hakkında konuşulur.

Zengin kaynaklar esasında Azərbaycan'ın Orta Asya, Türkiye ve İran'la edebi-medeni ilişkileri ve şu ilişkilerin Türk halklarının yaklaşmasındaki rolü işıqlan"tırılmıştır.

1920-30-cu illərdə formalaşan inzibati amirlik sistemi bütün başqa sahələrdə olduğu kimi mədəni əlaqələrin genişlənməsinə də ləngidici təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən birtərəfli və zorakı siyasətin nəticələri, rəhbərlikdə olan ixtilaflar mədəni sahədə də özünü göstərmişdi. Bir çox mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin repressiyaya məruz qalması, müsabiqə və baxışların daha geniş xarakter almamasına, əlaqələrin sönük olmasına, yaxud göstərişlə aparılmasına səbəb olmuşdu. Aparılan araşdırma və müşahidələr göstərir ki, XX əsrin 20-30-cu illərinin inzibati-amirlik şəraitində yaradıcılıq ittifaqlarının mədəni əlaqələrin yaranması və inkişafındakı rolu iki formada təzahür etmişdi. Birincisi, bu əlaqələr ayrı-ayrı müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda partiya rəhbərliyi və rəsmi dövlət orqanları tərəfindən xüsusi qərar, qətnamə və tövsiyələrlə, ikincisi isə yaradıcılıq ittifaqlarının ayrı-ayrı üzvlərinin şəxsi təşəbbüsü ilə həyata keçirilirdi. Azərbaycanın keçmiş sovet respublikaları və başqa xalqlarla ədəbi-mədəni əlaqələri 20-ci illərdən başlayaraq yeni istiqamət, yeni vüsət almışdı. Məhz bu

⁵¹ Tarix elmləri namizədi, Dosent, Azərbaycan Texniki, Universiteti Tarix kafedrasının müdürü; Bakı/AZƏRBAYCAN.

dövrədən də ədəbi-mədəni əlaqələr bir problem kimi, nəinki ədəbiy-yatşünaslığın, hətta tarixşünaslığın da tədqiqat obyektinə çevrildi. Ədəbi-mədəni əlaqələri tarixini tədqiq etməkdə əsas məqsəd yaradıcılıq əlaqələrin genişlənməsinə zəmin yaradan amilləri açıb göstərməkdir.

1920-30-cu illərdə Azərbaycanda mədəni əlaqələrin inkişafından, bu illərin ədəbi-mədəni əlaqələr tarixindən bəhs edən zaman üç cəhət əsas götürülməlidir; Birincisi, Azərbaycan-rus ədəbi-mədəni əlaqələri, ikincisi, Azərbaycanın Zaqafqaziya xalqları ilə ədəbi-mədəni əlaqələri və üçüncüsü isə Azərbaycanın digər xalqlarla (Orta Asiya, İran, Türkiyə və s.) ədəbi-mədəni əlaqələri. Xüsusilə göstərilməlidir ki, mədəni əlaqələrin inkişafında və təbliğində, mədəni sərvətlərin mübadilə edilməsinə-də, ümumilikdə yaradıcılıq əlaqələrinin genişlənməsində, ədəbiyyat və incəsənət gün-ləri, həftələrinin keçirilməsi, bədii sərgilərin təşkil olunması, yaradıcı təşkilatların müsabiqə və baxışlar keçirməsinin, teatr tamaşalarının və qostrolların böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Elə bu məqsədlə 20-ci illərdə Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş, dövrün çətinliklərinə baxmayaraq onlar keçmiş ittifaq respublikaları ilə daim əlaqə saxlamış, mühüm problemlərin həll edilməsində birlikdə iştirak etmişlər. Belə ki, yalnız 1924-cü ildə Bakıda ittifaq respublikaları nümayəndələrinin iştirakı ilə 21 elmi konfrans və sessiya keçirilmişdi. 1925-ci ilin 9 yanvarında Bakıda ölkə tibb alimlərinin müşavirəsi, 1927-ci ilin iyun ayında isə müəllimlərin konfransı keçirilmişdi (267). 1929-cu ilin noyabr ayında Xarkovda keçirilən Şərqşünasların konqresində Azərbaycan mütəxəssisləri də iştirak etmişdi (5). Müttəfiq respublikalar arasında ədəbi-mədəni əlaqələri genişləndirmək məqsədilə 1920-ci ilin sonu 30-cu illərin əvvəllərində ardıcıl olaraq konfranslar keçirilirdi. Müttəfiq respublika yazıçılarının ədəbi-mədəni əlaqələrinə aid belə konfranslar Moskva, Kiyev, Tiflis, Alma-Ata, Daşkənd və Bakıda keçirilmişdi. Xüsusilə 1932-ci ildə Moskvada, Kiyevdə, Daşkənddə keçirilən konfransların mədəni əlaqələrin genişlənməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur (10). Konfranslarda yazıçılar bir-biri ilə yaxından tanış olur, milli-ədəbi əsərlərin tərcüməsi kimi mühüm məsələləri müzakirə edir və bu işə ciddi fikir verirdilər.

Mədəni əlaqələrin genişlənməsində, xalqların dostluq ruhunda tərbiyə edilməsində musiqinin xidməti əvəzsizdir. Adamların musiqi mədəniyyətini artırmaq, estetik görüşlərini genişləndirmək, musiqi incəliklərini geniş kütlə arasında yaymaq məqsədilə, respublikalar arasında tez-tez müsabiqələr keçirilirdi. Azərbaycanın ədəbi əlaqələrinin genişlənməsində incəsənət xadimlərinin qastrol tamaşalarının da böyük rolu olmuşdur. 1936-cı ildə Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblı Moskvada (282), aprel ayında isə Leninqradda, Daşkənddə qastrolda olmuşdu (7). 1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan incəsənəti ongunlüyü keçirildi (15,154). Teatr paytaxt tamaşaçılarına «Koroğlu», «Şahsənəm», «Nərgiz» və «Arşın mal alan» musiqili komediyasını göstərdi.

Azərbaycanın keçmiş ittifaq respublikaları o, cümlədən Orta Asiya respublikalarının istedadlı gəncləri ilə Moskvada birgə təhsil almaları da mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycanda 20-ci illərdən etibarən teatr sənəti sahəsində çalışan istedadlı gənclər Moskvaya təhsil almağa göndərilirdi. M.Mərdanov, M.Kirmanşahlı, A.Tahirov, Y.Yulduz, sonra A.İsgəndərov, M.Məmmədov və bir çox başqaları Moskvadakı Ali Teatr Məktəbində təhsil alan gənclərdən idilər.

Ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsində qarşılıqlı qastrol tamaşalarının da böyük rolu olmuşdu. Qostrolların keçirilməsi 30-cu illərdən başlayaraq daha geniş və

ardıcıl xarakter almışdır. 1930-cu ilin avqust ayında Özbəkistan Dövlət Dram Teatrının Bakıda qastrolları başlamışdı. Qastrol mədəni yürüş üzrə aparılaraq yalnız fəhlələrə xidmət etmişdi. Dövlət Bədaye Teatrı binasında və fəhlə dairələrində «İki Kommunist», «Hücum», «Üsyan» və başqa pyeslər oynanılmışdı (8,64).

Bakıda fəhlələrinin Özbəkistan tamaşalarına baxması respublikalar arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə, yaradıcılıq mübadiləsinə, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına təsir edən ən güclü amillərdən olmuşdur.

Azərbaycan teatrı XX əsrin əvvəllərindən Tiflis Azərbaycan teatrı, Dağıstan teatrı, Aşqabad Azərbaycan teatrı, Orta Asiya respublikaları, xüsusilə Özbəkistan (Daşkənd) teatrı ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlamış, onların inkişafına nüsxə olmuş və Azərbaycan dramaturgiyası etibarlı zəmin rolunu oynamışdı (11,9). Aşqabad Azərbaycan teatrının tədqiqatçısı, sənətşünaslıq doktoru, professor İ. Rəhimli Azərbaycan sənətkarları ilə Aşqabad teatr xadimləri arasında olan əlaqələrdən və bu əlaqələrin əhəmiyyətindən ətraflı bəhs etmişdir. Aşqabadda 1904-cü ildən 1919-cu ilə qədər teatr həvəskarları pərakəndə çalışıblar. 1919-cu ildən maarif şöbəsi nəzdində olublar və 1927-ci ilə qədər Dövlət nəzarətində həvəskar dəstəsi, 1927-1932-ci ilin iyun ayına qədər cəmiyyət truppası kimi fəaliyyət göstərirlər. 1932-ci ilin iyun ayından 1940-cı ilin yazına qədər şəhərdə azəri türkcəsində Dövlət teatrı qısa, ancaq zəngin yaradıcılıq yolu keçib. Kollektiv müxtəlif vaxtlarda «AzMillətlər Teatrı», «Aşqabad Dövlət Türk Teatrı», «Aşqabad Dövlət Azərbaycan Opera və Dram Teatrı», «Aşqabad Dövlət Azərbaycan Musiqili Teatrı» adlarını daşıyıb (14,5). Teatr hansı formada fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan teatrı ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdı. 20-30-cu illərdə Rza Əfqanlı bu teatrdə bir çox tamaşalara quruluş vermiş, Milli Dram Teatrının baş rejissoru Yusif Yıldız Azərbaycan Maarif Komissarlığının sərəncamı ilə 1934-cü ilin 10 noyabrından düz bir il – 1935-ci ilin 10 noyabrinədək Aşqabad teatrına kömək üçün ezam olunmuşdu (14,115). O, burada həm klassik və müasir Azərbaycan drama-turqlarının, həm də dünya dramaturgiyasının şah əsərlərinin quruluşunu vermişdi.

1920-30-cu illərin inzibati-amirlik sistemi Azərbaycan xalqını öz tarixi kökündən uzaq salmaq məqsədi ilə daima Azərbaycanı Türkiyədən gen salmağa çalışmış, bu ölkəyə üz tutan ədib və ziyalılara pantürkist, panislamist «damğası» vuraraq cəzalandırmış və yaxud da repressiya etmişlər. Lakin heç bir məhdudiyyət və təqiblər Azərbaycanla qardaş Türkiyə arasında olan əlaqələri kəsə bilməmişdir. Bu əlaqələr müxtəlif formalarda davam etmiş, Bu günkü «Bir millət iki dövlət» səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. Bütün bunlar qardaşlıq, qonşuluq, dostluq, milli, din və dil birliyi ilə yanaşı ədəbi-mədəni əlaqələrin sıx tellərlə bağlanması da sayəsində mümkün olmuşdur. Bu əlaqələr özünü xüsusilə dramaturgiya sahəsində də göstərmişdir. Azərbaycan teatrının Türkiyə ilə əlaqələri, türk dramaturgiyasına marağı 20-ci illərin əvvəllərindən başlanır: 1922-ci il mart ayının 4-də Ankarada rus səfərxanasında başda Türkiyə prezidenti Mustafa Kamal olmaqla bütün Şərq millətləri nümayəndələrinin iştirak etdikləri ziyafət məclisində Mustafa Kamal, Rusiya səfiri Aralov və Azərbaycan səfiri İbrahim Əbilov nitq söyləmişlər. Sonra rus və Azərbaycan artistləri tərəfindən operalardan parçalar ifa olunmuşdu. Tədbirin təsiri nəticəsində Bakıda türk əsərlərinə maraq artmağa başlamışdı» (9,291).

20-ci illərdə Azərbaycan səhnəsində Türkiyə dramaturgiyasından maraqlı nümunələr uğurla tamaşaya qoyulmuşdur: Xəlil Fəxrinin «Bayquş» (1922), Jəmil Bağdatbəyovun tərcüməsində «Hüriyyət qurbanları» (2), «Gəvəyi-Ahəngar» (17) (1924), Şəmsəddin Saminin «Dəmirçi Gavə» (1925), Rza Zəkinin «Köhnə Türkiyə»

(3) (1924), Namiq Kamalın «Akif bəy» (12,45) (1924) əsərləri buna parlaq misal ola bilər. Fəqət sovet ideologiyasının sərt sosioloji prinsipləri, marksizm-leninizm metodologiyası ilə köklənmiş tənqiddin bu əsərlərə, ümumən şərq, türk-müsəlman mövzularına münasibəti səhv və birtərəfli idi. 30-cu illərin repressiyaları, inzibati-amirliyin xüsusilə 1936-37-ci illərdə tüğyan etməsi Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinə də öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanın ədəbi-mədəni əlaqələri tarixinin, onun inkişaf xüsusiyyətlərinin, əldə olunmuş təcrübə, nailiyyətlər və buraxılmış səhvlərin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Bu, yaradıcılıq ittifaqlarının əlaqələrin hazırda və gələcəkdə inkişaf etdirilməsi sahəsində işini asanlaşdırır. 1920-30-cu illərdə keçmiş SSRİ və İranda yaranmış real tarixi şərait, Şimali və Jənubi Azərbaycan əhalisinin mədəni əlaqələrinin bütün sahələrdə genişlənməsi üçün münasib olmasa da bir növ əvvəlki əlaqələrin davamı kimi inkişaf edirdi. Bu əlaqələr ayrı-ayrı görkəmli sənətkarların və kollektivlərin təşəbbüsünə arxalanaraq genişləndi. İctimai-siyasi quruluşların, ideologiyaların müxtəlifliyinə baxmayaraq 1920-30-cu illərdə Azərbaycan-İran teatrları arasında müəyyən yaradıcılıq əlaqələri olmuşdur.

Şərqdə ilk Sovet respublikası olan Azərbaycanın mədəni həyatında başlayan inkişaf, ölkəmizin nailiyyətləri Yaxın və Orta şərq ölkələrinə, xüsusilə qonşu İrana da təsir göstərdi. Öz tarixi ənənələri və coğrafi şəraitinə görə İranla ədəbi-mədəni əlaqələr daha çox teatr sənəti sahəsində özünü qabarıq göstərmişdir. Teatr əlaqələri 1920-30-cu illərdə Azərbaycan sənətkarlarının İrana qastrol səfərləri vasitəsilə ilə həyata keçirilmiş və möhkəmlənmişdir. Bu əlaqələrin qiymətli tərəfi onda olmuşdur ki, həmin əlaqələr yalnız mübadilə xarakteri daşımamış, eynilə İranda milli teatrın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş və dərin iz buraxmışdır. Azərbaycanın mədəni həyatında başlayan yüksəliş Yaxın Şərq ölkələrinə, xüsusilə İrana öz təsirini göstərmişdi. 1920-ci ilin sentyabrında böyük Azərbaycan publisisti Jəlif Məmmədquluzadənin Təbrizə gəlməsi mədəni əlaqələrin inkişafında yeni mərhələnin başlanması oldu. Yerli aktyorlar tərəfindən «Ölülər» əsəri 1921-ci ildə müəllifin rəhbərliyi ilə səhnəyə qoyuldu (13,360). Azərbaycanın səhnə ustalarının 1924-1925-ci illərdə İrana qastrol səfərlərinin Təbrizlilər üçün böyük əhəmiyyəti vardı. İlk qastrol zamanı Ü. Hacıbəyovun «Arşın mal alan» musiqili komediyası, «Əsli və Kərəm» operası və N. Nərimanovun «Nadir şah» pyesi göstərilmişdi (12,45-46). İkinci səfər zamanı isə Təbrizə artistlərdən Ə. Salahlı, Ə. Qurbanov, İ. İsfahanlı və b. gəlmişlər (16,14). Təbriz tamaşaçıları Şimali Azərbaycandan olan bəstəkar və səhnə ustalarını sevir və ehtiram bəsləyirdilər. Bunlardan ən çox sevilən və hörmət bəslənilən bəstəkar Azərbaycan opera sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyov idi. İkinci qastrol müddətində o zaman Tiflis teatrında çalışan artistlərdən Əhməd Salahlı, Əli Qurbanov, İbrahim İsfahanlı və başqaları Təbrizə gəlmiş, öz çıxışlarına N. Nərimanovun «Nadir şah» əsəri ilə başlamışlar. Onlar həm də Ü. Hacıbəyovun «Əlli yaşında cavan» musiqili komediyasını tamaşaya qoymuşlar. Səhnə ustalarının Tehran, Rəşt, Təbriz, Urmiyada çıxışları bu şəhərlərdə həvəskar teatr truppalarının canlanmasına təkan vermişdir (5). Yerli aktyorlar bu illərdə Təbrizdə musiqili komediyalar tamaşaya qoyurdular. Belə tamaşalardan biri Azərbaycan müəllifi M. Kazımovskinin «Vurhavar» komediyası idi. 1921-ci ildə Ü. Hacıbəyovun «Ər və arvad» musiqili komediyası «Kəblə Qubad» adı ilə Təbrizin «Ariyen» aktyor dəstəsi tərəfindən, yerli və qastrol səfərlərinə gəlmiş artistlər tərəfindən onun «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «Şah Abbas və Xurşudbanu» operaları, «Arşın mal alan», «O, olmasın, bu olsun» musiqili

komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu. Bu opera və musiqili komediyaların əksəriyyətinin librettosu fars dilinə tərcümə olunmuşdur (16,15).

Təbriz səhnəsinin digər sevimli sənətkarı H. Javid idi. Onun «Şeyx Sənan» əsəri 1928-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdu. Müəllifin «İblis»i də Təbrizdə yerli aktyorlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. 20-ci illərin ikinci yarısında Jənubi Azərbaycanda tamaşaların Azərbaycan dilində göstərilməsi qadağan edilirdi bir tarixi vaxtda «Şeyx Sənan» əsəri Yusif Ziya tərəfindən farscaya tərcümə olunub, Tehranda oynanılmışdı.

Təbriz səhnə ustalarının Azərbaycanda işləməsi ədəbi-mədəni əlaqələri zənginləşdirmiş və sənətkarlıq baxımından qarşılıqlı fayda vermişdi. Belə ki, R. Quluzadə və M. Kirmanşahlı həm də «Bismillah» (1925) və «Gilan qızı» (1928) filmlərində çəkilmişdi. Yaradıcılıq əlaqələrinin genişlənməsində 1922-ci ildə BDU-da Şərq fakültəsinin açılmasının və 1928-ci ildə «İran Maarif Jəmiyyətinin» yaranmasının böyük əhəmiyyəti olmuşdur (4). Bakı, Gəncə, Tiflis teatrlarında aktyor və recissor kimi fəaliyyət göstərən Jənubi Azərbaycanlı sənətkar Mirzə Bağır Hacızadə 1920-ci illərin sonunda Təbrizə qayıtmış və Böyükağa Talıblının «Kef içində», Ə. Haqverdiyevin «Pəri Jadu», «Köhnə Dudman» əsərlərini səhnəyə qoymuşdu. Bunlarla yanaşı inqilabdan əvvəl yazılmış və 20 – ci illərdə tamaşaya qoyulmuş, Hacıağa Abbasovun «Ağa Məhəmməd Şah Qarabağda», Ə. Haqverdiyevin «Ağa Məhəmməd Şah Qacar», Baba Quliyevin «İran inqilabı», Əzim Əzimzadənin «Mirzə Rza Kirmani», N. Nərimanovun «şah Abbas və Xurşudbanu» operasının mövzusu İran tarixinin müxtəlif dövrlərindən alınmışdır. S. Vurğunun bu illərdə yazdığı «Vaqif», «Fərhad və Şirin» pyesləri, həmçinin J. Jabbarlının «Araz çayı» (1923-1924) mənzum faciəsi və H. Javidin «Telli saz» (1931-1932) mənzum dramı Fars və Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, M. Kazımının «Qorxulu Tehran» romanı Bakıda nəşr olunmuşdu (1,50). Bu əsərlərin, xüsusilə, dram əsərlərinin hamısı realist sənətin vəzifələrinə cavab vermişlər. Tamaşaların özləri bədii cəhətdən eyni olmayıb, bəziləri zəif idilər. Hətta iki ölkənin tarixi dövrlərinin izahında ziddiyyətli fikirlər var idi.

Azərbaycanın İranla ədəbi-mədəni əlaqələri təsviri incəsənət sahəsində də yaranır və inkişaf edirdi. Bakıda Bakrostun (Rusiya teleqraf agentliyinin Bakı Şöbəsinin) trafaret emalatxanası yaranmışdı. Burada Səttarxan, həmçinin Mirzə Rza Kirmani kimi İran inqilab xadimlərinin bir sıra portretləri yaradılmışdı. Azərbaycan təsviri sənətində tənqidi realizmin banisi Ə. Əzimzadə öz əsərlərini İrana həsr etmişdi. 1925-ci ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbində təhsil almaq üçün Təbrizli rəssam Müvəzzəzadə Bakıya gəlmişdi. Təhsilini bitirdikdən sonra o, Moskva Təsviri Sənət İnstitutuna qəbul olunmuş və 1935-ci ildə oranı bitirmişdi. Sonra Bakıya qayıtmış, 1937-ci ilə qədər Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Texnikumunda dərs demişdi. Sovet- İran mədəni əlaqələrinin inkişafında 20-ci illərdə Tehran, Təbriz, Rəşt, Ənzəli və başqa yerlərdə açılmış Sovet məktəblərinin mühüm rolu olmuşdu. Həmin illərdə bu məktəblərdə Sovet mütəxəssislərinin uşaqları ilə yanaşı İranlı uşaqlar da təhsil alırdılar. Eynilə 20-ci illərdə Bakı və Lənkəranda İran məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi.

Beləliklə, bədii mədəniyyətin, onun tərkib hissələri olan ədəbiyyat və incəsənətin 1920-30-cu illərdə yeni qaydada, başqa sözlə, yeni tarixi - ictimai şəraitdə, yeni ideoloji yönümdə təşəkkülündə yaradıcı təşkilatların və yaradıcılıq ittifaqlarının mühüm rolu olmuşdur. Bu rol üç istiqamətdə özünü göstərmişdi. Birincisi, yaradıcılıq ittifaqları təşkilatı funksiya daşıyır, vahid mərkəzdən Sov. İKP MK-nın baş qərargahı olan Kremləndən verilən partiya direktivləri əsasında fəaliyyət göstərir, yaradıcılığın

bütün sahələri üzərində təşkilati nəzarət həyata keçirirdi. İkincisi, marksist-leninçi ideologiya müxtəlif metodlarla yazıçının, rəssamın, rejissorun, aktyorun beyninə yeridilir, ideyaliq pərdəsi altında mədəniyyət və incəsənəti inhisara alırdı. Üçüncüsü isə yaradılmış bədii sərvətləri yalnız mövcud quruluşun - sosializmin mənafeləri baxımından təbliğ edir, faktiki olaraq incəsənətin bədilik mənafeələrini arxa plana keçirir, onu sosioloji məcraya salır, kütlələlərə siyasi təsir funksiyasını ön plana çəkirdi.

Vahid sovet ideologiyasına müvafiq olaraq vahid sovet xalqı, vahid dövlət dili (rus dili), vahid sovet mədəniyyəti yaratmaq bu dövrün mədəni inqilab siyasətinin başlıca strateji məqsədi idi. Fəqət, 20-30-cu illərdə bu hələl, «formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyəti», «çoxmillətli sovet mədəniyyəti» anlayışları altında həyata keçirilirdi. Tarix göstərir ki, təşkilatçılıqda inzibati amirliyin, ideologiyanın bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, 20-30-cu illərdə, sovet quruluşunun sonrakı mərhələlərində də Azərbaycanda iki mədəniyyət olub: sırf kommunist ideologiyasına xidmət edən sovet mədəniyyəti və sovet dövrü Azərbaycan milli mədəniyyəti.

Bu illərdə hökm sürən inzibati amirlik sistemi, ədəbi-mədəni əlaqələrin göstərişlə yaradılması və kampaniya xarakteri daşması respublikalar arası ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsinə mənfi təsir göstərirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın müttəfiq respublikalarla qarşılıqlı əlaqələri respublikada mədəni quruculuq işlərinin genişlənməsinə, ədəbi-mədəni və yaradıcılıq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Texniki Universiteti 44-cü tədris-metodiki və elmi-texniki konfransın materialları. Bakı, 1996, s. 50.

2. «Kommunist», 1922, 24 fevral.

3. «Kommunist», 1924, 24 dekabr.

4. «Kommunist», 1928, 13 may.

5. «Kommunist», 1929, 16 dekabr.

6. «Kommunist», 1936, 29 mart

7. «Kommunist», 1930 5 aprel

8. Kərimov İ. Sənət yolu dostluq yolu. Bakı, 1981. s. 64.

9. Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri, s. 291.

10. Qüdrətov D.H. Azərbaycanın qardaş sovet respublikaları ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı. Bakı, 1973, s. 257.

11. Məmmədli Q. Azərbaycan teatri Orta Asiyada. «Azərbaycan» 1974. № 5 s. 9.

12. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi. (1920-1930) 2 h. Bakı. 1983, s. 45.

13. Məmmədli Q. «Molla Nəsrəddin». Bakı, 1984, s. 360.

14. Rəhimli. İ. Aşqabad Dövlət Azərbaycan teatri. Bakı, 2003, s. 5.

15. Tarixi keçmişsiz bu günümüz və gələcəyimiz yoxdur. Bakı, 1995, s. 154.

16. Vəkilov J. M. Azərbaycan Respublikası və İran: 40-cı illər. Bakı, 1991, s. 14.

17. «Yeni yol», 1924, 28 dekabr.

18. «Bakinskiy raboçiy», 1931, 23 oktyabr.

15. MORFOLOJİK YOLLA YAPILAN EKONOMİ TERİMLERİ(Azerbaycan ve İngiliz dilleri örneğinde) - Jale HÜSEYNZADE

ABSTRACT⁵²

The publication touches morphological process of social and economic terms which are used in the community while connecting with transition to market economy. The article gives analysis the types of economic terms which are formed by morphological ways.

Terim yapmada en çok baş vurulan yollardan biri de morfolojik usülle yeni terimlerin üretilmesidir. Genellikle, morfolojik usül ve bileşik terimlerin türetilmesi terim yapmada iki ana süreçtir. Söz konusu iki sürecin her birisi bu ve ya diğer dillerin kelime üretimi prensibine uygundur. Dilin kelime dağarcığını zenginleştirerek onun terminoloji sisteminin, terimlerin sayısının artmasında da bu iki süreç büyük rol oynuyor. Her iki halde kelime türetme bir yandan leksik, diğer yandan da gramatikal süreç olarak değerlendiriliyor.[6,s.164] Yukarıda belirttiğimiz bu süreç dilin kelime hazinesinde gerçekleşiyor ve kelime dağarcığı yeni leksik anlamlarla zenginleşmeye devam ediyor. Diğer anlamıyla, söz konusu süreç sonuç itibarile dilin kelime hazinesinin değişmesine, yenilenmesine, oluşmasına neden oluyor. Bunun için de dilbilgisinde kelime üretimine özel yer ayrılmıştır. Kelime üretimi sürecinin ana yollarından biri olan morfolojik yolla yeni kelimelerin yapımı da araştırmaya değer konulardandır. Kelime yapmadaki bu yöntem eklerin de bir dil faktörü gibi öğrenilmesini ileri sürüyor. Araştırmacılar bu nedenle kelime yapma sürecini daha geniş anlamda kabullenerek ilk olarak eklerin bu süreçteki katkısını öğrenmeyi üstün tutuyorlar. Tüm bunları göz önünde bulundurarak Y.Seyidov söz yapmanın eklerin morfolojik özelliğini inkar etmediğini belirtiyor. Bu bakımdan kelime yapımın sözkonusu şekli morfolojik usüldür.[6.s.47]

⁵² Economical terms of forming by means of morphological ways, Huseinzadeh Jhale, Baku/AZERBAIJAN.

Genellikle, terim yapmada morfolojik yol daha verimlidir. Bu da bilimin gelişimi ile ilgili yaranan kavramların yeni terimlerle ifadesi zaruretinden, alınma terim yerine dilin kendi kurallarına dayanarak yeni kelimeler yaratma meylinde ileri geliyor. Günümüz Azerbaycan yazı dilinde morfolojik yolla terimlerin yapılması için büyük imkanlar var. Böyle ki, yapım ekleri Azerbaycan dilindeki kelime köklerine eklendiğinde onların yalnız şeklini değil, onun anlamını da değiştiriyor. Yani anlama yeni anlam katarak yepyeni bir terim üretiliyor. Terminolojide, terim yapmada bu oldukça verimli usüldür.[7.s.164]

Semantikal usülden farklı olarak, morfoloji usülle terim yaratma zamanı şekil ve mana bakımından yeni kelimeler meydana çıkmaktadır. Bu dile ait ve bazı yabancı yapım eklerin aracılığı ile gerçekleşiyor.

İngilizceye baktığımızda Azerbaycan dili morfolojik usülle terim yaratmada oldukça zengin ve rengarenk imkanlara malik. Bu özellikler ekonomi terimlerinin morfoloji usülle oluşturulmasında da kendisini göstermektedir. Azerbaycan dili bitişimli kuruluşa sahip olduğundan bu dilde kelime yapma sürecinde yapım ekleri daha sık kullanılır. M.Gasimov'un sayımına göre Azerbaycan dilinde elliye yakın ek terim yapmada kullanılmaktadır.[5.s.22] Demek ki, Azerbaycan dilinde morfolojik usülün terim yapmada bu kadar çok kullanılmasının nedeni dilin yapım ekleri ile zengin olmasıdır. Örneğin, professor M.Huseynzade Azerbaycan dilinde yalnız fiilden isim yapan eklerin 22 olduğunu bildirmiştir.[3.s.35-40]

İngilizce'de önek, soneklere nispete daha çoktur. Örneğin, günümüz İngilizcesinde yaklaşık 80 önek olduğu bilinmektedir. Tabii ki, bu öneklerin kesin sayısı değil. Tüm bunlardan başka İngilizcede söz yapmada aktif olan 121 kök mevcuttur.

Kelime yapma ve terim yapma vasıtalarını kullanarak morfolojik yolla Azerbaycan dilinde ve İngilizcede ekonomi terimlerin üretilmesini karşılaştıralım. O zaman her iki dilde de terimlerin dilin kendi olanakları esasında yaratılmasına üstünlük verildiğini göre biliriz. Örneğin, günümüz Azerbaycan dili ve İngilizcede morfolojik yolla terimlerin yaranmasında çok kullanılan eklerin ekonomi terimlerinin yapımındaki rolünü inceleyelim.

1.-ma,-me eki.

Dilbilim fihristlerinde -ma,-me ekinin terim yapmadaki rolü ile ilgili bunlar söylenilmektedir: “ Bu ek terimlerin yapımında en verimli eklerden sayılmaktadır. Onun aracılığı ile şimdiye kadar terminolojide ayrı ayrı süreç, kavram ve anlayışları bildiren yüzlerle terim yapılmıştır.[7.s.79] -ma,-me eki ekonomi terimlerinin yapımında da en verimli eklerden biridir. İngilizcede -ma,-me'nin karşılığı gibi bir kaç ek kullanılmaktadır. Örneğin,

-ment: impoverishment-yoxsullaşma (fakirleşme), payment-ödəmə(ödeme), enrichment-zənginləşmə(zenginleşme),

-tion: appropriation-mənimsəmə (menimseme), deduction-ayırma (çıkarım), computation –hesablaşma (hesaplaşma)

-ing: underloading-natamam yükləmə(yarım yükleme), clearing cliring-nəğdsiz hesablaşma(kliring usulü), sorting out-çəşidləmə(çəşitleme)

Belirttiğimiz eklerden en verimli -tion'dur. Bu ekin etimolojisi ile ilgili anafikir onun eski Fransız ve ya Latin diline ait olmasıdır. Eski Fransızca'da -cion şeklinde olmuştur. Günümüz Fransızcasında değişmiş, -tion şeklini almıştır. Latince -tio ekinin aynısıdır. Latin dilinde cinsi belirtmek için-tionis varyantı da mevcut olmuştur.[9]

Azericede –ma,-me ekinin aracılığı ile yaranan türemiş terimlerin İngilizcedeki karşılığı da yapım eklerinin yardımı ile yapılmaktadır.

Azericedeki –ma,-me eki direkt fiil köküne ekleniyor. Fakat bazen fiil köküne değil de, fiil gövdesine ekleniyor. Yani ek kabul etmiş fiile getiriliyor. Demek ki, bu zaman gövdeye ek getirmekle yeni kelime, terim yaranıyor. Böyle türemiş kelimelerin kökü çeşitli sözcük türlerine ait olabilir. Bu zaman –ma,-me ekini kabul ettikte onlar nominativlik kazanıyorlar. Isime (ada) dönüşerek çeşitli süreçleri ifade eden ekonomi terimi gibi anlam taşıyorlar. Örneğin, hesab-la-ma (hesaplama), taraz-la-ma(dengeleme)

2. -lıq,-lik,-luq,-lük eki. İngilizce –ness,-y,-sure,-ture ekleri

Bu ek diğer Türk dillerinde olduğu gibi Azerice'nin de dilin tüm safhalarında en verimli eklerden biridir. Dilimizde ister anlam özelliklerine, isterse de çok kelime türetmesine göre en verimli ek sayılan –lıq,-lik,-luq,-lük eklerine diğer Türk dillerinde de rastlayabiliriz. Tek fark azacı sesbilimsel değişikliğe uğramasıdır. [8.s.158] Bu ek günümüz Azericesinde terimlerin morfolojik yolla yaranmasında aktif rol oynamaktadır. Dilbilimsel kaynaklarda –lıq,-lik,-luq,-lük ekinin çeşitli anlamlarda isim yapabilmesi defalarca hatırlamıştı. S.Sadıgova bu konuda böyle fikir yürütmektedir: “ Kendi semantikal özellikleri bakımından geniş kelime yapma dairesine sahip bu ekler çeşitli sözcük türlerine getirilerek yeni terimler oluşturuyorlar. Bu ekler ilerideki mana gruplarına ait terimler yapıyor:

Çeşitli eşyalara ait özellik ve belirti beldiren sıfatlara ekelnerek bu özellik ve belirtiyi kendisinde yansıtan terimler yapılıyor.

Sayı ve zamirlere eklenerek soyut anlamlı terimler yapılıyor.

Bazan sıfat ve isimlerin sonuna getirilen bu ekler soyut kavramları ifade eden terimler türetiyor[7.s.78]

Azerbaycan terminoloji sisteminde –lıq, -lik, -luq, -lük ekinin böyle kelime yapma özelliği ekonomi terimlerinin morfolojik yolla yaranmasında da gözlemleniyor.Örneğin, asılılıq (bağımlılık), qanunvericilik (yasama) ucuzluq (ucuzluk), pulsuzluq (parasızlık), yoxsulluq (yoksulluk), intensivlik (yeğlilik) ve b.

Örneklere baktığımızda görebiliriz ki, Azerbaycan dilinde –lıq,-lik,-luq,-lük eki Türk kökenli kelimelerin yanısıra Avrupa ve Arap-Farsi kökenli kelimelere de getirilerek ekonomi terimleri yaratabilir. Sözkonusu ekler bunun yanısıra hem basit, hem de türemiş kelimelerden ekonomi terimi oluşturulmasında da aynı derece aktiftir. Bu ekin yardımı ile yapılan üretim, bilim, teknoloji, ziraat, sanayi dahil ekonomiye ait terimlerin İngilizce karşılıkları da daha çok ekler aracılığı ile yaranan kelimelerdir.

Örneğin, “unemployment” terimi Azerice'deki “işsizlik” kavramının karşılığıdır. Bu kelimedeki –ment İngilizce'de fiilden isim yapan sonectir. Kelime harfen çevirisi “işsizleme” kelimesine daha uygundur. Fakat Azericede bu şekil kullanılmamaktadır. Yeri gelmişken, Azericedeki -ma,-me ekli ekonomi terimlerinin büyük bir kısmının güncel konuşma dilinin aktif üyesi olduğunu da hatırlatmak gerek. Bu kelimelerin, belirli ve hiç de az olmayan kısmı şüphesiz dilden hazır şekilde terminoloji sisteme taşınmıştır.

İngilizcedeki –dom soneki Azericedeki –lıq, -lik, -luq, -lük ekinin fonksiyonlarını taşıyor. Örneğin, kingdom-krallık, fredom-azadlık(bağımsızlık)

Aynı özelliğe –al eki de sahip: annual-illik(yıllık), annual balance-illik balans (yıllık bilanço). Bu kelimenin kökü-ann'dir. Bu ekin anlamı yıl demektir. Ann sözcüğü yapım kökleri sırasına dahil. Annual kelimesini içerik bakımından böyle ayırmak olur: ann-u-al

İngilizcedeki ekonomi terimlerinin bazılarının harfen çevirisi dilimizdeki karşılığı ile aynı olmuyor. Bu zaman -lık eki devreye giriyor ve Azerbaycan dilindeki terime ekleniyor. Örneğin, “handicraft” İngilizcede bileşik bir kelime ve sentaktikal yolla yapılan bir ekonomi terimidir. Azericede “elle yapılan” anlamını veriyor. Bu terimin karşılığı olan asıl kelime ise “kustarlıq” terimidir. “High prices” da İngilizce’de iki kısımdan oluşan bileşik terim ve kelime grubu şeklinde bir sözcüktür. High –yüksek, price-değer, fiyat anlamındadır. ”s” çoğul ekini göz önünde bulundursak, terminolojik kelime grubunun harfen çevirisi “Yüksek fiyatlar” diye anlaşılıyor. Asıl karşılık ise “Bahalıq” (pahalılık) dır.

Günümüz İngilizcesinde –able, -eble soneki sıfat yapımı için kullanılıyor. Bu ekin Azericedeki karşılığı –lı, -li, -lu, -lü ekidir. Fakat sözlüklerin birinde preferable tariff ”üstünlük tarifi” gibi çevrilmişti.[1.s.128] Fikrimizce burada kavramın ekonomik anlamının daha açık verilmesine çalışmıştı. Kelime grubunu “Üstün tarif” gibi de vermek olur. Aynı fikirleri preferably duty-“üstünlük gümrüğü” terminoloji birleşiminin birinci tarafına da ait edebiliriz.

3. -cı, -çi, -çu, -çü eki. İngilizcede –or, -er, -ist ekleri.

Kelime kökü

Economy-iqtisad(ekonomi)
Pot-dibçək(çömlek)
Speculate-alver(kurgula)
Share-pay(hisse)
Strike-tətil(grev)

Türemiş terim

Economist-iqtisadçı-ekonomist
Potter-dulusçu-çömlekçi
Speculator-alverçi(borsacı)
Share holder-payçı(hissedar)
Striker-grevci

Günümüz İngilizcesinde belli sanat, iş ve b. çalışanları ifade etmek için kullanılan kelimeler ve terimleri yapmak için -er,-or,bazan da –eer (auctioneer-auksionçu-mezatçı)ekleri kullanılır. Bu eklerin Azericedeki karşılığı -cı, -çi, -çu, -çü ekleridir. Aynı anlamlı eklerden olan –ant Azerbaycanca daha çok Farsî kökenli kelimelerde kullanılan ve bazan kelime yapımında kullanılan –dar ekine uygun oluyor.

İngilizce`den Azerice`ye çeviri zamanı bazan bir alınma ekin bir diğeri ile takas edilmesi gözlemlenebilir. Örneğin, “Acceptor”, “accept+or” şeklinde bir ekonomi terimidir. Onun karşılığı gibi “akseptçi” sözcüğü verebiliriz. Fakat, sözlükte bu ekin karşılığı gibi “akseptant” kelimesi yazılmıştır. –ant İngilizcede sıfat yapan ektir ve daha çok –lı, -li, -lu, -lü ekinin karşılığı olabilir. Demek ki, sözlükte terim “akseptli” anlamında verilmişti. Tabii ki, burada asıl alınma “akseptor” terimini de kullanabiliriz.

–ant eki azıcık da olsa -cı, -çi, -çu, -çü eklerinin kelimeye eklediği anlam fonksiyonunu taşıyor: Tenant-kirəçi / kirayəçi (kiracı)

–er,-or eki İngilizcede belirli işi yapmak için kullanılan eşya adını bildiren terimler yapıyor. Bu makamda Azerice`de -cı eki kullanılıyor.Örneğin, calculator-kalkulyator(küçük hesap makinesi). Görüldüğü gibi terim olduğu gibi kabul edilmiş ve hatta yapı bakımından da değişmemiştir. Aslında İngilizce`de, terimin harfi harfine anlamı “hesaplayan, tahmin eden” şeklindedir. Fakat bu şekil dilde yaygın değildir. Özel anlamda eşyayı kesinleştirmek için kullanılan terim sentaktikal yolla, yani kelime grubu şeklinde yapıyor: hesaplayıcı maşın(hesaplama makinesi). Bu terim “calculator” teriminin karşılığı gibi Azerice`de kullanılmamaktadır.

4. –ım, -im,- um, - üm eki: artım, yığım (toplama), tutum (hacim), ve b.

İngilizce'de kelime ve terim yapmada Azerbaycan dilindeki -ım, -im,- um, -üm ekinin karşılığı gibi önekler kullanılmaktadır. Böyle öneklerden biri de “over”dir. Over kelimeye eklendiğinde “daha çok” anlamının ayrı ayrı çalarını yansıtır. Örneğin, “overpopulation” terimi İngiliz ekonomi terminolojisinde “nüfus artımı” anlamında kullanılıyor. Terim iki ana kısımdan oluşmaktadır: over+population. Terim bir başka terimle birleşerek terim birleşimi yaratıyor: absolute overpopulation- mutlak nüfus artımı. Tabii ki, “over” öneki “population” kelimesi ile birleşerek “nüfus artıklığı”, “nüfus çokluğu” manalarını da veriyor. Bu öneki Azerbaycan dilindeki belirli yapım ekinin karşılığı kabul etmek doğru değil. Eklendiği kelimeye yeni anlam çalarını katabilen bu ekle yapılan türemiş terimler Azericede kelime grubu şeklinde çevriliyor: overtime hour-i ş zamanından artık iş saati(mesayi saati), overtime payment-iş zamanından artık maaş (mesayi parası),overtime work-iş zamanından artık iş(fazla mesayi)

5. -ış, -iş, -uş, -üş eki : buraxılış(bırakma), uduş (kazanç)

6. -qı, -qi, -qu, -qü eki: alqı(alış), satqı (satış), bölgü(bölğü), itgi (kayıp)

7. -ıcı, -ici, -ucu, -ücü eki : alıcı, satıcı, bölüşdürücü, paylayıcı

İngilizcedeki gövdeleri göz önünde bulundurursak bu dilde 200'den fazla ekin mevcut olduğunu görebiliriz. Biz onların ekonomi terimlerinin türenmesinde en yaygın olanlarını ve onların Azerice'deki karşılıklarının özelliklerini inceledik.

KAYNAKÇA

İngilizce-Azerbaycanca ekonomi terimleri sözlüğü. Bakü.2001.s.128

Kasimov M. Azerbaycan dili terminolojisinin esasları.Bakü.1973

Hüseynzade M. Müasir Azerbaycan dili. Morfoloji. Bakü 1973

Müasir Azerbaycan dili. I cilt. Bakü 1978

Современный русский язык. II ч.М.1989

Seyidov Y.Azerbaycan dilinin grameri.Morfoloji.Bakü.2002.

Sadıgova S. Azerbaycan dili terminolojisinin teorik problemleri. Bakü.2003

Caferov.S. Müasir Azerbaycan dili.Bakü.1982

<http://www.yourdictionary.com/tion-suffix>

**16. TİKİNTİ ŞİRKƏTLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ BENÇMARKİNG METODUNDAN İSTİFADƏNİN
ÜSTÜNLÜKLƏRİ - Elşad YUSIFOV Məsim oğlu⁵³**

ЮЗЕТ

Макаледе бенчмаркингин мащйети, чешитлери ве ашамалары ачыкланмыштыр. Айны заманда иншаат ширкетлеринин веримлилигинин артырымасында бенчмаркингин кулланылмасынын цстцнлцклери эениш шекилде еле алынмыш ве Азербайсанда иншаат ширкетлеринде сюз конусу йюнтемин кулланылмасынын веримлилиби арттырасабы белиртилмиштир.

Tikinti şirkətlərinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün Bençmarkinqdən və ya müqayisəli təhlil metodundan istifadə edirlər. Klassik tərifə uyğun bençmarkinq (benchmarking)- konkret bazarda öz yerini tutmaq üçün birinci dərəcəli sahibkarlıq təşkilatları ilə müqayisədə təşkilatın işlərinin məqsədini və strategiyasını qiymətləndirmək üsuludur. Bençmarkinq bəzi elmi məktəblərdə (məsələn, Fransada) müvəffəqiyyətlə işləyən sahibkarlıq təşkilatlarında idarəetmə metodunun istifadəsi kimi təsəvvür edilir, yəni sahibkarlıq fəaliyyətinin digər sahələri ilə müqayisənin nəticəsi kimi və ya rəqiblər tərəfindən öz təşkilatının zəif tərəfinin aşkar edilməsi kimi. Bençmarkinqin istifadəsində istehsal və marketinq funksiyaları ən idarə edilən olur və ya tədqiqatdan sonra digər sahibkarlıq fəaliyyətinin yaxşı metodları və texnologiyası kimi tətbiq edilə bilər.

Tədqiqatın aparılması prosesi beş mərhələdən ibarətdir:

- problemin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və tədqiqatın məqsədinin qoyuluşu;

⁵³ İnшаат ширкетлеринин веримлилигинин артырымасында Бенчмаркинг методунун кулланым цстцнлцклери. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti.

- birinci və ikinci məlumatları istifadə etməklə informasiyalar yığımı planının hazırlanması. Birinci məlumatların yığımı tədqiqat metodunun seçilməsini (müşahidə, sınaq, sorğu) tələb edir, tədqiqat vasitələrinin hazırlığı (seçmə vahidi, seçmə həcmi, seçmə üsulu), otaqlarla əlaqə üsulunun seçilməsi (telefon, poçta, şəxsi müşahidə);
- kabinetdənkənar və ya laboratoriya axtarışlarının köməyi ilə informasiyaların yığımı;
- orta səviyyə göstəriciləri məlumatlarının alınması cəmindən nəticə çıxarmaq üçün yığılan informasiyaların təhlilindən, müxtəlif növlü qarşılıqlı əlaqələrin aşkar edilməsi;
- marketing üzrə idarəyə əsas nəticələrin təqdim edilməsi. Bu фвйдалы qərarların qəbul edilməsinə köməklik edir.

Bençmarkinq özünəməxsus oxşar- predmet tədqiqatının etalon obyektini kimi istifadə edilə bilən bazanı yaradır. Sahibkarlar bençmarkinqin alətlərini istifadə edərək müxtəlif olurlar: konkret mövqeyini möhkəmləndirər; alıcıların təmini dərəcəsini yüksəldər; səmərəliliyi yaxşılaşdırar; prosesin zəif yerini müəyyən edir; yeni ideyaları işləyər; təşkili yaxşılaşdırar və s.

Bençmarkinq müşahidəçinin gözündən gizlənən bazar proseslərinin və hadisələrinin təhlili üçün istifadə edilir.

Onun xüsusiyyəti bazar mühitinin müxtəlif subyektlərinin fəaliyyəti haqqında tam informasiyalar yığmaqdır. Yığılan informasiya rəqib mühit liderlərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin xarakteri haqqında ən geniş təsəvvür almaqdır.

Bençmarkinqin əsas növlərini aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

1. Daxili bençmarkinq- korporasiyanın daxilində həyata keçirilən bençmarkinq prosesi təsəvvür edilir.
2. Rəqabət qabiliyyətli bençmarkinq- spesifik məhsulların tədqiqini, prosesin mümkünlüyünü və ya müəssisə-rəqibləri inzibati metodlarını nəzərdə tutur.
3. Funksional bençmarkinq- həmin sektorda iki və ya çoxlu təşkilatların müəyyən funksiyasının müqayisəsidir.
4. Bençmarkinq prosesi- müəssisələrlə müqayisə edilmədə onlar üçün müəyyən göstəricilərin dəyişilməsi istiqamətidir, xarakteri isə tamamilə oxşar proseslərdə olduğu kimidir.
5. Qlobal bençmarkinq- bu növdə strateji bençmarkinqin assosiativ bençmarkinqlə tətbiqinə baxılır.
6. Ümumi bençmarkinq- burada sahibkarlıq fəaliyyətindən asılı olmayaraq iki və ya даща çox təşkilatın müəyyən funksiyası müqayisə edilir.

Müştəri, əməliyyat, xərclər və s. bençmarkinq də mövcuddur.

Bençmarkinq prosesini mərhələlərə bölmək olar:

1. Üstünlüyün əldə edilməsi təhlilinin müəyyən edilməsi. Bu mərhələdə sahibkarlıq fəaliyyətinin o obyektlərini müəyyənləşdirmək lazımdır ki, üstünlüyü təhlilinin köməkliyi ilə tədqiq etmək mümkün olsun. Ona görə də bütövlükdə təşkilə və onun ayrıca tərkib hissələrinə tənqidi olaraq yenidən baxılmaq mümkünlüyü mövcuddur. Eyni zamanda da müəyyən etmək lazımdır ki, hansı nöqtəyi-nəzərdən üstünlük təhlilini aparmaq - daxili və ya xarici (məsələn, alıcının mövqeyi tərəfindən). Tədqiqat obyektinin seçilməsini həmişə tikinti şirkətlərinin özləri təyin edir. Belə halda rəqabətin üstünlüyünü reallaşdırmaq üçün ən mühüm amillərin ölçülməsi meyarlarını müəyyənləşdirmək, sonra isə maraqlanan sahədə ən səmərəli nəticə əldə

etmək üçün sahibkarlıq təşkilatlarını ayırır.

2. Üstünlük təhlili üzrə tərəfdaşların aşkar edilməsi. Bu mərhələ ən yaxşı sahibkarlıq təşkilatının- təhlil edilən təşkilatla müqayisədə yüksək dərəcəsi olan liderin axtarışını nəzərdə tutur. Ona görə də aşağıdakı addımlar mümkündür: tez keçən (səti) icmal- əlverişli məlumatların yığılması; informasiya mənbələri kimi şirkətin fəaliyyəti haqqında hesabatı, jurnalları, kitabları, məlumatlar bazasını, müəssisələrin siyahısını, seminarları, yarmarkaları, marketinq klublarını, müşahidə şuralarında iştirakı, iş əlaqələrini və s. təklif etmək olar; “qaydaya salmaq”- sərəncamda olan məlumatları ardıcıl təsvir etmək; “ən yaxşısını seçmək”- əlverişli olan tərəfdaşları seçmək və s.
3. İnformasiyaları yığmaq. Keyfiyyətli məlumatları yığmaqdan əlavə həmin faza liderlərinin işlərinin səmərəliliyini izah edən proseslərin və ya amillərin öyrənilməsi və təsvir edilməsi də lazımdır. İnformasiyalar yığımına aşağıdakı məsələlər daxil edilir: müəyyənləşdirmə və izah edilmədən ibarət olan sorğu vərəqələrinin konsepsiyası; qüvvətli və zəif cəhətlər haqqında informasiyaların seçilməsi; üstünlük təhlili üzrə tərəfdaş haqqında faktların yığılması; əlavə mənbələrin istifadə edilməsi.
4. İnformasiyaların təhlili müqayisəni mürəkkəbləşdirə bilən və nəticəni korlaya билясяк təsirlərin aşkar edilməsini nəzərdə tutur. Burada aşağıdakı hərəkətləri təklif etmək olar: alınan məlumatların nizama salınması və müqayisə edilməsi; informasiya materiallarının keyfiyyətinə nəzarət; müqayisəni korlaya biləcək amilləri müşahidə etmək; nöqsanları əmələ gətirən səbəbləri və işdəki nöqsanları aşkar etmək; xüsusi resursların və kənardan tədarükün hesabına komplektləşdirməni hazırlayanlar arasında seçmənin mümkün olması nəticəsinin təhlilini aparmaq.
5. Alınan məlumatların məqsədyönlü həyata keçirilməsinə təkcə işlənən yaxşılaşdırmaların tətbiq edilməsi дейил həm də mümkün olan çətinliklərə qarşı durmaq üçün təşkilatın gələcək inkişafı lazımdır. Üstünlük təhlilinin nəticələri haqqında hesabat əsasən yaxşılaşdırmanın imkanlarını aşkar edir; sahibkarlıq təşkilatı işlərinin adi planı əlaqəli aparılır və zəruri halda lazımi dəyişikliklərin planı işlənir. Fasiləsiz proses kimi üstünlük təhlilinin başa düşülməsi sahibkarlığın gələcək inkişafı üçün nəticələrin istifadəsinin qabaqcadan müəyyən edilməsi кими гябул олуна биляр.
6. Prosesə nəzarət və təhlilin təkrar edilməsi. Təhlilin nəticəsinin tətbiqi prosesinə nəzarət iki istiqamətdə ola bilər: sahibkarlıq təşkilatlarının işlərinin nəticələrinin müəyyən edilmiş qiymətləndirici göstəricilərinin inkişafı; aralıq məqsədlərə nail olmanın yoxlanılması və resurslar və müddətlər üzrə planlara riayət edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bençmarkinq mərhələlərində metodlar və proseslər daima dəyişilir. Yaxın vaxtlara qədər ən yaxşı hesab edilən, tezliklə standart cavab verə bilməz və ya köhnə bilər. Bununla belə üstünlük təhlili vahid fəaliyyət kimi yox, həm də sahibkarlıq fəaliyyətində funksiya kimi formal olaraq müəyyən edilməlidir.

Xarici şirkətlərin təcrübəsi göstərir ki, bazarda məhsulun satış müvəffəqiyyəti təkcə onun istehsal və maliyyə imkanından yox, həm də tələbin müəyyən edilmiş ödəmə qabiliyyətindən, yəni istehlakçıya yönəldilmiş marketinqin istifadə edilməsindən asılıdır.

Tikinti şirkətlərinin yoxlanılmasında başlıca nöqsanlar kimi aşağıdakılar aşkar edilmişdir:

- layihələndirmə menecmentinin olmaması, belə hal “tam hazır obyekt” layihəsi üzrə etibarlı podratçı olmağa maneçilik edir;
- layihələrin kifayət qədər maliyyələşdirilməməsi;
- tədarükçülər şəbəkəsinin inkişaf etməməsi.

Bençmarkinq metodu ilə yerinə yetirilmə təkcə istehsal və kommersiya məsələlərinə deyil, həm də psixoloji aspektlərə toxunur. Onların köməkliliyi ilə sahibkarlıq təşkilatlarında xüsusi psixoloji iqlim yaratmaq mümkündür. Bençmarkinq sahibkarlıq fəaliyyətini belə dəyərlilərlə zənginləşdirir: öz inkişaf qabiliyyətini; peşə səviyyəsinin yüksəlməsini; ümumi mədəniyyəti.

Kiçik sahibkarlıqda da (kiçik şirkətlərdə) bençmarkinqin tətbiqi məqsədə uyğundur, çünki kiçik müəssisələr (təşkilatlar) rəqabət mühitli liderlərin idarə qərarlarını, istehsal, marketinq, kommersiya və maliyyə fəaliyyəti təcrübəsini tədqiq edərək həmin qərarları öz məsələlərinə və şəraitlərinə uyğunlaşdırma билярляр.

Beləliklə, kommunikativ amillərin təsiri qüvvətlənir, çünki bençmarkinq prosesində kiçik və iri tikinti şirkətləri arasında daimi kommunikativ əlaqələrin yaradılması əldə edilir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Şirəliyev V., Məmmədova N.N. Tikinti müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili. Dərslik. Bakı- “Nurlan” -2006, s.466.
2. Qeybullayev Q., Məmmədov M., Eyniyev T. İnşaatın iqtisadiyyatı. Bakı 2002.
- 3.Peşkova Y.P. Firmanın fəaliyyətəndə marketinqin təhlili. M.: Os – 89, 1996, s. (Rus dilində).

**17. LAYİHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏŞKİLAT STRUKTURUNUN
TƏŞƏKKÜLÜ ÜZRƏ YENİ MÜDDƏALARIN İŞLƏNİLMƏSİ
METODOLOGİYASI - Fəraim VƏLİYEV Əlif oğlu⁵⁴**

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif qeyd edir ki, mənzil tikintisi layihələrini səmərəli reallaşdırmaq üçün prosesə aşağıdakı əsas iştirakçıları cəlb etmək lazımdır:

- layihələrin idarə edilməsi üzrə funksiyaları və maliyyə aktivlərini cəmləşdirən şirkəti-İdarə edilən şirkəti;
- layihənin tam işlənməsini təmin edən və sifarişçini – bina tikən funksiyasını yerinə yetirən və lisenziyası olan Developer şirkətini;
- şəhərin əsaslandırılmasını, torpaq sahələrinin istifadə edilməsi aktının tərtib edilməsini, layihələndirmə üzrə işləri bilavasitə yerinə yetirən, layihə təşkilatlarını;
- tikilən sahələrin reallaşdırılması ilə məşğul olan Rielter şirkətini.

Xolding birləşməsinin üstünlüyü vahid rəhbərlikdən və fəaliyyətin koordinasiya edilməsindən ibarətdir.

Müəllif hesab edir ki, xolding quruluşu çərçivəsində fəaliyyət növlərinin və funksional sahələrinə müxtəlifliyinə inteqrasiyası, yəni idarə edən, developer, rielter və istismar şirkətlərinin daxil edilməsi, mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılması səmərəliliyinin artmasını təmin edər, çünki mənzil tikintisi iştirakçılarının „Xoldinglə birləşməsi optimal nəticənin əldə edilməsi üçün layihələrin idarə edilməsi aktivlərini tam həcmdə istifadə edə bilər.

Məqalədə göstərilir ki, layihəni reallaşdırmaq üçün layihənin yaradılan dəstəsinə Xoldingin quruluşlarından mütəxəsislərin ayrılması nəzərdə tutulur. İdarə

⁵⁴ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı/AZERBAIJAN.

edən şirkətin direktoruna bilavasitə tabe olmaqla layihənin rəhbəri təyin edilir və ona səlahiyyətlik və məsuliyyət daşımaq hüququ verilir.

Mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılması prosesləri vahid texnoloji tsikl təşkil etməlidir, çünki bu hər şeydən əvvəl, vahid xoldinq strukturu çərçivəsində onların əlaqələndirilməsi təmin edilir.

Mənzil tikintisi layihələrini səmərəli reallaşdırmaq üçün prosesə aşağıdakı əsas iştirakçıları cəlb etmək lazımdır:

1. Layihələrin idarə edilməsi üzrə funksiyaları və maliyyə aktivlərini cəmləşdirən şirkətləri- idarə edən şirkəti,

Xoldinqin idarə edən şirkəti səviyyəsində maliyyə planlaşdırılması, koordinasiya və kontrollinq cəmləşdirilir. Layihənin maliyələşdirilməsinin təşkili üzrə fəaliyyət, layihə-lərin portfeli çərçivəsində xoldinqin bütün layihələrinin əlaqələndirilməsini həyata keçirir. İdarə edən şirkət mühasibat uçotunun aparılmasını həyata keçirir, heyətin idarə edilməsi məsələlərini həllini və xoldinq iştirakçılarının hüquq təminatını təşkil edir, iqtisadi təhlükəsizliyə cavab verir.

Təsvir edilən prosesləri reallaşdırmaq üçün idarə edən şirkətin təşkilat strukturlarına aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- strateji şöbə: planlaşdırma, inkişaf;
- idarə şöbəsi: maliyyə, daxili audit, mühasibat uçotu, hüquqi təminat, heyətin idarə edilməsi;
- köməkçi şöbə: informasiya texnologiyası, katiblik, təsərrüfat –texniki.

2. Layihənin tam işlənilməsinə təmin edən və sifarişçini – bina tikənin funksiyasını yerinə yetirən və lisenziyası olan Developer şirkətini;

Developer şirkətinin əsas funksiyaları aşağıdakı biznes –proseslərlə təqdim edilir: axtarış və qiymətləndirmə; development, tikinti, tikintinin monitorinqi və satış, tikintinin kontrollinqi.

Proseslərin reallaşdırılması Developer şirkətinin aşağıdakı struktur bölmələri çərçivəsində aparılır: investisiya biznesinin inkişafı şöbəsində, tikintinin idarə edilməsi şöbəsində, plan-iqtisad şöbəsində.

3.Şəhərin əsaslandırılmasını, torpaq sahələrinin istifadə edilməsi aktının tərtib edilməsini, layihələndirmə üzrə işləri bilavasitə yerinə yetirən layihə təşkilatlarını;

4. Obyektdə tikinti işlərinin aparılması üçün cəlb edilən, tikinti şirkəti;

5.Tikinti sahələrinin reallaşdırılması ilə məşğul olan, Rielter şirkətini;

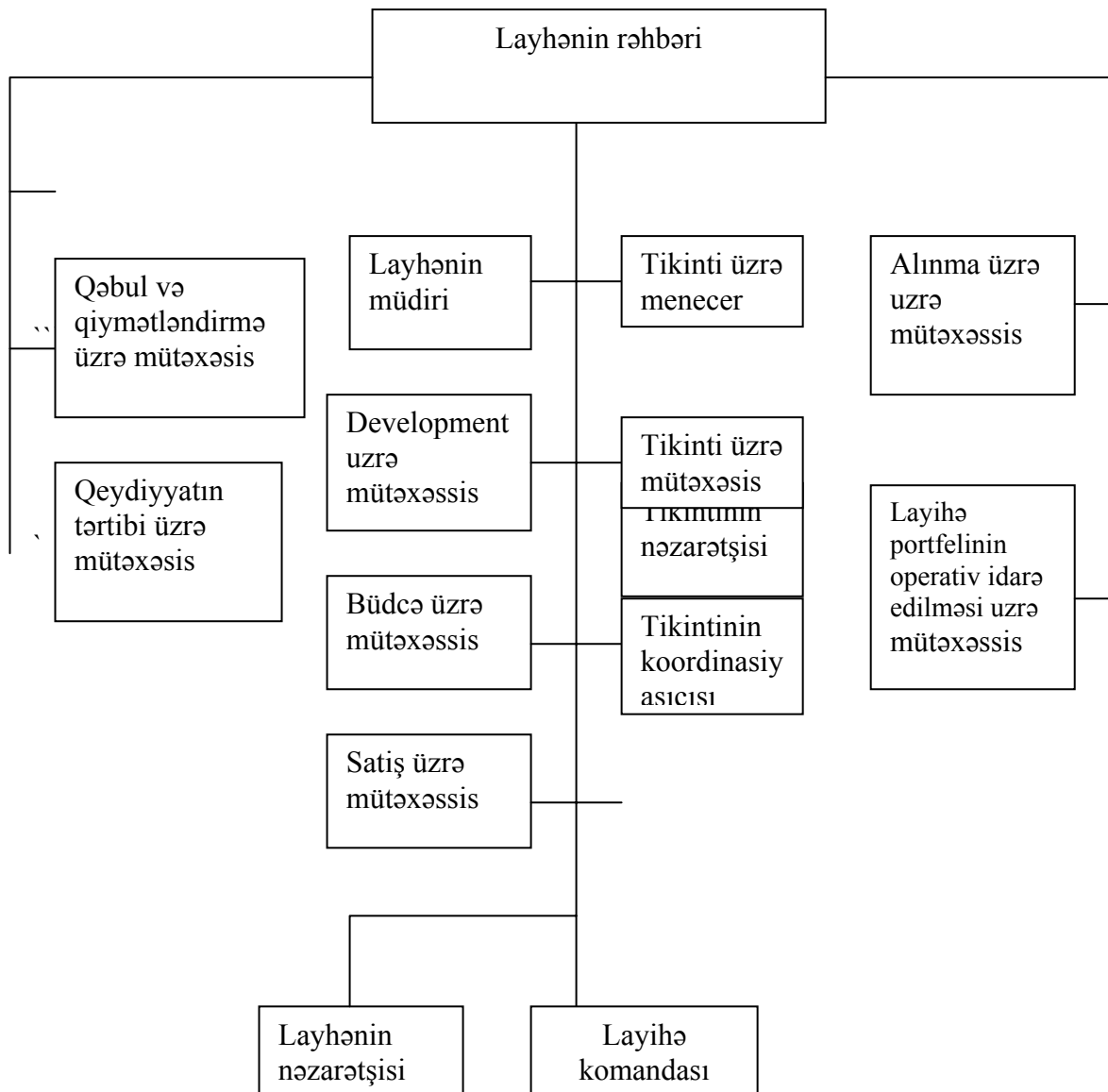
Rielter şirkətinə aşağıdakı struktur bölmələri daxil edilməlidir:daşınmaz əmlakın birinci və ikinci bazar şöbəsi, marketinq şöbəsi, reallaşdırma və tərtib edilmə şöbəsi, icarə şöbəsi, qiymətləndirmə şöbəsi, ipoteka kreditləşdirməsinin təşkili şöbəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarə edən, Developer və Rielter şirkətlərinin təklif edilən təşkilat strukturları ona əsaslanır ki, bütün köməkçi fəaliyyət, məsələn, hüquqi müdafiə, mühasibat və idarə uçotu, heyətin idarə edilməsi, təsərrüfat-texniki təminat, idarə edən şirkətin müvafiq bölmələri çərçivəsində cəmlənir, Developer və Rielter şirkətləri isə mənzil tikintisi layihələrinin idarə edilməsinin əsas biznes-proseslərinin bilavasitə reallaşdırılması ilə məşğul olan, struktur bölmələri özünə daxil edir. Belə yanaşma rəhbər heyətin ixtisara salınması və funksiyalarını təkrar olunmaması hesabına şirkətin əməkdaşlarının miqdarını minimuma endirməyə imkan verir.

Bizim fikrimizcə, birləşmiş struktur çərçivəsində yuxarıda göstərilən strukturların cəmləşdirilməsi mənzil tikintisi layihələrinin idarə edilməsində müəyyən

sinergetik səmərə verir. Xolding birləşməsinin üstünlüyü vahib rəhbərlikdən və fəaliyyətin koordinasiya edilməsindən ibarətdir.

Şəkil1. Mənzil tikintisi layihəsinin reallaşdırın komanda quruluşu

Təsvir edilən vəziyyət çərçivəsində mənzil tikintisi layihələrinin idarə edilməsi üçün inteqrallaşdırılmış strukturun təşəkkülünün iki mühüm sxemini təklif etmək olar.

Birinci variant xoldingdə iki strukturun məcburi mövcudluğunu nəzərdə tutur- idarə edən şirkət və Developer şirkəti. Beləliklə, xolding çərçivəsində mənzil tikintisi layihə-lərinin reallaşdırılması üzrə fəaliyyətin üç əsas istiqamətində ikisi cəmləşdiriləcəkdir-layihənin ideyasının yaradılması, inkişafı və reallaşdırılması, yəni obyektin istismara təhvil verilməsi anına qədər bütün layihənin reallaşdırılması və layihənin maliyyə vəsaitlərinin tam idarə edilməsi- maliyyə vəsaitlərinin axtarışı və cəlb edilməsi, layihənin maliyyələşdirilməsinin bilavasitə təşkili və təmin edilməsi.

Obyektin layihələndirməsi , tikintisi və reallaşdırılması üzrə işlər bağlanan müqavilələrə əsasən kənar təşkilatların cəlb edilməsi ilə icra edilir.

Ancaq mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılması ilə məşğul olan, integrallaşdırılmış (birləşdirilmiş) strukturların belə variantın optimal hesab etmək olmaz. Bu gün mənzil bazarının sabitləşməsi şəraitində müştərilərin maraqlarının uçotu layihənin müvafiq-fəqiyyətinə təsir edən, mühüm amildir. Xoldinq çərçivəsində xüsusi rielter şirkətinin mövcudluğu ideyanın həyata keçirilməsi ilə məşğul olan, insanların sıx qarşılıqlı təsirini təmin edir.

Nəhayət, şirkətin strategiyasından asılı olaraq xoldinqin strukturuna istismar şirkəti daxil edilə bilər, əsas vəzifəsi tikilən obyektlərin istismarı ilə məşğul olmaqdır.

Mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılması təkcə xoldinq çərçivəsində həyata keçirilməməlidir, həm də müqaviləyə əsasən layihəyə şirkətlərin və məsləhətçilərin cəlb edilməsi ilə reallaşdırıla bilər. Ancaq bilmək lazımdır ki, mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılmasının belə forması, əgər bir dəfəlik xarakter daşımırsa, bəzi mövcud qüsurları ola bilər:

- layihənin müddətinin artırılması, bu müqavilə münasibətlərinin tərtib edilməsi və layihədə iştirak etmək üçün şirkətlərin seçilməsi üzrə tenderlərin aparılması ilə əlaqədar əlavə məsələlərin meydana gəlməsi;
- fəaliyyətin yenidən koordinasiya edilməsinin vacibliyi və nəticədə şirkətin müstəqil yaşaması və işləyəcək layihənin keyfiyyətinin pisləşməsi. Belə halda, onun sahibkarının müəyyən etdiyi layihənin prioritetliyinin uyğun gəlməməsi ehtimalı;
- mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılması təcrübəsinin kifayət qədər olmaması bu istiqamətdə gələcək peşəkar fəaliyyətə mənfi təsir göstərir.

Müəllif hesab edir ki, xoldinq strukturu çərçivəsində fəaliyyət növlərinin və funksional sahələrin müxtəlifliyinin inteqrasiyası, yəni idarə edən, developer, rielter və istismar şirkətlərinin daxil edilməsi , mənzil tikilməsi layihələrinin reallaşdırılması səmərəli-liyinin artmasını təmin edir, çünki mənzil tikintisi iştirakçılarının xoldinqdə birləşməsi optimal nəticənin əldə edilməsi üçün layihələrin idarə edilməsi alətlərinin tam həcmdə istifadə edə bilər.

Xoldinqin strukturları arasındakı münasibətləri sair kapitalında bir müəssisənin maliyyə iştirakına əsaslanaraq qurmaq lazımdır. Ana müəssisə qız müəssisənin səmərələrinə nəzarət paketinə malikdir və beləliklə əsas kapitalda iştirak etməsi vasitəsilə onların idarə edilməsini həyata keçirir. Xoldinqin müəssisələri nisbi cəhətdən bərabər hüquqlu və müstəqil olmalıdırlar. Xoldinqin idarə edilməsi koordinasiyanı idarə edən şirkət həyata keçirir. Mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılması prosesinin təşkilinə belə yanaşma layihənin hazırlanması prosesinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına imkan yaradar və idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi və mərkəzləşdirilməməsi arasındakı balansın müəyyən edilməsi hesabına gələcək tikintini icra edir- yəni bir tərəfdən idarə edən şirkətdə cəmləşən maliyyə resurslarının mərkəzi idarə edilməsinə, digər tərəfdən isə ideyanın yaradılması və inkişafı hissəsində layihənin reallaşdırılmasını təmin edən, strukturlara nisbi müstəqillik verilməsi layihənin reallaşdırılması prosesinə cəlb edilən, xoldinqin strukturları layihə üzrə fəaliyyətin istiqamətlərinin müstəqil təyin edilməsinə və onun reallaşdırılması üçün qaydaların müəyyən edilməsinə hüququ vardır.

Xoldinq çərçivəsində mənzil tikintisi layihəsinin reallaşdırılması üzrə işlərin təşkilinin əsas metodu layihə idarə edilməsi metodudur.

Layhənin reallaşdırılması üzrə işçi orqan kimi layhənin başlanğıcı haqqında qərar qəbul edilən halda yaradılan, müvəqqəti bölmə fəaliyyət göstərir - xoldinqin strukturunun funksional bölmələrinin əməkdaşlarından layihə dəstəsi (şəkil1).

Layihəni reallaşdırmaq üçün layihənin dəstəsinə xoldinqin quruluşlarından mütəxəssislərin ayrılması nəzərdə tutulur (cədvəl 1). İdarə edən şirkətin direktoruna bilavasitə tabe olmaqla layihənin rəhbəri təyin edilir və layihənin müvəffəqiyyətlə reallaşması üçün ona səlahiyyətlik və məsuliyyət daşımaq hüququ verilir. İdatətməyə belə yanaşma şirkətlər arasında məsuliyyətliyi yuyub aparmaz və layihənin rəhbərinə layihənin dəstəsinə tam cəmləşdirər. Beləliklə, layihə üzrə idarə qərarlarının ağırlığını mərkəzdən layihənin dəstəsinə keçirilməsi haqqında danışmaq olar.

Layihə dəstəsinin məhsulu tikilən obyektin istismara verilməsinə qədər investisiya layihəsinin hazırlanması və reallaşdırılması prosesi çərçivəsində idarə fəaliyyəti kompleksidir.

Təklif edilən struktur çərçivəsində layihənin reallaşdırılmasının əsas prinsipi- idarə edən şirkətin müəyyən etdiyi göstəricilər dəhlizində mənzil tikintisi layihələrinin reallaşdırılması üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsidir. İdarə edən şirkətin irəli sürdüyü, məhdudiyyətlər əsasən layihənin maliyyə və müvəqqəti göstəricilərinə aid ola bilərlər.

Cədvəl 1. Yaşayış evlərinin tikintisi layihəsinin Dəstəsinin təşəkkülü qaydaları və sturuktur.

Mütəxəssis	Mərhələ (Layihə daxil olma prosesləri)	Əməkdaşın tabe edilməsi	Xoldinqin strukturu,haradan mütəxəssislər cəlb edilməsi
Layhənin rəhbəri	Development	İş direktoru	İdarə edən şirkət,Developer şirkəti
Development üzrə mütəxəssis	Development	Layihənin direktoru	Rielter şirkəti, reallaşdırın şöbə
Tikinti üzrə menecer	Development	Layihənin rəhbəri	Developer şirkəti, tikintini idarə edən şöbə
Büdcə üzrə mütəxəssis (smetaçı)	Development	Layihənin rəhbəri	Developer şirkəti, plan-iqtisad şöbəsi
Layhənin müdiri	Development	Layihənin rəhbəri	əhəmiyyəti yoxdur
Tikintinin koordinasiyaçı	Tikinti	Tikinti üzrə menecer	Developer şirkəti, tikinti idarəsi şöbəsi
Satış üzrə mütəxəssis	Tikinti	Development üzrə mütəxəssis	Rielter şirkəti, reallaşdırın şöbə
İcra üzrə mütəxəssis	Tikinti	Development üzrə mütəxəssis	Rielter şirkəti, reallaşdırın şöbə
Layhənin nəzarətçisi	Development	Layihənin kontrollinq şöbəsi	İdarə edən şirkət, daxili audit şöbə

Layihənin idarə edilməsi üzrə işlər və xidmətlər pulludur və investisiya layihələrinin investisiya xərclərinin müvafiq hissəsini təşkil edir.

Mənzil tikintisinin investisiya layihələrinin bilavasitə idarə edilməsi aşağıdakı kimi həyata keçirilə bilər:

- investisiya qabağı fazada-Developer şirkətinin investisiya biznesinin inkişafı şöbəsi idarə edən şirkətin planlaşdırma və strateji idarəetmə şöbəsi ilə birlikdə;
- investisiya fazasında-idarə edən, Developer və Rielter şirkətlərinin əməkdaşlarının daxil edən, layihə Dəstəsi;
- istismar fazasında-Xoldinqin istismar şirkəti.

İdarə edən, Developer və Rielter şirkətlərinin funksional struktur bölmələrinin əməkdaşları əmr ilə layihənin müvafiq dəstəsinə möhkəmləndirilir. Beləliklə, funksional struktur bölmələri matric sistemində işləyir, Xoldinqin fəaliyyətinə məqsədli və funksional yanaşmanı uyğunlaşdırır. Ancaq matric yanaşması Dəstənin fəaliyyətinin layihə sistemi ilə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşa bilər. Layihə Dəstəsinin təşkilat strukturunun ayrıca müstəqil sistemi kimi formalaşdırmaq olar-Xoldinq çərçivəsində müstəqil hüquqi şəxs kimi-İdarə edən şirkətin direktoruna layihənin rəhbərinin təbə olması. Layihənin Dəstəsi həm xoldinq şirkətinin əməkdaşlarından, həm də xarici bazardan dəvət edilən, mütəxəssislərdən formalaşdırıla bilər.

**18. МІЛЛІ ІГТІСАДІЙЯТЫН САЩЯСИ КІМІ ТІКІНТІНІН
МАЩІЙЯТИ ВЯ ОНУН ХЦСУСІЙЯТЛЯРИ - Сяфяр МЕЩДІЙЕВ
Мяммяд оьлу⁵⁵**

ХЦЛАСЯ

Мягаладя дейилир ки, бцтцн игтисадли категорийалар вя просесляр, кямиййят вя кейфиййят нюгтейи-нязярдян системли тящилил едилмялидир. Сащяйя вя игтисади фяалиййят нювляриня уйьун олараг беля тяснифат Бирляшмиш Миллят Тяшкилатынын (БМТ) щимайяси алтында щазырланмышгдыр. Сющбят игтисади фяалиййятин бцтцн нювляринин Бейнялхалг Стандартларын сащя тяснифаты (БССТ) щаггында эедир. Бу тяснифат бцтцн юлкялярдя, Азярбайсан дахил олмагла, бу эцн милли сащя тяснифатынын ишлянилмясиндя нязяря алыныр.

ББСТ-ин «Тикинти» сащясиня аид олан, фяалиййят нювляри беш група бюлцнцб, цмуми гурулушу мцяллиф тяряфиндян мягаладя сядвял щяклиндя верилир.

Игтисадиийятын сащяляри истимаи ямяйин характериндян асылы олараг истимаи мящсулунун сяминин йарадылмасында вя милли эялирдя иштиракы иля ялагядар мадди истецсал сащясиня вя гейри-истецсал сащясиня бюлцнцрляр.

Мадди истецсал сащясиндя тикинти сащяси хцсуси йер тутур-онун мящсуллары гуртармыш тикинти вя истифадяйя верилмиш евляр, офисляр, тисарят биналары вя саирядир.

Мягаладя эениш щякилдя тикинти мящсулунун хцсусиййятляри бахылыр. Бу хцсусиййятлярдян бири ондан ибарятдир ки, щямин сащянин мящсулу мцхтялифдир.

⁵⁵ Азярбайсан Мемарлыг вя Иншаат Университетинин диссертанты, Bakü/AZERBAIJAN.

Игтисадиййатын сащяси кими тикинтийя мяхсус олан, цмуми хцсусиййятляря, тикинтинин бязи техники-игтисади хцсусиййятлярини аид етмяк олар.

Тикинтийя мяхсус олан, хцсусиййяляря, сащя кими, тябии-иглим вя йерли шяраитин ролунуда аид етмяк олар.

Объектлярин шяр бир груп юз спесификасы иля фярглянир вя щазырлыг, тикинти-гурашдырма ишляринин щяйата кечирилмясиня вя тяшкилиня хцсуси йанашмалары тяляб едир.

Бу вя йа диэяр игтисади категорийаларын, йахуд игтисади просеслярин юййрянилмяси просесиндя ейни вахтда щямин категорийалары вя йа просесляри тяшкил едян, бцтцн элементляри ящатя етмяк практики мцмкцн дейилдир. Нятысядя, тящилин апарылмасы мягсяди цццн мцяййян элементляр группашдырылмалыдырлар. Башга сюзля, бцтцн игтисади категорийалар вя просесляр, кямиййят вя кейфиййят нюгтейи-нязярдян тящил едилмяли вя системли тяснифи верилмялидир.Сащяйя вя игтисади фяалиййят нювляриня уйьун олараг беля тяснифат БМТ щимайяси алтында щазырланмышдыр. Сющбят игтисади фяалиййятин бцтцн нювляринин Бейнялхалг Стандартын сащя тяснифаты щаггында эедир (БССТ) (International Standart Industrial Classification of all Economic Activities (ISIC). Бу тяснифат бцтцн юлкялярдя, Азярбайсан дахил олмагла, бу эцн милли сащя тяснифатынын ишлянилмясиндя нязяр алыныр.

БССТ ясасян игтисадиййатын сащяси истещсал фяалиййятинин ейни вя йа уйьун нювцнцн щяйата кечирилмясинин бцтцн истещсал ващидляринин сямидир.

БССТ ясасян, тикинти Ф («Тикинти») бюлмясиня, 45-си бюлмяалтыда тикинтийя аиддир. Щямин бюлмяалты юзцня цмуми тикинти ишляринин истаещсалыны,биналарын вя мцлки объектлярин ихтисаслащдырылмыш коммерсийа тикинтисини, тикинти-гурашдырма ишлярини вя тикинтинин тамамланмасыны дахил едир. О щям дя йени тикинтини, тямири, объектин тикилиб гуртармасыны, биналарын вя конструксийаларын дяйишилмясини, биналарын вя завода щазырланан конструксийаларын тикинтисини, щямчинин мцвяггяти гурьуларын тикинтисини дахил едир.

Юз нювбясиндя, цмуми тикинти ишлярия гуртармыш йашайыш вя офис биналары, магазинляр вя диэяр истимаи вя коммунал биналарын, кянд тясяррцфаты объектляринин тикинтиси вя с., йахуд мцряккяб объектлярин тикинтиси, мясялян автомобил йоллары, кцчяляр, кюрпуляр, тунелляр, дямир йоллары, учуш золаглары, лиманлар вя диэяр субъектляр, ирригасийа системляри, су тясщизаты системи, сянайе объектляри, су кямярляри, идман гурьулары вя с. аиддир.

Мцяллифин фикринся, бир сящяти нязяр алмаг лазымдыр: тикинти хидмятляри базарыны вя бтцнцкля тикинти фяалиййятинин нисбятини. Йухарыда садаладыьымыз ишляр щям юз щесабына, щям дя сазищя ясасян юдымийя эюря истещсал едиля билярляр. Мящз ахырынсы тикинти хидмятляри анлайышына уйьун эялир. Биринси щалда, юз щесабына объект тикян, субъект, тикинти объектини юзц истифадя едир, йахуд сонра тикилян объект алгы-сатгы мцгавияся шяртлярия ясасян реаллащдыыр.

Ихтисаслашдырылмыш коммерсийа тикинтисиня дахилдир: биналарын бир щиссясинин тикинтиси вя мцщяндис ишляри вя йа щазырлыг ишляри. Адятян, бея иш, тикинтинин элементляриндя бири цзя ихтисаслашан, мцхтялиф биналар вя гурьулар цццн цмуми олан вя беяликля хцсуси вярдиш вя йа хцсуси авадаңлыг тяляб едир (диряклярин вурулмасы, бинюврялярин тикилмасы, гурьуларын газылмасы вя с.). тикинти ишляринин бея нювляри, адятян, йарым подрат мцнасибятляриня ясаян йериня йетирилир.

Биналарын мцщяндис авадаңлыгларынын гурашдырылмасы юзцня щяр щансы бир авадаңлыын гурашдырылмасыны дахил едир (бура санитарийа – техники авадаңлыг, гыздырма вя сойудма системляри, оду сундцрян системляр, лифтяр вя экскаваторлар вя с. дахил олмага), бунлар бинаны истисмар етмяк цццн лазымдырлар. Адятян авадаңлыглар билаваситя тикинти мейдаңчаларында гурашдырылырлар, мцяййяң щиссяси ися хцсуси емалатханаларда вя йа сехлярдя гурашдырыла биляр.

Баша чатан тикинти ишляриня ися биналарын вя гурьуларын бязяк ишляри аиддир.

БССТ уйьун тикинти сащясинин вя ялагядар сащялярин тящилиния ясаян демяк олар ки, тикинти сащясиня дахил едилмяйяң ишлярин нювляриня аиддир:

- тикинти материалларынын истецсалы;
- сянайе авадаңлыгларынын гурашдырылмасы вя тикинтиси;
- хцсуси щазырланмыш конструксийалардан щазыр биналарын вя йа гурьуларын гурулмасы (бу ишляр истецсал сащяляриня аиддир);
- хцсуси щазырланмыш щиссялярдяң ибарят метал конструксийаларын гурулмасы;
- архитекорларын хидмятляри вя мцщяндис хидмятляри;
- лайищялярля идаряетмя;
- ландшафт дизайны вя планлашдырма, баьларын вя паркларын абадлашдырылмасы вя сахланылмасы вя с.
- нефтин вя газын чыхарылмасы цццн гурьуларла ялагядар, тикинти фяалиййяти;
- биналарын вя сащялярин хидмяти цзя ишляр.

Игтисадиийатын сащяляри истимаи ямяйин характери нюгтейи-нязяриндяң истимаи мящсулун сяминин йарадылмасында вя милли эялирдя иштиракы иля ялагядар мадди истецсал сащясиня вя гейри-истецсал сащясиня бюлцнцрляр.

Мадди истецсал сащясиня мящсуллар, енерэийа, йцклярин йердяйишмасы, мящсулларын сахланылмасы, онларын чешидлянмасы вя габлашдырылмасы вя диэяр функцийалар формасында мадди сярвят йарадан истецсал ващидлярини (мцяссисяляри вя тящкилатлары) бирляшдирян сащяляр аиддирляр вя онлар тядавцл сащясиндя истецсалын давамчыларыдырлар. Мящз мадди истецсал сащясиня тикинти аиддир.

Милли игтисадиийат цццн тикинти сащясинин ящямиййятини йенидяң гиймятляндирмяк чятиндир. Щягигятын мящз иншаатчылардан бцтцнцкля игтисади вязиййятин инкишафы иля йанашы, щям дя реэионларын сосиал, мядяни инкишафы, ящалинин щяйят сывиййяси асылыдыр.

Милли мадди истецсал сащяиндя тикинти сащяси хцсуси йер тутур - онун мящсуллары гуртармыш тикинти вя истифадяйя верилмиш йашайыш

евляри, офис вя тисарят биналары, заводлар вя фабрикалар, дямир вя автомобил йоллары, електрик стансийалары, ирригасийа системляри, эями ишляйя биян каналлар, лиманлар вя диэяр истещсал вя гейри-истещсал ящямийятли объектляридир. Онлар юлкянин тясяррѳат комплексинин ясас фондларыны ямяля эятирляр. Йяни, тикинти сащяси милли игтисадийятын галан сащяляри цѳцн ясас истещсал вя гейри-истещсал фондларынын модернляшдирилмясинин йарадылмасында иштирак едир. «Тикинти сащясинин ясас ролу – бѳтцн юлкянин игтисадийятынын мѳтярягги инкишафы цѳцн шяраит йаратмагдыр».⁵⁶(2,5)

Милли игтисадийятда тикинти сащясинин хѳсуси йери – диэяр сащялярдян онун фяргги мѳстясна дейил. Сащя кими тикинтинин характеристик сящятляри вя хѳсусийятляри онун сон мящсулунун юзцня мяхсус характери вя истещсал просесинин спесификасы иля мѳяййянляшдирилir. Бура ямяйин хѳсуси шяртляри, техники-технолоѳи базанын спесификасы, истещсалын тяшкили, идаряетмя вя мадди-техники тяминат, пул вясайтляринин гурулушунун хѳсусийятляри, онларын мянимсянилмяси вя гайтарылмасы дахил едилir.

Тикинтинин хѳсусийятляриндян бири онлан ибарятдир ки, щямин сащянин мящсулу мѳхтялифдир. Мящсул юлѳсцня, типиня, ящямийятиня, дяйяриня, мигйасына эюря щяклини дяйишир. Айрыса объектляр юзляринин параметрляриня эюря тамамиля фяргляня биярляр. Щямчинин, тикинтинин бѳтцн нювляри вя мярщяляляринин тятбиг едилян методлары нюгтейиняляриндян сянайе тикентисинин мѳхтялиф объектляринин реаллашдырылмасына йюнялдилян йанашмалардан фярглянирляр. О сѳмлядян мящдуд мякан вя тикинти объектляринин чохлу гаршылыглы ялагяси шяраитиндя (щящярин микрорайонунун мѳряккяб инфраструктурунда, мѳщяндис коммуникасийа системи дахил олмагла евин тикилмяси) ири мегаполисдя чохмяртябяли йашайыш евинин тикентиси кянд йериндя бирмяртябяли евин тикентисиня нисбятян йени йанашманы тяляб едир. Тикинтинин фяргли хѳсусийятляри арасында цмуми хѳсусийятляри айырмаг олар. Бу хѳсусийятляр бѳтцн сащя кими тикинтийя мяхсус вя тикилян (гурулан) объектлярдян вя онларын ящямийятиндян асылы дейил.

Игтисадийятын сащяси кими тикинтийя мяхсус олан, цмуми хѳсусийятляря, щяр шейдян яввял, тикинтинин бязи техники-игтисади хѳсусийятлярини аид етмяк олар:

- биринси нювбядя, бизим фикримизся, тикинти сащясинин беля хѳсусийятини гейд етмяк олар: истещсал олуан мящсулун тяшкилати-техники мѳряккяблийини. Тикинти сащясинин мящсулу олан, тикинти объектляри, щярякятсиздир, адятян, бюйцк юлѳцляри вя аьырлыьы олур, онлар мѳхтялифдирляр, техники вя технолоѳ сящятдян мѳряккябдирляр;

- сащянин сонракы хѳсусийяти – тикинти просесинин тяркибиня дахил олан, бѳтцн ямялийятларын технолоѳи гаршылыглы ялагяли олмасыдыр. Она эюря дя тикинти истещсалынын технолоэийасы онун просесляринин айрыса йериня йетирилмясинин сидди ардысылыьыны тяляб едир, йяни бир ишчи просеси гуртарандан сонра о бириси башламалыдыр. Щяр щансы бир тикинти просеси яввялки просес гуртармамышдан башлайя билмяз. Беля бир шяраитдя

56 Акимов А.А., Герасимова А.Г., Макарова Т.Н., Мерлякова В.Ф. Экономика отрасли (строительство) – М.: РПОР, 2007, с.5

юз ямайин мящсулуну аралыг амбарларда йыьмаг олмаз. Бунунла ялагядар олагаг тикинти просеслярини мяканда йерляшдирмяк олмаз фящлялярин пешясиныя уйьун онларын истифадыся чятинляшяр,⁵⁷ (3,с.20)

- тикинти мящсулу мцяййян торпаг сащясиндя йарадылыр вя тикинтинин бццн просеси ярзиндя вя эялясякдя, истисмар эедишиндя, о щяркятсиз галыр. Тикинти истещсалынын юзц ися, яксиня, щяркятлидир вя йа, башга сюзля, щямищя дйишмяз характер дашыйыр. Тикинти обйекти истимара верилдикдян сонра тикинти ишляри щямин тикинти мейданчасында дайандырылыр вя истещсал васитяляри йени йеря кючцрцлцр. Бу тикинти сащясини, сянайе сащясиндян кюкцндя фяргляндирир. Сянайедя, адятян,мящз мящсул щяркятлидир, истещсалатын юзц, ищчи йери – щяркятсиздир.

- тикинти мящсулунун мцяййян торпаг сащясиндя йерляшмяси ону торпаг сащясинин дйяйриндян вя торпаг базары гиймятляринин конйуктурундан асылы едир;

- тикинти мящсулунун истещсалы, обйектин тикинтисинин апарылмасы цццн тикинти мейданчасы районунда тикинтинин истещсал базасынын йарадылмасы иля башлайыр: мцвяггяти истещсал, мяищят вя инзибати тясяррцфат биналарынын гурулмасы, мцщяндис коммуникацийаларын, маэистрала чыхан йолларын, електрик ютцрцсц хятлярин вя с. гурулмасы. Беля базанын йарадылмасы ялавя хярсляр тяляб едир. Тикинти обйектинин мигйасындан вя мцряккяблийиндян асылы олагаг, онун тикинтиси цццн йарадылан истещсал базасы обйектин юзцнцн дйяйри иля мцгайися едиля биляр;

- тикинтинин сон мящслу мцяййян вахт ярзиндя йарадылыр вя мящкямляндийи яразидя дя истифады едилир. Тикинти сащясинин мящсулу узунмцддядтя истифады олунан предметдир вя сямиййятя 80 вя 100 илдян чох хидмят едир;

- бунунла йанашы олагаг вахт амили тикинти мящсулунун техники-игтисади эюстярисияриня чох буюцк тясир эюстярир. Айрыса обйектлярин гурулмасы (тикилмяси) няинки айларла, щям дя иллярля давам едя биляр – тикинтинин беля узун мцддядтли олмасы тясяррцфат дювриййясиндян капиталы йайындырыр вя тамамланмамыш тикинти ямяля эятирир. Тикинтидя капиталын дювриййясинин узунлуьу, сянайейя нисбятян бир нечя дяфя чохдур, тисарятдян ися он дяфя чохдур. Мящз буна эюря дя тикинтидя инвестициялашдырма щаггында гярарын гябул едилмяси цццн техники-игтисади яасландырма тяляб олунур. Бундан ялавя, тикинти мцддятинин йцксяк норматив олмасы вя эялясякдя тоехнолоьи просеслярин тямилляшдирилмяси цццн техниканын вя технолоьи ишлярин тятбигини нязря алмагла тикинтинин эедиши щаггында яввялсядян гябул едилмиш гярарларын йенидян бахылмасы тяляб олуна биляр;

- тикинти-гурашдырма ишляринин мцряккяблийи вя нювляриня эюря нисбятляринин гейри-сабит олмасы ай ярзиндя, фящлялярин пешя-ихтисас тяркибинин вя сайынын щесаблинмасыны чятинляшдирир;

- тикинти цццн истещсал ялагяляринин мцхтялифлийи характердир. Сон тикинти мящсулунун истещсалында онларла, щятда йцзлярля физики щяхсляр вя тящкилатлар (лайищя тящкилатлары, конструкторлар щазырлайан-заводлар, материалларын вя аваданлыгларын тядарцкчцляри вя с.) иштирак едя билярляр.

57 Экономика строительства. Под общей ред. И.С.Степанова. М.: Зорайт, 2007, с.20-27

Бундан ялава, тикилян объектін мцряккяблійиндя асылы олараг, тикинтида бир неча тикинти-гурашдырма тяшкилатлары (ширкятляри) иштирак едя билярляр. Онларын мцнасибятляри подрат вя йарымподрат мцнасибятляри чярчивясиндя иерархийа кими ямяля эялир. Она эюря дя беля тяшкилатлардан щяр бири тикилян объектін айрыса конструктив элементлярини йарадыр, юз элементини (верир) реаллардырыр.

Бцтцн бунлар тикинтинин планлашдырымасы вя щяйата кечирилмасы просесини мцряккябляшдирир:

- тикинти бцтцн игтисадиййатла, хцсусия сянайе иля сых ялагядардыр.

Бир тяряфдя, тикинтинин щясминин артмасы сянайе сащяляринин инкишафындан асылыдыр, ццнки ону техники авадалыгла тямин едир: машинларла, механизмляря, материалларла, конструксийаларла, електрик енерьиси иля вя с., диэяр тяряфдя ися, игтисадиййатын диэяр сащяляриня подрат мцгавиясиня ясаян тикинти-гурашдырма ишлярини йериня йетирян тикинти ширкятляри сифаришчилярин фяалиййятиля гырылмаз ядлагядардырлар. Диэяр сащялярин бязилари тикинтийя нисбятян щям тядарцкчцляр кими, щям дя тикинти мящсулунун истещлакчылары кими чыхыш едирляр. Тикинти ян материал тутумлу сащядир: сон мящсулу алмаг цццн юлкянин игтисадиййатынын яксяриййати она материаллар тядарцк едир.

Тикинтийя мяхсус олан, хцсусиййатляря, сащя кими, тябии-иглим вя йерли щяраитин ролунуда аид етмяк олар:

- биналарын, гурьуларын вя диэяр объектлярин тикинтиси мцяййан тябии мцщитдя щяйата кечирилир вя она хцсуси иглим, мцщяндис-эеолоьи вя топографик щяраит мяхсусдур. Щямин щяраит щяр бир тикинти цццн айрыса конструктор щялляринин ишлянилмасыни тяляб едир. Йерли релйефи, торпаьын эеолозийасыны, торпаг суларынын мювсудлуьу вя йахынлыьыны, сейсмик щяраити, кцляк вя гар йцкццц, температура реьимини дя нязря алмаглазымдыр. Йерин тябии-иглим щяраитиндя тикинти объектляринин параметрляри асылыдыр, мясялян, диварын вя юртццн галынлыьы, бинюврялярин юлчцсц, дащыйысы конструксийаларын характеристикасы щяраитиндя мянфи температура нятисиндя тикинти ишляринин апарылмасы, мцяййан тядбирлярин щяйата кечирилмасыни тяляб едя биляр;

- иншаатчы фящлялярин ямяк щаггыда температура реьиминдя вя бязи диэяр йерли иглим щяраитиндя асылыдыр – ясас тикинти, гурашдырма вя тямир-тикинти ишляриня дцзялиш ямсаллары ялава едилир, буда имкан верир ки, ямяйин норматив щяртляриндя кянарлашма нязря алынсын;

Тикинтинин хцсусиййатляриня тикилян объектлярин мцхтялифлийи иля ялагядар олан хцсусиййатляри дя аид етмяк олар. Бунлара аиддир: сянайе, мянзил-мцлки, социал-мяищят, няглиййат, кянд тясяррцфаты объектляри, мелиорасийа вя су тясяррцфаты объектляри, маэистрал бору кямярляри, електрик ютцрцсц хятляри.

Объектлярин щяр бир групу юз спесификасы иля фярглянир вя щазырлыг, тикинти-гурашдырма ишляринин щяйата кечирилмасыня вя тяшкилиня хцсуси йанашмалары тяляб едир.

Яэяр йашайыш-мцлки вя социал-мяищят объектляринин тикинтисиня йюнялдилян, тикинти секторуна бахсаг, онда онун хцсусиййатляриня комплекс тикилинин ардысыллыьыня вя нювбялийиня сидди рияйат едилмасыни аид етмяк олар. Бунунла ялагядар йашайыш массивляри иля йанашы йоллар, су

тясцизаты системи, енерѣи тясцизаты, истилик шябѣяси, мякѣблар, ушаг баѣчалары вѣ баѣлар, тисарѣт обѣектлѣри вѣ с. тикилмялидир. Щѣмин обѣектлѣрин тикинтисинин тѣяблѣринѣ риѣйѣт едилмѣйѣндѣ санитарийѣ вѣ шѣщѣрсалма норма вѣ гѣйдаларынын позулмѣсына ѣтириб чѣхарар. Сосиал ѣщѣмийѣтлѣ обѣектлѣрин тикинтисиндѣ дѣ техника, аваданлыглар, бригадалар вѣ тикинти ширкѣтлѣринин иштиракчѣлары тез-тез башгѣ ѣерѣ кѣчѣрѣлѣрлѣр. Беѣя шѣл ѣлаѣя вахт вѣ хѣрслѣри, малийѣѣни, материаллары тѣяб едир вѣ нѣтисѣдѣ тикинти ширкѣтлѣринин фѣѣлийѣѣтинин сѣмѣрѣилиѣѣини азалдыр.

ѣДѣБѣЙѣАТ

1. БМТ Статистика Комиссийѣсынын методики тѣвсийѣѣлѣри (рус дилиндѣ) – М.: 2004, с.9

2. Акимов А.А., ѣерасимоѣа А.Г. Тикинтинин сѣѣѣси (рус дилиндѣ) – М.: 2007, с.5

3. Тикинтинин игтисадийѣѣаты (рус дилиндѣ) И.С.Степановун цмуми редаксийѣсы иѣлѣ. М., 2007, с.20

19. ИНВЕСТИСІЙА ЛАЙИЩЯЛЯРИН ЩЯЙАТА КЕЧИРИЛМЯСИНДЯ БИЗНЕС-ПЛАНЫН РОЛУ - Ляман МЯММЯДОВА Айдын гызы⁵⁸

ЮЗЕТ

Макаледе юнселикле йатырым sürecinin араштырма ашамалары сыраланмактадыр. Айны заманда «пројенин йетерлилиби» ашамасынын сонуслары еле алынмакта, бизнес-планын стратејик йюнлеринин йаклашым ве пренсиплери эюстерилмектедир. Сонда йатырымсынын «эенел кар нормунда» пайларын теспит олунмасына йонелик модел йер алмактадыр.

ХЦЛАСЯ

Мягаладя яввялся инвестиция лайищясинин тядгигат мярщяляляри садаланмышдыр. Щямчинин «илкин яасландырманын щазырланмасы» мярщялясинин йекунунун техники-игтисади яасландырылмасы, бизнес-планлашдырманын стратеји истигамятляринин характеризя олунан йанашма вя принципляри эюстярилмиш, ейни заманда инвесторун цмуми мянфяят нормасында пайларын тйин олунмасы цццн модел йер алмышдыр.

Инвестициялашдырманын мягсядяуйьунлуьуну гиймятляндирмяк цццн лайищянин инвестициягабаьы тядгигатлары мцщцм ящямиййят кясб едир. Лайищянин инвестиция габаьы тядгигатлары бир нечя мярщялядя апарылыр ки, бунлара ашаьыдакылар аид едиля биляр:

1. Инвестиция лайищясинин цмуми мялуматларына эюря лайищянин инвестиция имканларынын гиймятляндирилмяси;

⁵⁸ Азярбайсан Мемарлыг вя Иншаат Университети «Иншаатын игтисадиййаты» кафедрасынын мцяллим, Баки/AZERBAIJAN.

2. Лайищянин илкин техники-игтисади тящили в ялава мялуматларын юйрянилмасы;

3. Лайищянин техники-игтисади яасландырылмасы (онун щяйата кечирилмасы в сямярялилийинин бцтцн мялум олан мялуматлар яасында юйрянилмасы);

4. Лайищянин гиймятляндирилмасын яоря йекун рйи в инвестисийалашдырма шаггында гярарын гябулу.

Инвестисийалашдырманын имканларынын тядгиги нятисяляриня эоря рй тяртиб олунур, лакин гярар адятян техники-игтисали яасландырмадан сонра гябул едилир.

Адятян илкин яасландырма ашаьыдакы бюлмяляри ящатя едир:

- мясялянин илкин шяртляри в тарихи;
- лайищянин в фирманын фяалийятинин щяйата кечирилмасынин мцмкцн стратегийасы;

- хаммал в кюмякчи материаллар;
- олдуьу йер, йерляшмя в авадаңлыглар;
- истещсал програмы, истещсал эсц в лайищя-конструктор щялляринин сечилмасы;

- идаряетмя структуру в гаимя хярсяри: цмуми завод, идаряетмя в маркетинг хярсяри;

- ямяк ресурслары, идаряетмя щейяти, ишчи гцввяси в тялимляр цццн хярсяр;

- лайищянин йериня йетирилмя графики;

- малийя тящили инвестисийа, истещсал мясяряфляри, рентабеллийин тящили, рисклярин гиймятляндирилмасы;

- игтисади тящил игтисади мятиссялярин тйин едилмасы.

Ону да гейд едяк ки, «илкин яасландырманын щазырланмасы» мярщялясинин йекуну техники-игтисади яасландырмадыр. Техники-игтисади яасландырманын (ТИЯ) щазырланмасы нятиссяиндя инвестисийа гярарларынын гябул едилмасы цццн бцтцн параметрляр дягиг тйин едилмялидир.

ТИЯ-нин ян яас бюлмяляриня «лайищянин щяйата кечирилмасы просесинин планлашдырылмасы», «малийя тящили» в «инвестисийаларын гиймятляндирилмасы» аиддир.

ТИЯ-да мцхтялиф алтернативляр тящил едилдикян сонра тядгигатын яас аспектлярини ящатя едян йекун нятиссяляр тяртиб едилир. Тядгигатларын йекунларына эоря **изащедиси гейдлярин тяхмини структуру** ашаьыдакы бюлмялярдян ибарят олур:

I. Инвестисийа лайищясини щяйата кечирмйи нязрдя тутан мцяссисянин цмуми характеристикасы;

II. Яас истещсалын характеристикасы;

III. Кюмякчи истещсалын характеристикасы;

IV. Хаммал базасынын характеристикасы;

V. Ятраф мцщитин мцкафизяси;

VI. Идаряетмянин тяшкилинин характеристикасы;

VII. Ямяк ресурсларынын характеристикасы;

VIII. Малийя тяминатынын характеристикасы;

IX. Хариси игтисади фяалийят тясрцбяси;

X. Инвестиция лайициясинин характеристикасы;

XI. Бурахылышы нязрда тутулан мящсулун сатыш базарынын гиймятляндирилмасы;

XII. Сящмярин эмиссия имканлары.

ТИ тядгигатларын апарылмасы цзя ишляри эксперт групларына тапшырмаг даща мягсядуйьундур вя бу група ашаьыдакы мцтяхяссислярин дахил едилмасы мяслящятдир. Сянайе игтисадийьаты цзя мцтяхяссисляр, базарын тящили цзя мцтяхяссис, уйьун сянайе сачьаи цзя технолог, мцщяндис-механикляр, мцщяндис-иншаатчылар; сянайедя идарьетмя цзя вя тьсяррцфат фьалийьати тящили цзя экспертляр.

Габагсыл хариси лайиция формаларынын тьсрцбьасия эоря бцццн лайицияляндирмя просесия сьрт олунан хьрсляр обьектин дьйяринин 5-10%-и, илкин лайиция тядгигатларына ися лайицияляндирмянин цмуми хьрсляринин 25-30%-ини тящил едир.

Артьг гейд етдийиниз кими лайицияляндирмянин щяр бир мярщялясиндя эьлясяк лайициянин сметасы гиймятляндирилир. Лайициягабаьы мярщялялядя сметанын гиймятляндирилмасы дягиглийи лайициянин сон сметасынын («базис гиймати») гиймятляндирилмасынин 10-15%-ни тящил едир. Илкин лайиция щазьрланмасы мярщялясиндя бу кьнарлашма 7-10%-я гьдяр ола бияр.

Лайициягабаьы мярщялядя лайициянин бизнес-планы йарадылыр, йяни щяр бир йени коммерсия фьалийьати цццн цмуми мясяляляр щялл едилир. Ялавя инвестиция дьврц тяляб олунмаьан, ади лайиция цццн (капитал хьрсляри аз олан) бизнес-план ясасландьрылмыш сяняд кими гьбул едилир. Инвестициянын ири лайициялярини щазьрлайанда бизнес-планын щягиги активляри аралыг сянядиня чеврилир вя онун чох бьйцк ящямийьати олмур. Беля бизнес-план ясас етибария ики мясяляя саваб вермялидир:

- инвестиция лайициясинин консепсиясы ня гьдяр мараглыдыр, щансы фьаданы верьсяк, онун цьяриндя ишлямяйя дьйярми?
- Бу консепсияда щансы амиля цстццццк верилир ки, о эьлясякдя лайициянин мцвяфьагийьат газанмасына имкан версин вя тядгигатын апарылмасы давам етидилсин.

Лайициянин идеясыны ишляйяндя лайициягабаьы мярщялядя бизнес-планын вязифьляри вя мягсядляриня уйьун олан ясас игтисади эьстьарисияляр тьйин едилир. Бу эьстьарисияляр лайицияя инвестицияларын сялб едилмасыни вя лайициянин реаллащдырылмасында потенциал партньорларын иштиракыны марагландьрыр.

Бизнес-лайициянин стратегь ориьентиринин тьйин едилмасы базар щьраитиндя мцщцм ящямийьат кьсб едир, чццки бу ян чох рисклярля ялагьадардыр.

Бизнес-планлащдырманын стратегь ориьентири ашаьыдакы йанашма вя принциплярля характеризь олунур:

I йанашмалар: - щялледиси ишэцзар тящяббцс, дцзэцн инвестиция гьрарларынын олмасы; - лайиция мцщитиндя дьйищикликлярин баш вермасы;

- пешьакарлыьын, сьмярляилийин инкищафьы;

- стратегьиянын зьрурилии вя фьадасы.

II принципляр: - рисклярин баланслащдырылмасы;

- пешьакарлыьын, сьрищтяилийин инкищафьы;

- иш лайищясинин стратеейасынын вя функционал стратеейанын ишляниб щазырланмасы;

- ямякдашлыг.

Стретеи планлашдырманын йериня йетирилмя ардысыллыбы ашабыдакы кимидир:

- 1) Иш лайищясинин цмуми мягсядинин формалашдырылмасы;
- 2) Лайищянин йахын мягсядляринин мцяййянляшдирилмасы;
- 3) Лайищянин стратеейасынын сечилмасы;
- 4) Функционал мягсядлярин вя стратеейаларын мцяййян едилмасы;
- 5) Функционал мягсядлярин вя стратеейаларын узлашдырылмасы;
- 6) Стратеейанын щяйата кечирилмасынын планлашдырылмасы;
- 7) Стратеейанын тятбиги вя бизнесин фяалийяти заманы она нязарят вя уйьунлашма.

Инвесторун пайы нязря алынмагла алтернативлярин тящили вя сечилмасы. Инвестисийа лайищяландирмасы бир неча алтернативин (технологийанын, авадаңлыын, эщсцн, малиййяшдирмянин) бир неча вариантынын олмасы иля ялагядардыр.

Адытян мювсуд алтернативляря ТИЯ мярщялясиндя бахылыр. Вариантлар 2-3 вя даща чох олдугда вариантлардан бирини сечмяк цццн щесабламалар вя тящилилляр даща дягиг вя щяртяряфли олма-дыр.

Смяряли бизнес-идеялар щяйата кечирилдикдя, фирма вя инвестор эюзлянилян мянфяяти ала билир. Фирманын инвесторун цмуми мянфяят нормасында пайларыны тйин етмяк цццн цмуми модел ашабыдакы кими олур:

$$ИК+ФК=ЦК \quad (1) \quad ИМ+ФМ=ЦМ \quad (2) \quad МИ/ИК \geq N_{им} \quad (3) \quad ФИ/ФК \geq N_{фм} \quad (4)$$

Бурада ИК – инвесторун капиталы; ФК – фирманын капиталы; ЦК – бизнес-идеяанын щяйата кечирилмасы цццн тйин олунмуш цмуми капитал; ИМ – инвесторун мянфяяти; ФИ – фирманын мянфяяти; ЦМ – бизнесс-лайищянин иштиракчилары арасында бюлщдцрцлясяк цмуми мянфяят; $N_{им}$ – инвесторун капиталынын мянфяят нормасы ($N_{им}=МИ/ИК$); $N_{фм}$ – фирма капиталынын мянфяят нормасы ($N_{фм}=ФИ/ФК$). (1) вя (2) бярабярликлярини нязря алсаг $N_{цн}=ЦМ/ЦК$ йаза билярик.

$N_{цн}$ – бизнес-идеяанын реализя олунмасындан фирма вя инвестор цццн алынан гянятбяхш мянфяятин цмуми нормасыдыр.

Цмумиликдя бизнес-идеяанын реализя олунма эдишатында фирма идаряетмянин тящилини техникляшдирир, тящизат вя сатышын смярярилиийини йцксялдир, «ноу-хау» ялдя едир. Бцтцн бунлар, эялирин ялавя мянбяляри адытян ориэинал бизнес-идеяаларын тящяббцскарларынын мцкафатландырмаг, йарадысы сацибкарлары стимуллашдырмаг цццн ясас кими эютцрцлцр.

ЯДЯБИЙЯТ

1. Васиф Ширялийев, Исмайл Щясянов. Ясаслы тикинтидя инвестисийа сийасяти. Багы, «Елм», 2000, 196 сщ.

2. Мехтиев И.А. Инвестиционная структура Азербайдсана и ее влияние на развитие экономики. М., «Макс Пресс», 2004.

3. Крылов Э.И., Суравкова И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия: Учеб. пособие. М., Финансы и Статистика, 2001.

4. И.Я.Мешдийев, В.М.Ширялийев «Тикинтинин иктисадиййаты» Али мяктябляр цчдн дярслик. Чашыюьлу 2005.

20. ОБЪЕКТЛЯРИН ТИКИНТИСИНДЯ ЯТРАФ МЦЩИТИН ГОРУНМАСЫ – Lale İBRAHİMLİ Nadir Qızı

«Еколозийа» елми XX ясрин яввялиндя ямяля эялмишди. Еколозийа терминин тятбиги мящшур алман алими Ернест Геккелин хидмятидир. О еколозийаны «ятраф мцщитя организмн мцнасибятляри щаггында цмуми елм» адландырмышды. Ясл мянада «еколозийа» сюзц «ев» щаггында елм демякдир.

Ири сянайе вя сых ящалиси олан шыщярлярдя щаванын тяркиби йерин атмосферасынын структурундан фярглянир. Щаванын чирклянмяси щям тябии щадисялярин (мешя йаньынлары, вулканларын пцскцрмяси, торпаьын ерозийасы вя с.), щям дя инсанын фяалиййяти нятисясиндя (сянайе, няглийят, мяишат вя диэяр нюв чирклянмянин) ямяля эялир. Мцасир шыраитдя щаванын чирклянмясинин артмасы башлыса олага инсанын фяалиййятиля ялагядардыр.

Тикинтинин вя тикинти материаллары сянайесинин йцксяк сцряти ятраф мцщитя зярярли маддялярин атылмасынын артмасы иля мцщащидя олунур.

Асбестин истецсалындан, асбессементин истецсалы вя щазырланмасындан, щабеля щщия вя ондан щазырланан мямулатларын нятисясиндя алынан тоз чох тящлцкялидир. Щаваны мцяййян дярясядя чиркляндирян асфалт бетон заводлары аьас емал едян заводлар, йцнэцл долдурусулар (керамит, аглопорит вя с.) бурахан заводлар, бетон гарышыглары вя дямир-бетонун щазырланмасыдыр. Полимерляр ясаян щазырланан тикинти мямулатларынын ямяля эялмяси вязиййяти даща да мцряккяблящидир. Атмосфери тящлцкяли чиркляндирян семент сянайесинин тозудур. Бццсдцрцсц (ящянг, гипс вя с.) хаммалын истецсалында тозун интенсив айрылмасы тез-тез мцщащидя олунур. Семент вя ящянэ тозу биткиляри йандырыр.

Истилик изолясийа материалларынын (минерал вя щщия памбыьы, перлетдян щазырланан мямулатлар) истецсалында тозун мцяййян дярясядя айрылмасы мцщащидя едилир.

Эил вя силикат кярпислярин, гейри-мядян тикинти материалларынын тикинти керамикасынын щазырланмасында истецсал сащяляринин тозланмасы санитар нормалардан чох олур.

Чохлу мигдарда тоз йцклямя-бошалтма вя няглийят ишляринин йериня йетирилмясиндя вя тикинти материалларынын вя конструксийаларынын истецсалында щабеля кюмякчи истецсалда ямяля эялир.

Атмосфера бурахылан сянайе туллантылары мцяййян мясафяйя йайылыр, сянайе сащяляриндян щаванын йер гатыны, щям дя она битищян яразини чиркляндирир.

Щавада систематик вя йа дюврц олага зярярли маддялярин сямляшмяси нормадан артыг оlanda мцхтялиф нюв хястяликлярин, о сцмлядян хярчянэин ямяля эялмясиня, цряк-ган дамарларынын вя няфяс системинин хястялянмясиня сябьб олур.

АБШ милли еколоьи институтунун тядгигаты эюстярди ки, инсанын хярчянэля хястялянмясинин 60-90% еколоьи амиллярин, йени щаванын чирклянмясинин нятисясидир.

Инсанын вя щейванларын организминя мянфи тясир едян гурьусунун бирляшмяляридир. Шыщярлярдя беля чирклянмянин ясас мянбяляри няглийятдыр.

- тикинти мейданчаларындан истецсал ахыны;
- електрик стансийаларынын исти ахынын чирклянмяси;
- тикинти материалларынын истецсал мцяссисяляринин туллантылары;
- сяпялянян тикинти материалларынын сахланылмасынын ачыг амбарларынын ахыны.

Су щовузларынын ясас чирклядирисиляриндян биридя тикинти-гурашдырма ишляринин йериня йетирилмясидир. Тикинти сянайесиндя мящсуларын вя бетонларын щазырланмасына, сащялярин бязяйиня вя йуйулмасына, системлярин вя гурьуларын щидравлик сынаьына, дязэащларын вя технольи гурьуларын мщщяррикляринин сойудулмасына, истилик тясщизатына, торпаьын щидравлик методла ишлянилмясиня, машинларын вя механизмлярин йуйулмасына, истиликханаларын вя дизяр объектлярин гидаланмасына кцлли мигдарда су тяляб едилир. Тикинти сянайе базасынын чиркаб суларыны чиркляндириян маддяляр, сянайе мщяссисяляринин чиркаб суларыны чиркляндириян компонетляря бязяздир.

Ахырынсы иллярдя милли аерокосмик аэентлийинин алимляри ятраф мщщитдя аьыр металларын йайылмасыны юйряндиляр: торпагда, суда, щавада, биткилярдя. Торпаьын 26 мин спектр кимйяви тясщилинин мялуматларынын ишлянилмяси екогеокимйяви нятисясиндя аномалия зоналарынын еколоьы вя еко-гео-кимйяви хяритяси тяртиб едилмищдир. Ясас нятися ашаьыдакылардыр: Бакынын бщтцн районлары аьыр металларла зящярлянибдир. Бяла ондан ибарятдир ки, аьыр металлар тясщлцкясиз сямлящмяйя гядяр парчаланмыр, щавайа, биткиляря, торпаьа чюкцр, орада онлар йыьылыр. Мясялян, Бинягяди гясбясинин яразисиндя торпагда аьыр металларын чюкмяси нормадан 50 дяфядян чохдур. Мялумдур ки, бурада мейвя вя тярявяз йетищдирилляр. Тясщлцкя ондан ибарятдир ки, гида, щава, су иля аьыр металлар инсанын бядяниня дахил олагаг чыхмыр организмдя щямищялик галыр.

Она эюря дщнйя алимляринин ясярляриндя аьыр металларла зящярлянемя пестиситдян сонра икинси йери, радиоактив туллантылардан сонра цщцнщ йери тутур.

Тясядцфи дейилдир ки, мщтхяссисяляр тясдиг едирляр ки, йахын эялясякдя аьыр металлар ян чох зящярляйиси маддяляр олагаг юз зящярлийиня эюря атом електрик стансийаларыны ютясякдир.

Бщтцн Сабунчу гясбяси-йцксяк зящярли зонадыр. Йашайыщ массиви иля гоншу олан нефт йатаглары сащяляриндя гурьушунун тяркиби 220 дяфя, синк 61 дяфя нормадан артыгдыр. Сяттярхан адына нефтмашынгайырма заводу сащясиндя торпагда гурьусунун тяркиби нормадан 280 дяфя чохдур.

Академия щящяр яразисиндя (Язизбйюв щейкялиндян, БДУ, Савид вя Мятбуат проспектяриня гядяр)-йцксяк тясщлцкяли зонадыр. Бурада торпагда буюцк щясмдя ртут ашкар едилибдир.

Гейд етмяк лазымдыр ки, ртут нормал температурада (25°-30°) бухарланыр вя чохлу сащйя йайылыр.

Бору прокат заводунун зящярли туллантылары да буюцк яразини ящатя едир. Щесабламалара эюря, орада тяхминян 2,5 млн. тон алимиinium вя миллион тон дямир йыьылыбдыр.

Атмосферайа бурахылан зящярли туллантыларын чоху няглийатын пайына дщщр. ДИН мялуматларына ясаян щалийядя Бақыда 0,5 млн. чох автомашын вардыр, яэяр щесаб етсяк ки, щяр машын бир эщндя 10 литр бензин сярф едирся, онда бир ил ярзиндя ансаг бир машындан 1 кг гурьушун ямяля эялир. Белякликя бир ил ярзиндя ятраф мщщитя автоняглийятдан 500 тон гурьушун айрылыр.

Ян чох тясщлцкяли Бакынын йашайыщ массивляринин торпагларында ашкар едилян кадмийдир. Яэяр дизяр аьыр металлар инсан органын мщййян

бир щиссясинин хястяляньмясиня сябяб олурса, кадмийи ися хярчянэин мялум формаларыны ямяля эятир.

Сон иллярдя ахын суларынын, термал туллантыларынын, газ мялуматларынын вя мяуцкям туллантыларын мигдарынын артмасы истифадя едилян технолоэии системин тьякмилляшмямьасидир. Мясялян, дивар дашынын истещсалында туллантыларын мигдары ишлядилян сцхурларын цмуми щясминин 50% тьяшкил едир, нятисядя даш карханларынын яразисини чиркляндирир вя тьябии мцщитя буюцк зяряр вурур.

Америка алмляринин тядгигатынын нятисяси эюстярир ки, туллантысыз технолоэийанын чох буюцк ефекти вар. Онларын фикиринся, АБШ-ин ири сянайе щящярляриндя щаванын чиркляньмясинин 2 дяфя азалдылмасы инсанларын щяйатыны 3-5 ил узадыр, бронхит вя аь сийяр хярчянэи иля хястяляньмяйи 25% ашаьы салыр, цряк ган дамарлары хястялийини ися 10%.

Азтуллантылы технолоэийайа мисал щям ади, щямдя истийя давамлы бетон, силикат кярписи, йачлист бетону мямулатлары цццн алынан йцнэцл долдурусуларын технолоэийасы ола биляр.

Азтуллантылы истещсалын йарадылмасына гойулан капитал хярсяри, тьякся бирбаша алынан эялирлярин щесабына юдянилир, щям дя еколоэии ефектлийин алынмасына эюря, мялумдур ки, буну щямищя гиймятляндирмяк мцмкцн дейил. Бундан ялавя хястялик азалыр, ямяк мящсулдарлыьы йцксялир, аваданлыгларын вя констрuksийаларын коррозийасы азалыр, кянд тсяяррцфаты биткиляринин вя малдарлыьын мящсулдарлыьы артыр, балыг ещтийатлары сахланылыр, ичмяли суйун сярфи азалыр вя с.

Сцни мясамяли долдурусуларын истещсалы цццн ясас хаммал кими хырдаланмыш шлакын алынмасы технолоэийасынын истещсалда тятбиги елми ясасландырылыб вя практики тясдиг едилибдир. Шлак керамзит дашы цццн йени сцни мясамяли долдурусулар алыныб вя истещсал технолоэийасы ишлянилибдир.

Даш карханаларында истещсал туллантыларынын ещтийатлары чохдур вя онлары истифадя етмяк олар. Механикляшдирилмиш даш карханаларында хырда, йонулмамыш дашлар нювцндя туллантылар вардыр, ещтийатлары миллион тонларла щесаб едилир. Хырда туллантылар песок явязиня мящлулун вя бетонун щазырланмасында истифадя едилир. Хырда тоз туллантыларынын ялавя едилмяси 10-15%сементя гянаят едилир. Бязи карханаларын хырда тоз туллантыларында аз мигдарда метал туршусу олдуьундан онлары минерал тозу кими асфалт бетонуна ялавя етмяк олар. Минерал тозун йол юртцкляри цццн асфалт бетонунда истифадя едилмяси онун кейфийятини йцксялдяр, мяуцкямлийини артырар, мясамяли минерал тозунун щясмини азалдар.

Кичик гырма дашлар тоз иля бирликдя аз маркалы бетонларын щазырланмасында истифадя едилир, ириляри ися-бирмяртябляи биналарын бцньюрляринин щюрцлмясиндя.

Абшерон даш карханаларында туллантыларын комплексли истифадя едилмясинин игтисади мягсядяуйьунлуьу тясдиг едилибдир. Карханаларда ахырынся 10 илдя 15 млн . куб метрдян чох туллантылар топланыбдыр. Гарадаь дивар дашы карханасында хырда тозу зянэинляшдирян сехдя бинювря блоклары истещсал сехи фяалийятдядир. Эцздяк карханасында бцньювря блокларынын вя тикинти мящсулунун истещсалы тьяшкил едилиблир вя с.

Республиканын алимляри тяряфиндян даш тозу вя эилдян йерли бццщдцрцсц алмаг цццн йени агломерасийа гурьу конструксийасы тьяклиф едилибдир. Йерли бццсцц материалын истифадяси тикинти ишляринин дяйярини чох ашаьы салыр, тикинтинин сцрятини артырыр вя буюцк мигдарда портландсементиня, аьасын, кярпичин дашын вя с. явяз едилмясиня сябяб олур.

Гейд етмяк лазымдыр ки, метеролоьы амилляри нязря алараг сянайе саяляринин сямряли йерляшдирилмяси цзя тядбирляр мцхтялифдир:

- биналарын йанында йцксяк зярarli мадди щаванын йыьылмасындан гачмаг цццн зяиф кцляк (1м/с аз) туман олан районларда сянайе мцяссисяляринин йерляшдирилмяси тювсийя олунмур;

- сянайе саяляри ясас етибарилия буюцк вя йа аз сурятли кцляк олан районларда йерляшдирилмялидир;

- мцссисяляр, онларын айрыса биналары вя гурьулары технолоьы просеслярля бирликдя (чирклянмя мянбяи олмагла) йашайыш тикинтияриня нисбятян кцляк тяряфиндя йерляшдирилмяси тювсийя едилмир;

- йени мцяссисяляри чохлу мигдарда щавасы зящярлянмиш районларда йерляшдирилмяси мяслящят эюрцлмцр.

Атмосфердя зярarli маддялярин сямлянмясиня сянайе мцяссисяляри тикинтиси йахынлыьында йерин релйефи характери тясир эюстярир. Йерли релйефи нязря алмагла сянайе саяляринин сямряли йерляшдирилмясиня ашаьыдакы тювсийяляр верилир:

- сянайе мцяссисялярини щоризонтал мейданчларда узадылмыш формада вя кцляйин ясас истигамятиня перпендикуляр йерляшдирилмяси мяслящят эюрцлмцр, ццнки беля щалда истещсалат яразисиндя йцксяк потенциаллы чирклянмя азалар;

- бир нечя мянбялярин щесабына зярarli маддялярин сямляшмясини хяьярдар етмяк цццн, онлары еля йерляшдирмяк лазымдыр ки, щямин маддялярин йайылмасына мящял гойулмасын.

Мцасир екологийанын чохсайлы мясяляляри арасында эюркямли йерлярдян биридя атмосферын акустик чирклянмясидир. Сяс инсанын сящятиня тясир едян ян эениш йайылмыш агресив амиллярдян биридир.

Сяс йашайыш мцщитиндя информасийа йцклянмясиня вя инсанда ясяблярин позулмасына сябяб олур.

Щящярдя сясин ямяля эялмясин ян ясас мянбялляриндя биридя автомобил, дямир йолу, щава няглийатыдыр.

Тикинтидя вя тикинти материаллары сянайесиндя сясин ямяля эялмяси мянбялярини ашаьыдакы груплара бирляшдирмяк олар:

- щярякят едян тикинти машынлары (экскаваторлар, булдозерляр, гцлляли, кюрпц вя автомобил кранлары вя с.), дизел эцсц вя електрик вибрасийасы эурьулары, щярякят едян компрессор гурьулары вя с.

- бетон гарышыгыны щазырлайан, бюлщдцрян вя вибрасийа едиб бяркидян машынлар (бетонгарышдыранлар, вибрасийа мейданчасы, бетон гойанлар, мямулатлары вибрасийа иля формалашдыран гурьулар вя с.);

- ялля механикляшдирилмиш електрик вя пневмоуццрцсц алятляр.

Тикинти мейданчасында сясин мянбяляри няглийат вя тикинти техникасыдыр. Сясля чирклянмя мейданчадан кянарлара чыхыр (иш йерляриня материалларын, конструиаларын, аваданлыгларын вя с. эятирилмяси вя с.).

Шящярлярдя вя гясябялярдя, йашайыш районларында, мцяссисялярдя, щабеля истецсал, мядяни-мяишат вя йашайыш ящямийятли сащялярдя сясин гаршысыны алмаг вя йа азалтмаг цчцн норматив сянядляр щазырланыбдыр.

Мясялян, шящярин йашайыш районларында эцндцз сясин сявиййяси 60 дБА артыг олмамалыдыр, эеся ися 50-дБА, магистрал кцщялярдя эцндцз йашайыш сащяляриндя баълы пнясярялярдя 45 дБА, эеся ися 40 дБА, шящярин диэяр районларында сясин сявиййяси 30-35 дБА йцксяк олмамалыдыр. Истецсал сащяляриндя вя гурашдырма мейданчыларында вя с. 70-80 дБА чох олмамалыдыр.

Сясядян мцдафия цчцн тяшкилаты-техники тядбирляря дахилдир:

- аз сясли технолоъи процессярин тятбиги;
- сясли машынларын дистансийа идаряетмя васитяляри иля тясщиз вя автоматлашдырылмыш нязарят;
- машынларын тямиринин вя хидмятинин технологийасына тякмилляшдирилмяси.

Няглийят сясинин ашаъы салынмасынын чох цсуллары вардыр: шящярдя йцк дашыйан машынларын щярякятини мящдудлашдырмаг; йашайыш массивляриндя машынларын эеся щярякятлярини мящдудлашдырмаг, кцщяляри йашыллашдырмаг вя с.

Сясядян мцдафия олунмаг цчцн йашайыш биналарыны сяс мянбяляриндя узагда йерляшдирмяк лазымдыр.

Апарылан тядгигат ишляринин нятисяси эюстярди ки, йашайыш евляринин цмуми сащясинин 1 кв метринин базар дяйяри диэяр амилляря йанашы мянзилин еколоъи характеристикасындан асылыдыр.

Ялверишсиз еколоъи вязийят инсанлары мясбур едир ки, шящярдян дяниз йахынлыъына, мцгайися сящятдян тямиз щавайа олан йерляря кючсцнляр вя йа илин мцяййян фясилляриндя орада йашасынлар (Щцвялан, Мярдякан, Билэя, Маштаъа, Бузовна, Бакыханов гясябяси, Патамдарт вя с.). Она эюря дя сон иллярдя шящяр кянары евлярин алынмасы вя тикилмяси мящшурлашыбдыр. Базарда бу эцн щяр сщря шящяр кянарлы евляр тяклиф едирляр: кичик коттедсяр, дябдябяли хцсуси евляр, кярписдян вя дашдан евляр. Бу районларда евлярин цмуми сащясинин бир кв. метринин гиймяти 250-1100 АБШ долларына чатыр.

Шящярин еколоэийасы ялверишли олан районларда вя онун айры-айры сащяляриндя мянзилин бир кв. метр цмуми йашайыш сащясинин гиймяти пис олан йерляря нисбятян 2-2,5 дяфя бащадыр.

Мянзил тикинтисинин инкишафына тясир едян еколоъи амилляр ашаъыдакылардыр:

- тикинтиляри тямиз су иля тясщиз етмяк;
- тикинти районларында щаваны тямиз сахламаг (сяс, тоз, газ вя с. иля чирклянмянин гаршысыны алмаг);
- тикинти яразиллярини абадлашдырмаг;

Эюстярилян амиллярдян биринин олмамасы мянзилин гиймятини ашаъы салыр вя мянзил бизнесинин инкишафыны лянэидир.

Бу эцн еколоъи проблемлярин игтисади сябябляринин изащына бюйцк дигят йетириляр. Игтисади артым, йани игтисадийятын даим инкишафы, мящсулун бурахылышынын артырылмасы, истецсал эцсяринин чохалдылмасы вя саирдир. Башга сюзля игтисади инкишаф билаваситя ятраф мцщитля

ялагядардыр. Она эюря дя игтисади инкишафын сявиййяси еля тямин едилмялидир ки, тядся мадди немятляр йарадылмасын щям дя ятраф мцщцт сахланылсын. Бунун цццн тябии ресурслар аьыллы истифадя едилмяли, бурахылан мящсулун технолоэийасы тямилляшдирилмяли, икинси хаммал истифадя олунмалы, истещсалын туллантылары вя зибил йенидян ишлянилмялидир.

«Глобал еколоэи проблемлярин щяллинин милли тялябатыны гиймятляндирмяк» програмынын реаллашдырылмасына БМТ-ин глобал еколоэи фонду Азярбайсана 200 мин доллар айырмышдыр. Програмын щяллинин ясас мясяляляри еколоэийада милли приоритетляри мцяййянляшдирмяк, биолоэи мцхтялифлийи сахламаг вя Азярбайсанын имканларыны гиймятляндирмякдир.

Ятраф мцщитин мцщафизяси сачсясиндя Азярбайсан беля бейнялхалг тяшкилатларла – БМТ, Авропанын Игтисади Инкишаф Тяшкилаты, Дцнйя Банкы вя диэярляри иля сых ямякдашлыьа башлады.

21. YURTDIŞINA AKIN, MANEVİ DEĞERLERİN KAYBOLMA NEDENLERİ - ELİZA İSMAİLOVA⁵⁹

Dünya entegrasyon süreçlerini hızlandırmak amacıyla da satış ve yatırım alanlarında sık sık rastlanılan engellerin ortadan kaldırılması zaruri sayılıyor. Bunun için de dünyanın tüm bölgelerini kapsamaya neden olacak yeni uluslararası standart ve tesislerin kurulması, oldukça gerekli sayılan işlerdendi (1, 126).

Bu nedenle de uluslararası birliklerin sayı durmadan artmağa başladı. 1960'lı yıllarda sayı aşağı yukarı 7 bin civarında belirtilen bu istatistik veriler çağdaş dönemde 40 binden fazla sayı yansıtmaktadır. Özellikle, ABD, Japonya, Büyük Britanya, Fransa, Almanya, Çin, Güney Kore gibi devletlerin uluslararası şirketleri sürecin aktif katılımcılarıdır.

Dünyanın jeopolitik ve ekonomik haritasında küreselleşme sürecinin 44 ana ekonomik mekan çerçevesinde gruplaştırabiliriz. Kuzey Atlantik, Pasifik Okyanus havzası ve Güney ekonomik mekan. Bu üçgüneyse küreselleşmenin itici kuvvet gibi devlet ayarlanması dışında maliye bank ve diğer uluslararası birlikler çalışmalar yapmaktadır (2, 359).

Belirdiğimiz gibi, küreselleştirme – ekonomik, siyasal, kültürel, teknolojik, askeri, hukuksal entegrasyon sonuçları olan bir süreçtir. Bu gibi birleşme ve satın alma çalışmaları da küreselleşme sürecinin hızlanmasının bir sonucudur. Küreselleştirme yanında yeni dünya düzenini 'tasarı' yapma işleviyle yükümlenmiş uluslar ötesi, devlet ötesi kurum ve kuruluşlar ortaya çıkmaktadır.

⁵⁹ Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Felsefe Ve Siyasal Hukuk Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi; Bakü/AZERBAYCAN.

Son yıllarda Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkelerine ait şirketler hızla gelişmekte olan ülkelerle nispet yapmakta sakınıyorlar. Bunun önemli nedenlerinden biri insan gücü fiyatındaki farktır. Sonuçta Çin, Hindistan, Japonya, Güney Kore ve s. ülkelerin üretici ve hizmet veren şirketler dünya piyasalarının gidince daha fazla yerini kapsamaktalar. Örneğin, Avrupa piyasalarına girebilmek için bu şirketler Doğu Avrupa ülkelerine büyük yatırımlar yapıyorlar. Rekabete duruş getirmek için amacıyla dünya devleri sayılan şirketler gidince çalışma insan gücünün pahalıya mal olduğu ülkelerde çalışanların sayısını azaltıyor veya stratejisini değiştiriyor.

Son dönemlerde bilgi sahibi ve taşıyıcısı olan insan kuvvesini elde etmek şirket evliliklerinin önemli amacına çevrilir. Daha sonraki amaç “beyin gücünün” korunması ve şirket içinde tutulması sorununu çözmektedir. Fakat bu türlü birleşmeler hep başarılı olmaz. Belli olmuş ki, böyle durumlarda satın alınan şirketin üst düzeyinde çalışanların %47’si bir yıl içinde, %72’siyse üç yıl içinde şirketten ayrılır. Bunun nedeni “kültürel farkın” veya daha kapsamlı anlatırsak “kültürel ortama uyumsuzluğu” ortaya çıkmaktadır (3, 11).

Dünya bankasının hesaplamalarına dayanarak, on yıllığın sonuna kadar kalkınmakta olan devletler küresel işçi kuvvesinin %86’sını sağlayacağı zamandan gelişmiş devletler doğum düzeyinin düşmesi ve nüfusun yaşlanması nedeninden belli sorunlarla karşılaşacak. BM’nin Migrasyon Politikası ve Araştırmalar Üzere Başkanı Cevre Appave belirtmiş ki, uluslararası düzeyde migrasyonun yönetilmesiyle ilgili azlık vardır. Fakat çalışanlar migrasyonu gibi konularda çelişkiler var. Uluslararası ve uzmanlarla olan teklif ve talebin dengelenmesi yolların bulunması önemli konudur. O belirtmiş ki, o sıradan da demografi, piyasa dinamiği, sosyal entegre ve kültürel özellikler gibi konuların da çözümü gerekir.

Migrasyon ve gelişme dinamiğinin daha iyi benimsenmesi ve yönetimi kalkınmakta olan devletlerin rezervlerini azaltmadan bu ülkelere olan meslek sahibi çalışanların gelişmiş devletlerde çalışma fırsatı verilecek. Örneğin, BM’nin yayınlarına göre, bağımsızlık kazandıktan sonra Zambiya’da eğitim almış 600 yerli doktordan toplam 50’si şu an burada çalışmaktadır. 1984-49’lü yıllarda Zambiya Üniversitesi doktora yapmış 230 profesör ve hoca bırakıp gitmiş.

Şöyle anlaşıyor ki, beyin akını yönünde çalışmalar yapan gelişmiş ve kalkınmakta olan ülkeler uzman çalışanların hareketi ve gidilecek ülkelerde insan kaynaklarının gelişme alanında zaruri düzeylere ulaşabilirler. Sıradan işçilerin hareketlerine de aynı dikkatin verilmesi gerekir. B.Makkanli eklemiş ki, tüm ilgili taraflar beraber çalışmalı ve genel yaklaşıma sahip migrasyon politikası yapmalılar. Bu araştırmada migrasyonun gerçek patenselini kullanmak olur.

Migrasyon sürecinin yöneltilemez taraf gibi kalkınmakta olan ülkelerin entelekt akını, beyin göçü veya beyin akını olarak gösterilir. **Brain-Drain** gibi genel kullanımlı leksikona giren beyin akını sürecinin araştırmacılar tarafından çeşitli açıklamaları yapılır. Bhagvati Cagdudi, C.Wiagen, R.Martin, Thomas Traubhaag gibi tanınan araştırmacılar beyin göçünü direk migrasyona bağlayan ülke içinde kendilerine iş ve yaptıkları işe göre ücret alan uzman çalışanların gelişmiş ülkelere taşınması gibi algılarlar. **Brain-Drain** – beyin göçünün vasfını çeşitli ülkelerde basılan ekonomi hukuku ve sosyal terminoloji kılavuzunda aşağıdaki gibi aynen verilir:

– Beyin göçü – uzmanların kendi ülkelerinde normal yaşamlarını sağlayacak yabancı ülkelere migrasya etmesidir (4, 45)

Beyin akını – **Brain-Drain** anlayışını bilimsel kaynaklarda ilk kez Britanya Kral Derneğinin hazırladığı rapordan sonra girmiş. 1962 yılında bu anlayış mühendis, teknik ve bilim adamlarının Büyük Britanya’dan ABD’ye migrasyonundan sonra kullanılmaya başladı. Bu rapor tüm dünyada ses yapacak olaya neden olmuş ve dünya bilim adamları **Brain-Drain** anlayışını aynı anlamda kullanmaya başlamışlar.

Türkiye’nin ünlü bilim adamlarından Prof.Dr. Muhammer Kaya hesap ediyor ki, **Brain-Drain** – beyin göçü derken yüksek eğitim düzeyi, kendi alanında uzman sanılan insanların kendi ülkesini bırakarak güçlü devletin bilimsel, ulusal şirketlerde mutluluk araması bilimsel – teknik kalkınmaya yardım etmekle, onların vatandaşları oldukları devletlere ciddi darbe vurur (5).

Onu da ekleyelim ki, beyin göçü, daha kesin dersek, uzman bilim adamlarının onlar için uygun yerlerde toplanması (örneğin, 1.Dünya Savaşı sırasında ve ondan sonra ABD’de toplanması) bilimin ve tekniğin güçlü gelişmesine neden oldu. Bilim ve teknikse öyle bir şey ki, bu yalnız kesin bir ülkenin malı olarak kalmaz, tüm insanlık ondan yararlanır. Örneğin, bilgisayarları: çağdaş telekomünikasyon, Internet, çeşitli makineleri ve başkalarını gösterebiliriz. Yani beyin akını insanlığın bütünlükte gelişmesine neden olur ve sonuçta fakir ülkeler de bundan yararlanır.

Şimdi ulusal ve bilimsel değerlerin dağılması konusuna bakalım. Bu fikirle razılaşmamız gerekir ki, özgür hareket özgürlüğü ulusal ve kültürel değerlere etkisini göstermektedir. Yurtdışına gidip oradaki hayatı gören, bu ülkelerdeki ahlak, estetik, kültürel değerlerle bizimkini kıyaslayan kişide değerlere bakışta, sözsüz ki, belli değişiklik oluşur. Vatani bu veya diğer nedenden bırakmak zorunda kalmış entelekt yukarıda belirtilen nedenden devletine, onun sosyal ekonomik ortamına ciddi darbe vurmağın yanında, oturduğu ülkenin ahlak ve kültürel değerlerini bazen sindirememesi, doğanın ve toplumun ters tepkisine uğraması, onun manevi değerlerinin kaybedilmesiyle sonuçlanıyor. Çok iyi bir uzman olarak muhacir olduğu ülkenin bilimsel ekonomik, tıp alanında büyük başarı kazandığı durumda kendisinin Vatanını kaybettiği gibi inancını, arzularını, hatta ailesini bile kaybetmiş olur. Böylece ulusal manevi değerlerini kaybetmekle bazen çoğu için yararı olan bir kişi kendi ulusunu, devletini uğrattığı zararla beraber kendi varlığına daha çok darbe vurur ve bununla da bu süreçlerin kurbanına dönüşüyor. Bu türlü süreçlerin araştırılması açısından küreselleştirme sürecinin ayrılmaz parçası olan beyin akını sürecini bilimsel açıdan incelenmesine büyük ihtiyaç duyulur. Beyin akını sürecine iki açıdan yaklaşılması daha doğru olur:

1. Yerel beyin akını: uzman insanların bilim alanından maaş ve çalışma ortamının anormal olması nedeniyle uzaklaşarak diğer alanlarla, özellikle çok kar veren işler yapmasıdır. Bu zamansa toplumun entelektüel patenselin azalması yanında araştırma merkezlerinin, bilimsel ve eğitim kurumların toplu bilgisizlikle karşılaşmasına ortam sağlamış olur.
2. Yurtdışına miqrasya – beyin akını: Bilimsel teknik, patenselin kendi vatanlarını, iş yerlerini bırakarak daha çok para ve kariyer için gelişen devletlere göç etmesi (7; 3-14).

Bu iki bakış açısının aynılığı ülkenin bilimsel gelişmesine ciddi darbe vurması, bilim kurumlarının kapatılmasına, bilimsel teknik yeniliklerin olmaması, devletin strateji araştırmaların kusurlarla karşılaşması ve s. süreçlerin ortaya çıkmasına neden olur. Rusya’nın **Sosyal Konum** fonunda 2001 yılında bazı Avrupa ve Amerika ülkelerinde beyin akını ve onu oluşturan nedenlerle ilgili yaptığı anket sorgusu

insanların bu ciddi sürece gösterdiği ilginç konumların ortaya çıkması için ortam sağlıyor (8).

Beyin akını sürecinin iki konseptinin olması hakkında fikirler seslendiren araştırmacılar onları aşağıdaki gibi sıralıyorlar:

1. Bilgi ve deneyimin paylaşımı veya değişimi (Brain Exchange). Bu konsept beyin akımına katılan insanları kendi çalışma ve becerilerini yeni kurum ve ulusal şirketlerinden davet alır ve paylaşırlar. Bu zaman kendi uzmanlarını başkalarına “ödünç” veren ulusal şirket brain drain – beyin göçüyle karşılaşmaz.
2. **Brain Waste** – beyin kaybı konsepti. Bu zaman sürece uğrayan devlet kendi entelekt potansiyelini tam kaybetmeli olur. Sonuçtaysa kendi düşünen beyinlerini kaybeden devlet sosyal ekonomik alanda gerilemeye uğramak yanında hayat düzeyinin düşmesiyle karşılaşır (9: 315-317).

İlk halde devletin beyin göçü süreci zamanı çoğu halde kazandığı düşüncesindeyiz. Değiş tokuş süreci sayesinde her hangi bir gelişmiş ulusal şirketin deneyimini sonradan kendi içinde uygulamakla, ekonomik teknik alanda yenilikler yapabilirler. Eğitim ve bilimsel entegrasyon çoğu hallerde devlet içi gelişmeye yardımcı olabilir. Özellikle, mastır, doktora ve s. eğitimleri alan gençlere vatana döndükten sonra hemen işin sağlanmasında kendisinin de bazı çıkarları olan Vatan yurtdışında eğitim gören gençleri dikkat merkezinde tutan devlet **Brain Waste** beyin kaybıyla karşılaşmaktan sakınmıyorlar.

Birleşik Milletler Kurumunun hesaplamalarına bakılırsa 2001-2005’li yıllar arası dünyada 168 milyon göçmen işçi var. İstatistik bilgilere dayanarak şimdi Avrupa kıtalarında 30, Afrika’da 20, ABD’de 17, Merkezi ve Güney Amerika’da 17, Yakın Doğu’da 9 ve Asya kıtasındaysa 7 milyon muhacir yaşıyor ve 169 milyonun %40’nı entelektüel insanlar oluşturuyor (10; 24-38).

21.Yüzyıldan başlayarak düşünen beyinlerin zeka göçü yaptıkları ülkeler arasında birinciliği ABD ve Batı Avrupa ülkeleri alıyor. Dünyada üzere %79 – entelektüel insan bu ülkelerde yaşamakla vatandaşlık almış ve kendi zekalarını iyi bir paraya “satıyorlar”. Bu zaman onların asimilasyona uğramalarında zeka – beyin göçünü kabul eden devlet karlı çıkar ve bunun karşılığında onlara devamlı kariyer, sosyal durum, çocukları için vatanlarında eğitim koşulları, devamlı oturma yeri ve s. avantajlar sağlar. Bu avantajları elde eden düşünen beyinler büyük karı kendi normal yaşantılarını onarmağın yanında vatanlarında kalan akrabalarına da mali yardımda bulunurlar. Som istatistik hesaplamalara dayanarak en çok beyin göçü veren devletlerin elde ettikleri mali çıkar 2005 yılında 41.3 milyar dolar yapmıştır.

KAYNAKÇA

1. Globalization – www.un-az.org.
2. Stgenitz E. Globalization and its Diskoneccts №4, Public House, 2002.
3. Akif A. Dövlətlər əmək migrasiyası məsələsində razılığa gələ bilmir. www.ayna.az
4. Словарь экономических терминов. www.glosory.boni.ru / glossoru.
5. Prof.Dr. Muhammer Kaya. Beyin Göçü. www.popuoermedijal.jom//
6. Straubhaar T. İnternational Mobilitiy of Highey Skilled, Brain Gain. Brain Drain or Brain Exihange. Hamburg, Buttle, 2000, pp 212
7. Прчинская Н.П. В фокусе – Молдова: актуальные проблемы// The Journal of Eurasian Resarch vol.3, №1, 2004.

8. Утечка Умов в общественном мнение.// Сурнал «Общественное мнение», №7(8), 2001, стр.25-35.
9. Bhagawati C.A. Stream of Windows: unsettling reflajtions on trade, immigration and demojrajy, jambridge (MA), Themis + Press, 1998, 480 pp.
10. «Утечка умов» мировые и российские тенденции//Сурнал «Человек и труд», №7, 2003, 24-38.

22. ТИКИНТИ МЯЩСУЛУНУН КЕЙФИЙЙЯТИНИН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ - Щясян АБИДИНОВЛУ Сейфуллаш оьлу⁶⁰

ХЦЛАСЯ

Тикинти мящсулунун кейфиййятини йцксялтмяк цццн мягалядя онун планлашдырылмасы тяклиф едилир. Кейфиййятин йцксялдилмясинин планлашдырылмасы фяалиййяти, мящсулун щяйат тсиклинин мцхтялиф идаряетмя сывиййяляриндя вя мярщяляляриндя лайищяляндирмя, тикинти-гурашдырма, комплектляшдирмя вя истисмар да дахил олмагла щяйата кечирилмяси сывиййясиндя тямин едиля биляр.

Мягалядя эюстярилир ки, тикинти мящсулунун кейфиййятинин планлашдырылмасынын ясас мясяляляри сийащысына ащаьыдакылар дахил едилмялидир: базарын мювсуд вя перспектив тялябатларына максимум уйьун олан мящсул бурахылышынын тямини, тикинти нювяляри цзря йарадылан мящсулун структурунун тякмилляшдирилмяси; стандартлашдырылмыш тикинти мящсулу бурахылышынын артырылмасы; йени ишлянилмиш стандартларын вахтында тятбиги вя с.

Планлашдырма тикинти ширкятинин бюлмяляринин планларынын онун цмуми стратегийасы вя оператив тапшырыглары иля ялагяляндирилмялидир.

⁶⁰ Азярбайсан Мемарлыг вя Иншаат Университетинин аспиранты, Баку/AZERBAIJAN.

Планлашдырма тапшырыглары – план системляринин вя онларын йериня йетирилмясинин гиймятляндирилмасы эюстярисияринин формалашмасыдыр.

Мцяллийф гейд едир ки, тикинти ширкятиндя планлашдырманын мцстягил истигамятдя апарылмасы ашааыдакы кими олмалыдыр: мящсулун кейфиййятинин ширкятдахили планлашдырылмасы; ширкятдя кейфиййятин идаря едилмасы системинин тятбигинин планлашдырылмасы; ширкятдя кейфиййятин йцксялдилмасынин кадр тяминатынын планлашдырылмасы; дахили вя хариси зай мящсулун нятисясиндя ширкятин итэияринин азалдылмасынын планлашдырылмасы.

Мягаладя эюстярилир ки, кейфиййят програмы кейфиййят саяхсиндя конкрет тядбирляри, ресурслары, щяр бир тикилян объект цзя фяалиййятин ардысыллыбыны вя йериня йетирилян ишлярин вя тикилян объектлярин конкрет тялябляринин тямин едилмасыня йюнялдилян просесин тяшкилинин планлашдырылмасыны мцяййян едир. Кейфиййят програмынын тяркибиня тикинти объектинин характеристикасы, тикинтинин конструктив хцсусиййятляри вя технолозийасы, объектин вя тикинти-гурашдырма ишляринин кейфиййятини хараткеризя едян эюстярисиярин сийащсы, зярури истещсал, ямяк вя малиййя ресурслары вя с. дахил едилмялидир.

Базар мцнасибятляринин инкишафы шяраитиндя сон тикинти мящсулунун социал-игтисади характеристикасына тялябляр эюзя чарпан дярсядя артды. Бу онунла изащ олунур ки, тикинти мящсулунун йцксяк кейфиййятли олмасы игтисадиййатымызын инкишафы цццн мцщцм ящямиййяти вардыр. Мящз тикинти мящсулунун мящкямлийи вя етибарлыбы ня гядяр йцксяк оларса, о гядяр мящсул елми-техники тяряггинин даим дйишикликляриня уйьунлашар, тикинтидя йарадылан объектляр узун мцддят истисмар олунар вя юлкянин милли сярвятинин тяркибиндя галар. Бундан ялавя, тикинти мящсулунун кейфиййятинин йцксялдилмасы ясаслы тикинтйя йюнялдилян мадди-техники вя малиййя ресурсларыны азад едяр, азалдар вя халгын эцярананын йцксялдилмасыни сцрятляндиряр.

Ашааы кейфиййятли тикинти мящсулу ися мянфи нятися эюстярир:

- **биринсиси**, кейфиййятсиз мящсулун щазырланмасына вя зядялярин дцзялдилмасыня ялавя хярсярин-хаммалын, материалларын, аваданлыгларын вя истимаи ямяйин сярф едилмасыни;

- **икинсиси**, кейфиййятсиз тикинти мящсулунун истисмары мцтляг истисмар хярсяринин артырылмасыны, объектлярин вя эцсярин истифадя едилмасы сямярялилийинин ашааы салынмасыны вя онларын нормал фяалиййятинин позулмасына аваданлыгларын вахтындан яввял даянмасыны, конструксийанын дабылмасыны;

- **цццнсцц**, кейфиййятсиз тикинти мящсулунун истещсалынын артырылмасы тякся мадди йох, щям дя мяняви тясир едир. Щям юлкя дахилиндя, щям дя ондан кянара щямин мящсула истещлакчыларын инамы, тяляби вя нцфузу ашааы дцщцр.

Бцтцн бунлар обьектив олагаг тяляб едир ки, даима тикинти мящсулунун кейфиййяти йцксялдилмялидир.

Тикинти мящсулунун файдалы хцсусиййятляринин йахшылашдырылмасы йолларындан бири щяр бир мярщяля вя бцтцн тикинти

тсикли цццн кейфиййятин планлашдырылмасы методларынын тьякмилляшдирилмясидир.

Тяяссцф олсун ки, сон тикинти мящсулунун кейфиййятинин комплекс планлашдырылмасы вя щямин проблема системли йанашма ня Иран Ислам Республикасында, ня дя Азярбайсанда щяйата кечирилмир. Бу, щяр шейдян яввял ашабыда эюстяриян гаршылыгы ялагяли сябяблярян ялангядардыр:

- тикинти мящсулунун (аралыг вя сон) кейфиййятинин планлашдырылмасы вя гиймятляндирилмяси цццн нормативлярин олмамасы иля;

- верилмиш кейфиййят эюстярисиляриня ясаян объектлярин юз вахтында истисмара верилмямасы иля;

- тикинти системиндя тикинти просеси иштиракчыларынын ямяйинин вя сон мящсулунун кейфиййятиня эюрэ стимуллашдырманын олмамасы иля;

- тикинти просеси иштиракчыларынын сон тикинти мящсулунун кейфиййяти щаггында системли статистик щесабатын олмамасы иля.

Бу эюстярдийимиз сябябляр тикинти мящсулунун кейфиййяти проблеминин, онун инкишафы тенденсийасынын комплекс юйрянилмясиня мане олур. Нятысядя практикада щям аралыг вя щям дя сон тикинти мящсулунун кейфиййяти цццн сари вя перспектив эюстярисиляр комплекс тятбиг едилмирляр. Тикинти мящсулунун кейфиййятинин йцксялдилмси цццн ону йарадан иштиракчыларын бирэя фяалиййяти эюрсянилмир.

Вязиййят эюстярдийимиз кими, онунла мцряккябляшир ки, мярщялялярин щяр бириндя вя бцццн тикинти тсиклиндя мящсулун кейфиййятинин йцксялдилмяси проблемляринин комплекс вя системли ишлянилмяси щялялик тязя башлайыр (Азярбайсанда «Аккорд» ширкятляр группунда вя Иран Ислам Республикасында «Сядра» вя «Пол сядяф» ширкятляриндя). Она эюрэ дя тикинти мящсулунун йарадылмасы мярщяляляринин говушугунда (бирляшмясиндя) фйдалы хцсусиййятлярин (хассялярин) сахланылмасы мясяляляри чох дярясядя ишлянилмяйибдир. Нятысядя щазыр объектлярин вя мярщялялярин кейфиййяти сертификатлашдырылмайыб, ансаг, адятян, мящсулун ясас фйдалы хцсусиййятлярини ящатя етмяйян айрыса ващид эюстярисилярэ эюрэ гиймятляндирилир. Щазырда бязи тикинти ширкятляриндя, ансаг мянзил-мцлки ящямиййятли объектляр гиймятляндирилир. Бизим фикримизся щямин мясяляни сцратдяндирмяк цццн Азярбайсанда метролоэийа вя стандатлашдырма аэентлийиндя вя Иран Ислам Республикасында ващид метролоэийа мяркязи йарадылмалыдыр. Бу мяркязляр тикинти мящсулунун кейфиййятинин йцксялдилмяси мясяляляринин комплекс ишлянилмясини координасийа етмялидирляр.

Кейфиййятин йцксялдилмясинин планлашдырылмасы фяалиййяти, мящсулун щяйат тсиклинин мцхтялиф идаряетмя сывиййяляриндя вя мярщяляляриндя лайищяляндирмя, тикинти-гурашдырма, комплектляшдирмя вя истисмар да дахил олмагла щяйата кечирилмяси сайясиндя тямин едиляр. Кейфиййятин артырылмасы планлары зярури мадди, малиййя вя ямяк ресурслары иля тямин едилмяли, кейфиййятин йцксялдилмяси цзря планлашдырылан эюстярисиляр вя тядбирляр ися игтисади сямярляилийин щесабламалары иля дягиг ясасландырылмалыдыр.

Тикинти мящсулунун кейфиййятинин планлашдырылмасынын ясас

мясяляляри сийащысына ашабыдакылар дахил едилмялидир:

- базарын мювсуд вя перспектив тялябатларына максимум уйбун олан мящсул бурахылышынын тямини;

- тикинти мящсулунун ещтийат тяминатлары вя истещлакчыларын тялябатлары нюгтейи-нязяриндян онун кейфиййятинин йцксялдилмяси цзя игтисади сящятдян оптимал мясялялярин тйин едилмяси;

- тикинти нювляри цзя йарадылан мящсулун структурунун тямилляшдирилмяси;

- стандартлашдырылмыш тикинти мящсулу бурахылышынын артырылмасы;

- стандартларын, техники шяртлярин вя башга норматив сянядлярин тялябляриня сидди ямал олунмасынын тямини, йени ишлянилмиш стандартларын вахтында тятбиги;

- кейфиййятин верилмиш сявиййясиня наил олмабы тямин едян конкрет тядбирлярин ишлянилмяси вя реаллашдырылмасы;

- истещсалын игтисади сямярялилийинин артырылмасы вя кейфиййати йахшылашдырылмыш тикинти мящсулундан истифадяси.

Тикинти мящсулунун кейфиййятинин планлашдырылмасы сон нятисядя, щям мящсулун айры-айры хассялярини (хцсусиййятлярини), щям дя кейфиййятин идаря едилмяси системинин вя просесляринин мцхтялиф хцсусиййятлярини якс етдирян тядбир вя мейарларын тятбиг олунмасы иля ялагядардыр.

Бу эюстярисиляр тикинти мящсулунун кейиййятинин йахшылашдырылмасы цзя конкрет тапшырыгларда, елми-тядгигат планларында вя тясрцбя-конструктор ишляриндя, стандартлашдырма вя метролоџи тяминатында, кейфиййятин идаряетмя системинин тятбигиндя, тикинти ширкятинин техники инкишафында, кадрларын щазырланмасында вя с. юз яксини тапыр.

Планлашдырма, ширкятин бюлмяляринин планларынын онун цмуми стратеийасы вя оператив тапшырыглары иля ялагяландирилмясидир. Планлашдырма тапшырыглары – беля план системляринин вя онларын йериня йетирилмясинин гиймятляндирилмяси эюстярисиляринин формалашмасыдыр.

Планда нязардя тутулмуш мящсулун кейфиййятинин йахшылашдырылмасыны тямин етмяк цццн ширкятляр юз тясщизатчыларындан тядарцк олунмуш хаммалын (материалларын, йарымфабрикатларын, конструксийаларын вя с.) йцксяк кейфиййятли олмасыны тяляб етмялидирляр.

Тясщизат кейфиййятиня артырымш тяляблярин иряли сцрцлмяси тясщизатчы-мцяссисяляря, бу тялябин йериня йетирилмяси цццн мцхтялиф кюмяйин эюстярилмяси иля мцщайят олунмалыдыр. Беля кюмяйин формалары, щямчинин онун эюстярисиляриня сярф олунан хярсляр тикинти ширкятиндя кейфиййят артымынын планлашдырылмасы мювзусу олмалыдыр.

Кейфиййати тямин етмяк цццн тикинти ширкяти тядарцкцц иля сазиш баьлайана гядяр ашабыда эюстярилянляри етмялидир:

- зярури сазиш шяртляринин баьланылмасыны;

- тядарцк цццн сизеиляри, сянядлярин вя диэяр техники сянядлярин щазырланмасыны;

- объект вя тядарцк сянядлярин вя сизеилярин, техники шяртлярин тялябляриня саваб верян мящсулун, тядарцкццляринин сечилмясини;

- кейфийятин тямин едилмасыня тядарцкчцлярин вя ширкятин ващид йанашмасынын реаллашдырылмасыны;
- тядарцкчцляря кейфийят мясяляляринин щялл едилмасы методларынын щазырланмасыны;
- алынган материалларын кейфийятиня эириш нязарятинин методларынын щазырланмасыны;
- эириш нязарятинин апарылмасы цццн зярури ресурсларын айрылмасыны;
- алынган материалларын кейфийяти шаггында мялуматларын гейдя алынмасы методларынын щазырланмасыны;
- йцклямя-бошалма ишляринин технолозийасынын ишлянилмасыни;
- хаммалын, материалларын вя с. габлашдырма вя нягл едилмасы технолозийасынын ишлянилмасыни.

Тикинти ширкятиндя кейфийят системинин сямряли фяалийяти цццн идаряетмя, объектляринин тикintisинин вя тикинти-гурашдырма ишляринин истещсалынын кейфийятинин йахшылашдырылмасы вя тямин едилмасы мясяляляри цзя дюрц щазырлыг щяята кечирилмялидир. Щазырлыг, объектлярин тикintisинин вя тикинти-гурашдырма ишляринин истещсалынын кейфийятини мцяйянляшдирян, ширкятин щейятинин бцтцн сывийясини ящатя етмялидир. Кейфийят цзя щазырлыгы ширкятин инзибати-идаря вя техники щейяти, бцтцн структур бюмляляринин рящбярляри, хятти ишчиляр вя фящяляляр кечмялядирляр. Кадрларын ихтисасы гиймятляндирилмяли вя сянядля тядиг едилмялидир.

Ширяктин малийя вязийятиндя вя гябул етдикляри цсуллардан асылы олараг кадрларын щазырланмасы гайдалары мцхтялиф ола билярляр. Бея щазырлыг ширкятин юзц тяряфиндя кейфийят даиряляринин йарадылмасы, хцсуси семинарларын тяшкил едилмасы йолу иля апарыла биляр. Ширкят юз мякдашларыны кейфийят мясяляляри цзя кадрлар щазырлайан тядрис мцяссисяляриня дя эюндяря билярляр.

Тикинти ширкятиндя планлашдырманын мцстягил истигамятдя апарылмасы ашаыдакы кими олмалыдыр:

- мящсулун кейфийятинин ширкятдахили планлашдырылмасы;
- ширкятдя кейфийятин идаря едилмасы системинин тятбигинин планлашдырылмасы;
- ширкятдя кейфийятин йцксялдилмасынин кадр тяминатынын планлашдырылмасы;
- дахили вя хариси зай мящсулун нятисясиндя ширкятин итэиляринин азалдылмасынын планлашдырылмасы;

Сон иллярдя ширкятдя мящсулун кейфийятинин идаря едилмасынин бейнялхалг тясрцбясини якс олунмуш ИСО 9000 серийалы стандартлар эениш йайылмышдыр. Бу сянядляр мцвафиг олараг, кейфийят сачсясиндя, тикинти мящсулунун кейфийятинин идаря едилмасынин вя онун тямин едилмасынин тякмилляшдирилмасыни юзцня дахил едян сийасят мцяйян олунур.

Бцтцн юлкялярдя мящсулун кейфийятинин идаря едилмасыня даща чох дигят верилир. Сон иллярдя кейфийятинин идаря едилмасыня, стратеги вя узунмцддятли планлашдырманын кюмйи иля реаллашан йени йанашма, стратегийа формалашдырылыр. О бир сыра амиллярля характеризя олунур:

- кейфийятин тямири айры бюмля тяряфиндя реаллашдырылан

техники функций кими дейил, ширкятин бцтцн тяшкилати гурулушуна риайят едилян системли просес кими баша дцщцлмiasi;

- йени кейфийят анлайышына ширкятин мцвафиг тяшкилат структурунун саваб вермiasi иля;

- кейфийят мясяляляри тяхся истецсал тсикли чярчивясиндя дейил, щям дя ишлянилмяляр, конструктивляшдирмя, маркетинг вя сатышдан сонракы хидмят просесиндя ки актуаллыы иля;

- кейфийятин истецсалчыя йох, истецлакчынын тялябляринин йериня йетирилмiasиня истигамятлянмiasi иля.

Йухарыда садаланлар йалныз истецлакчынын марагларына йюнялмиш бцтцн бюлмяляря тохунан вя бцтцн щейят цццн мягбул олан, кейфийятин идаря едилмiasинин дягиг тяшкил олунмуш системинин фяалийяти заманы щяйата кечириля биляр.

Кейфийят програмы кейфийят сашясиндя конкрет тядбирляри, ресурслары, щяр бир тикилян объект цзря фяалийятин ардысыллыыны вя йериня йетирилян ишлярин вя тикилян объектлярин конкрет тялябляринин тямин едилмiasиня йюнялдилян просесин тяшкилинин планлашдырымасыны мцяййян етмялидир. Тикинтинин сметасыны йохлайанда кейфийятин тяляб олунан сывийясинин тямин едилмiasi хярсяляринин щесабланмасынын мювсудлуьуну вя онун нятисяляринин програмда эюстярилян кейфийятя уйьунлуьуну йохламаг лазымдыр. Уйьун олмайанда о барядя сифаришчийя хябяр вермяк вя тикинтинин кейфийятинин тяляб олунан сывийясинин малиййя тяминаты мясялялярини щялл етмяк лазымдыр. Тикинти объектляринин кейфийятинин тямин едилмiasi хярсялярини щесаблайанда зяманят мцддяти дюврцндя кейфийятин тяляб олунан сывийясинин сахланылмасы дяйярини дя нязря алмаг лазымдыр. Кейфийят програмынын тяркибиня тикинти объектинин характеристикасы, тикинтинин конструктив хцсусийятляри вя технолозийасы, объектин вя тикинти-гурашдырма ишляринин кейфийятини характеризя едян эюстярисиялярин сийащысы, тикинти объектинин кейфийятини, тйин едян фяалйятин нювляринин вя тяшкили просесинин сийащысы, зярури истецсал, ямяк вя малиййя ресурслары, объектин тикинтисинин вя тикинти-гурашдырма ишляринин истецсалынын вя с. кейфийятини мцяййянляшдирян смета хярсяляри дахил едилмялидир.

Щиряктин бюлмяляри арасында кейфийятин идаря едилмiasi функцийасынын бюлщдцрцлмiasi щяр бири цццн спесифики ола биляр. О ширкятин щясминдя, онун тяшкилат сруктурундан, щабеля диэяр амилляриндя асылыдыр. [1]

ЯДЯБИЙЯТ

1. Мешдтйев И.Я., Щирялийев В.М. Тикинтинин игтисадийяты. Дярслик, Бакы, 2005, с. 675

23. NEBİ HAZRİNİN ŞİİRİNDE TABİAT MEVZUSU – Dr. Feride SEFIYEVA⁶¹

ABSTRACT⁶²

One of the developed themes in the world literature is the nature theme. Nature theme takes an important place in the Azerbaijan literature especially in the creative activity of Nabi Khazry. To imagine his poetry without nature theme is not possible.

Closeness of man and nature is the main motive of the lyrics of the poet. Even in his poems that do not dedicate to the nature there are many moments connected with nature.

Nature and man are in the unity in his poems. For Nabi Khazry “Without man nature is alone”. Mountain, sea, platen tree and other nature images are not only geographical names and nature attributes but also they are beauty symbols and moral criteria in the poems.

In this article author analyses poems of the poet written in the nature theme and reflects attitudes of man, nature and love in the poetry of Nabi Khazry.

Dünya edebiyatında, sanatkarların en fazla müracaat ettiği mevzulardan biri olan tabiat, Azerbaycan sahasında hususi ile Nebi Hazrinin şiir aleminde son derece önemli bir yer tutar. Eğer böyle söylemek mümkünse şairin yaratıcılığını bu mevzu olmadan tasavvur etmek mümkün değil. Buna göre Nabi Hazrini “tabiat şairi” adlandırsak yanlış olmaz.

⁶¹ Azerbaycan Diller Universitesi, Bakü/AZERBAYCAN.

⁶² Dr. F. R. Safiyeva, Nature theme in the poems of Nabi Khazry.

Nebi Hazri”nin şiirlerinde tabiat anneye, babaya duyulan muhabbetin kaynağı, şairin yürek sözleri, yazılmış ve yazılmayacak şiirlerin sonucu, sevgiliye sunulacak en güzel hediye, insanların derdini dinleyen, onları rahatlığa davet eden samimi bir dost, hiç bir ressamın çizemediği tablolar harikası gibi çıkar karşımıza.

Onun eserlerinin isminden hareketle Nebi Hazrinin ruhu ile tabiat arasındaki gizli sırları açıklaya bilirsiniz: “Ummandan damlalar”, “Yıldız kervanı”, “Salkım söğütler”, “Bakünün seheri”, “Dereler”, “Deniz zirveden başlar” gibi tabiat fenomenine göndermeler yapacak isimlerin seçilmiş olması şairin tabiatla ne kadar içli dışlı olduğunu gösterir.

Tabiatın tasviri, onun ayrı ayrı hadise ve hususiyetlerinin ifadesi, sanat tarihi kadar eskilere dayanır. Nebi Hazri tabiatındaki hadiselerle öylesine bütünleşmiştir ki, onun ruh hali kendini tabiat hadiselerinde göstermiştir:

Bazen zirvedeki
Bulut gibiyim,
Şimdiyse yerlere
İneceğim ben.
Bazen deredeki
Sükut gibiyim,
Şimdiyse tufana
Döneceğim ben.

(1, 115)

Tabiatın kucağında dünyaya göz açan ve insanın en yakın dostu tabiatın bizzat etkisi ile oluşur. İnsan belki çoğu zaman tabiatdan kaçmış, fakat yine ona dönmenin ondan kaçtıkça yakınlaşmanın mutluluğunu yaşamıştır. İnsana benzeyen, insanla zenginleşen, insansız yoksullaşan, mevcut olmayan tabiat ve onun güzellikleri Nebi Hazri şiirinde yer alır.

Nebi Hazri şiiri bir kainat olarak görür. Onun kendine mahsus yıldızları ve güneşi vardır. Şairin tabiat mevzusunu gökyüzü ile alakalı kelimelerde harmoni içinde vermesi dikkat çekecek kadar çokcadır.

Estetikin önemli konularından olan tabiat insanın manevi dünyasını olgunlaştıran, ona zevk anlayışını kazandıran bir unsurdur. Tabiat ne kadar güzel olursa olsun Nebi Hazri onu zevk unsuru ile sunan sanatkardır. Yahut bu güzelliği görebilme sanatkar ruhlu olmanın kaçılmaz gereğidir. Prof. Dr. Tofik Hacıyev Nebi Hazri”nin ressam bir şair oluşunun sırrını da buna bağlar: “Nebi Hazri şiir tabloları ustasıdır. Bir kaç mısralarda güzel tabiat manzeresi canlandırır. Hem de onun yarattığı bedii levha tabiatın yalnız rengini değil, aynı zamanda hoş havasını, yürek açan, ruh tazeleyen kokusunu okuyucuya çattırıyor. Sanatın gücü de şundadır. Tabiat insanın manevi saflığını muayyen eden estetik ölçüdür. İnsanın iç güzelliğini ortaya çıkarmak için onun tasvirini (canlılığını, ifade gücünü) gösteriyor. Onun şiirlerinde insan güzeldir, saftır- billur sular gibi, tabiatın özü gibi. Şairin tabiat mevzusuna geniş yer ayırması da şununla alakalıdır. Tabiat ne kadar güzel olsa da insan onun zinetidir. İnsan bu güzelliğe hem de deyer verendir. Tabiatla unsiyet insana manevi saflık hissi getirir”.(2)

“Deniz, Gök, Muhabbet”, “Dereler”. “Yer de, Gök de susuyor”, “Tezatlar”, “Mavi Gölün konuşması”, “Çınar”, “Yıldırım”, “Mavi Göl uykuda”, “Dağlar da dünyada insan gibidir” ve başka şiirlerinde kahramanın tabiat olduğunu göreriz. Yani şair bunu kendisi ifade eder. Tabiatın insana benzetilmesi, bizi insan olarak

değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Tabiat unsurlarından ele alınan her hangi varlığın kendine ait yaşı ve ömrü vardır.

Nebi Hazrinin “Dinle tabiatı” şiiri de oldukça meraklıdır.

Akşamdır.. Dağlardan geliyor bulut..
Susan yeşil ormanlar, şiş kayalardır.
Bak neler konuşur o qarip sükut,
Evet, sükutun da kendi dili vardır.
Dinle, ormandaki ırmak ne diyor.
Bakma ki akıyor o yavaş-yavaş.
Her sözü bir büyük efsane diyor.
Asrlar konuşuyor onun diliyle.

(8, 15-16)

Bu şiir Nebi Hazrinin insan-tabiat münasibetlerini açıklayan en güzel şiirlerdendir.

Nebi Hazrinin şiirlerinde tabiatla ilgili anlayışlar oldukça çoktur. Eğer Azerbaycan tabiatının, coğrafyasının sözlüyünü tartip etmiş olursak bu sözlükde Nebi Hazri’nin şiirlerinde kullanılan sözlerin çoğusu yer almış olacaktır. Profösör Memmed Cefer makalelerinin birinde yazıyor: “Hazar”ın mavi dalqaları, güneş, onun hayat veren ışığı, aylı, yıldızlı geceler, aydın seherler, yeşil ormanlar, geçmişin ağır, bu günün sevinçli anlarının şahidi olan uzun ömürlü çınarlar... şairin tasvir ettiği tabiat unsurlarıdır. (11)

Yeryüzü ile ilgili unsurlardan “dağ”, “deniz” ve “çınar” kelimelerinin sıkça kullanılması ise gökyüzüne yükselişin sembolik göstericisidir.

Küçücük bir çınar yaprağında tüm tabiatı teneffüs eden şair çınar yaprağından Azerbaycan toprağına, Azerbaycan toprağından vatan sevdasına kadar yükselir. “Mavi Göl” ile görür, çınar ağacı ile teselli bulur ve müteakiben yaşadığı mekana: aziz kılınmış Azerbaycan’a seslenir:

Eğer ki, yıkılsam çınar gösterin,
Ben ona dayanıp önüme bakayım.
Gözlerim görmezse Mavi Gölü verin,
Ben onun gözüyle cihana bakayım,
Her yerde, her zaman
Sensin gümanım,
Canım gözüm benim

Azerbaycanım!

(3, 54)

Çınar vatana bağlılığı, ebediliği, geçmiş ile şimdiki zaman arasındaki devamlılığı və kökü derinde olan bir hayat üslubunun muvazenesini remzeder. Nebi Hazri, çınarla öyle bütünleşmiştir ki, edebi şahsiyetini tek bir kelime ile anlatacak olsak “çınar” kelimesini hiç tereddütsüz kullanabiliriz. Nebi Hazrinin vatana bağlılığı, Mirvarid Dilbazi’nin ifadesiyle çınarın derin köklerle toprağına bağlı oluşu gibidir.(3) O, bu sebepten dolayı çınarı sanatının leytmotifi durumuna getirmiştir. 1961 yılında yazdığı “Çınar ve Ben” isimli şiirini “Çınardan ne çok yazıyorsun diye bana sual veren okuyucuma” ithaf cümlesi ile başlatır ve “çınar” kelimesini neden çok kullandığını şu mısralarda anlatır:

Ben çınar adıyla
nağme diyorum,

O nağme aşkına sinemi yardım.
Diyorum,
Biliyormusun, ben ne diyorum?
Çınarsız kendimi öksüz sanırım.

(1, 74)

Şiirde Nebi Hazri Çınarı tekce güzel bir ağaç olarak değil, hem de Mecnun'un aşkı ile alevlenen, tabiatın ve tarihin kendisi kadar koca olan bir unsur gibi gösteriyor.

Her sanat eseri, içinde doğduğu tabii ve coğrafi çevrenin izlerini taşır. Yine bunun gibi her sanat eserinin böylesi sosyolojik, psikolojik ve felsefi bir zemini vardır. Sanat, içinde geliştiği tabiat ve coğrafya şartları ile o kadar haşır neşirdir ki, bir çok sanatkar, bütün hayatı boyunca "güzelliği" orada arayıp durmuştur. Nebi Hazri de, Azerbaycan toprağından kendi düşüncesinin sembolü olan çınarı çekip çıkarmıştır.

Ben ağaç olsaydım
Çınar olurdum.

(5, 248)

50-ci yıllarda yazdığı "Çınar" şiirinde Nebi Hazri çınarı Vatanın sembolü gibi gösterir.

Sana vatanımdan selam getirdim,
Hayalen üstüne kanat getirdim
Sanki en yakın dostumu gördüm
Sesinde bin nağme, boyunda vüqar
Ey bizim Çınara benzeyen çınar.

Dinledim her sözün bir nağmedir
Gördüğüm ne hayal, ne efsanedir.
Bir anlık unuttum qarıplik nadir
İyiki bitmişsin şurda sen çınar
Ey bizim çınara benzeyen çınar.

(9, 73-

74)

Azerbaycan'a aşık olan Nebi Hazri, seçtiği imzadan tutun da Azerbaycan'a ait yer isimlerini sıkça şiirine getirmesine varıncaya kadar hep doğduğu bu coğrafyanın nağmesini söyler. B.Adil bu konu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: "Şairin şiirlerində Azərbaycanımızın füsunkar tabiat levhaları ilhamla, sanatkarlıqla kaleme alınmış, teravetli bir güzellikle bize yeniden göstərilmişdir. Tabiata, vatan toprağının güzelliklərinə bu hayranlığı Nebi Hazri'nin şiirine canlı bir ruh, sevinç getirmişdir. O, hayata, insanlara daima hoşgörülü yanaşır, tabiatın daha da güzəlləşəcəyinə, insanların daha da kamilləşəcəyinə inanır və bu inancı heveslə tərənnüm edir".

(6)

Nebi Hazri'nin eserlerinde tabiat ve insan vahdet halindedir. "İnsansız tabiat öksüz gibidir" diyen şair, kahramanını tabiat ile anlatırken, tabiatı da kahramanlaştırır. Bazen de her ikisini birlikte kullanır. Tabiatdaki ilkbahar-sonbahar mevsimlerini insanlığın gençlik-ihtiyarlık çağlarına benzetir.

Gökten yağar kucak-kucak nur,
Güneş muhabbetle ısıtır yeri.

Sonbahar mevsiminde öyle gün olur
Bahar sanırsın ki, dönüyor geri.

İnsan da böyledir: mihriban, mağrur...
Isınır güneşten ömrün yılları.
Yaşlılık gününde öyle gün olur,
Gençlik sanırsın ki, dönüyor geri.

(1, 96)

Zirveleri tabiat unsurlarıyla anlatan Nebi Hazri, tabiatı da zirveleştirir. Zirvelere nişanladığı sevgiliye denizi hediye eder, ondan ise gökleri hediye alır. 1963 yılında yazdığı ve S.İbrahimov tarafından bestelenen “Deniz...Gök...Muhabbet...” isimli şiirinde sevgiliye böylesine değerlendirilmiş tabiatı hediye eder:

-Denizi hediye veririm sana...
Ben dedim, sen baktın, sen gülümsedin.
Göklerin şafağı düştü yüzüne,
Ben ise gökleri veririm, -dedin

(7, 160)

Ve sevgiliye sunulan bu tabiat, aynı zamanda muhabbetin de enginliği ve zirvesi oluyor:

Ben gerek
Nağmetek
Seni dinleyeyim,
Sen benim aşkımla,yüreğimlesin.
Ne kadar gökler var, ben seninleyim,
Ne kadar deniz var, sen
benimlesin.

(7, 162)

tabii bu muhabbeti yine, tabiat unsurlarının dili ile “çiçek yağmuru” ile anlatır. O yağmur öylesine sihirli, öylesine rayihadar ve öylesine parlak bir yağmurdur.

Hiç böyle sihirli
Yağmur olurmu,
Böyle de etirli.
Yağmur olurmu,
Çiçek yağmuru.
Çiçekler parlıyor
Yıldızlar gibi,
Bin renge boyuyor
Yeryüzünü.
Çiçek yağmuru.

(7, 23)

Deniz, büyük su birikintisi ve insanın besin kaynağı olmaktan ziyade, saflığın, temizliğin, manevi huzurun, saadetin adı olur. Sanat eserini diğer eserlerden ayıran özellik onun gerçeği lojik yoldan değil, imgeler vasıtasıyla dile getirmesidir. Bu bakımdan Nebi Hazri’nin şiirinde imgeler onun ruhu ile doğrudan alakalıdır.

Nebi Hazri denizle neden böylesine içli-dışlı olduğunu, onu neden çok düşünüp şiirine taşıdığını yazdığı ve K.Ovagimov tarafından bestelenen “Ben denizi düşünürüm” isimli şiirinde güzel bir anlatımla kendisi açıklar:

Ne zaman ki, uykum gelmez,
Ben denizi düşünürüm.
Dalgalardan mavi sulara.
Düşen izi düşünürüm.
Belki de gür deniz
Tabiatın yüreğidir.
Belki de onun için
Ben denizi düşünürüm.

(7, 168-169)

Deniz arzu ve umutların sembolü olarak çıkar karşımıza. Bu sebepten dolayı, Nebi Hazrinin şiirlerinde en çok deniz unsuru kullanılır. “Bensiz deniz”, “Belki”, “Bir sahilde”, “Üç kişi”, “Yıldız...Dalga...Rüzgar...”, “Deniz kenarında”, “Denizci oğlan”, “Bizim köye deniz geldi”, “Deniz neden taşmıyor”, “Denizde boğulmuş gencin kabir taşına yazı”, “Deniz levhası”, “Deniz iyi denizdir”, “Dağ ve deniz”...gibi şiirlerinde denizin isim olarak kullanılmasının haricinde, diğer şiirlerinde de denizin teselli ufkunu oluşturan, idaelerin sonucunu anlatmasından bahsedilir. Nebi Hazri, Azerbaycan edebiyatında denize en çok müracaat eden şairdir. O, denizi benzetmelerle anlattığı şiirlerinin haricinde, denizle birlikte yaşamayı hayatının uslubu edinmiş insanları da anlatarak, şiir ve poemalarının orjinine “denizi” yerleştirir.

Deniz...

Yer yüzünün ulvi kitabı.

Güneş
Satır-satır

Işık yayardı...

Güneş söz yazdığı

mavi kitabı

Dalga elleriyle
Çeviriyordu.

(7, 34)

Denizin çalkantılarını, yürek çırpıntıları ile birleştiren şair tabiatı hisseden, ağlayan, insanlar için endişelenen varlık olarak değerlendirir.

Nebi Hazri'nin Hazara ait de bir çok şiirleri vardır. Azerbaycan edebiyatında Hazar'la bağlı yüzlerle şiirler yazılmıştır. Hazar tüm güzelliği ile şairlerin ilham kaynağına çevrilmiştir. Onun şiirlerinde Hazar dağ ve çınar gibi önemli bir yer tutuyor. Şair “Sumqayıt sayıfaları” eserinde yazıyor:

Hazar, şirin Hazar, Hazar, can Hazar.
Tüm denizlerden temizsin bana
Eziz anam kadar mihriban Hazar
Doğma annem gibi ezizsin bana.

Ben sana aşığım bilmiyorum neden?
Sensiz gül açmayan bir baharmıyım?
Dünyada babasız ömür süren ben,

Hazarsız bir ömrü yaşıyarmıyım.

(10, 352)

Şair şurada hem Hazarın güzelliğini gösteriyor, hem de umut ve arzularını ifade etmek için ona yüz tutuyor.sevgi duyularını sunuyor. Şurada deniz artık coğrafi bir unsur olmaktan çıkıp şairin mihriban annesi kadar aziz oluyor. Hazar denizini öz annesi ve babası gibi aziz ve temiz görüyor.

Nebi Hazri yaratıcılığında dağ da sık-sık müracaat edilen tabiat tasvirlerindendir. Ve şairin şiirlerinde her çeşit vaziyetde insanla birlikte bulunur. “Dağ” mevzu, dağlar redifli şiirler, Azerbaycan edebiyatında hususi yer tutan tabiat şiirlerinin esasını teşkil eder. Nebi Hazri yaratıcılığında “dağlar” mevzu bir taraftan daha çok belirginleştirilerek insan, onun hayat yolu ve ömrüne benzetilir.

Dağlar da, dünya da insan gibidir,
Onların öz ömrü,
Öz yaşı vardır:
Billur ırmaklardan göz yaşı vardır.
Sevinci çağlayan
Umman gibidir.
Üstünde yıldızlar kucak-kucakdır.
Fikirler başında duman gibidir.
Ah adsız olsa da,
Dağ yine dağdır,
Dağlar da dünyada insan gibidir”.

(3, 5)

“Dağ” kelimesi kalıcılığı ve yüceliği remzeder. Çoğu hallerde insan ve onun ulviyeti dağ kelimesi ile anlatılır. Dağın yüceliği insanda sonsuzluk duygusunu ortaya çıkarır.

Nebi Hazri’nin şiirlerinde tabiat ve insanı birbirinden ayırmak oldukça zordur. Azerbaycan coğrafyasını yahut özel yer isimlerini bilmeyen birisi dile getirilen tabiatı, bizatihi insan olarak kabul eder. Araz, Şahdağı, Sumgayıt, Savalan, Hazar, Muğan...gibi yer adları kendi aralarında öylesine bir insani faaliyet kurmuşlar ki, onlara kıymet vermemek imkansızdır. Prof. Dr. Kemal Talipzade, şairin “Dereler” isimli şiirler ve poyemalar kitabının taktim yazısını yazarken şunları söyler: “Nebinin şiirlerinde tabiatı insandan, insanı tabiatdan ayırmak olmuyor. Mil insanla konuşur, sanki insan insana nufuz edip onun zengin iç alemiyle birleşip kayboluyor” (5, 4)

Nebi Hazrinin hatta tabiatla, yahut tabiat-insan münasebetleriyle alakalı olmayan şiirlerinde de tabiatla ilgili tasvirleri görüyoruz.. Mesela, “Benim aralandığım” şiiri tabiatla bağlı değil, burada şair hayata, gerçekliğe, insanlara kendi münasebetini açıklıyor. Fakat şiirin her mısrasında tabiata ait sözlerle karşılaşırız: çiçek, yeşil, orman, buz, boran, lale, güney, benevşe, kartal, dağ, Araz, düz, ırmak, yağmur, çınar, gök, bahar, bağ, Hazar, dalga ve başkaları.

Bu bir daha Nebi Hazrinin tabiata ne kadar bağlı olduğunun göstericisidir. Tabiat şiire getirilirken şiir de tabiata götürülür. Her şiir sanki gökyüzü ve deniz oluyor. Tasvir edilen boş bir arazi parçası değildir. Hatıraların, hayallerin, duygu ve arzuların teknesinde yoğrulmuş, üzerinde yaşayan insanlarla ünsiyet kurmuştur.

N.Hazri Azerbaycan edebiyatının en önemli söz sahiplerindendir. Onun şiirleri Azerbaycan halkı durdukca duracaktır.

KAYNAKÇA

- Hazri Nebi. Yıldız kervanı. Yazıcı, Bakü, 1979.
Hacıyev Tofik.Ressam-şair. Komunist 10 haziran, 1973
Hazri Nebi. Seçilmiş Eserler. 4 ciltte, II cilt. Yazıcı, Bakü,1983.
Dilbazi Mirvarid. Vatandaşlık poyeziyası. Edebiyat ve Kültür. 8 mart 1984
Hazri Nebi. Dereler, Gençlik, Bakü,1970.
Adil B. Yeni zirvelere. Bakü qazetesi. 22 ağustos,1973.
Hazri Nebi. Toprak sana yemin ediyorum.Yazıcı, Bakü, 1989
Hazri Nebi. Seçilmiş eserleri, 2 cildde, II cild, Bakü, Gençlik. 1973
Hazri Nebi. Vatan ve qurbet. Bakü, Azərbaycan Gençler edebiyatı neşriyatı.
1958.
Hazri Nebi. Yıllar ve sahillər. Bakü, Azərneşr.1969
Cefer M. Kardeşlik duyquları. Edebiyat ve kültür, 1980

24. РЕКЛАМЫН ЕФФЕКТИВЛИЙИНИН ГИЙМЯТЛЯНДИРИЛМЯСИ МЕТОДЛАРЫ - Сябиня ЯКБЯРОВА Сабир гызы⁶³

ХҶЛАСЯ

«Рекламын эффективлийинин гиймятляндирилмяси методлары» мягальсиндя рекламын эффективлийинин гиймятляндирилмясиня аид ики ясас йанашма бахылыб. Биринси йанашма рекламын игтисади эффективлийинин мцяййян едилмясиня, икинси йанашма ися бязян психолоъи эффективлик кими дя адландырылан коммуникатив эффективлийин гиймятляндирилмясиня истигамятлянир. Бурада шямчинин электротехники малларын 2000-2005-си илляр ярзиндя сатыш шясминин тящили, реклам хярсярин артым динамикасы гюстярилмишдир. Бу мягальдя коммуникатив эффективлийинин тйини цсулларынын йяни идаряетмя тестляшдирмяси, йаддаш тестляри, инандырысылыг тестляри вя с. методикасы тянгиди шякилдя тящил едилмишдир.

Рекламын эффективлийинин гиймятляндирилмяси цмумийятля, бир-бириня гаршылыгы тясир эюстярян амилляр комплексинин юйрянилмяси вя учоту иля баълыдыр вя бу амиллярин там дягигликля гиймятляндирилмяси чох чятиндир. Бунунла беля, реклам фяалийятинин фяаллыынын гиймятляндирилмяси, юз чохвариантлыы сябябиндян кифайят гядяр садя бир иш олмаса да йеня дя мцмкцндир.

Рекламын эффективлийинин гиймятляндирилмясиня ики ясас йанашма мювсуддур. Биринси йанашма рекламын игтисади эффективлийинин мцяййян едилмясиня, икинси йанашма ися бязян психолоъи эффективлик кими дя адландырылан коммуникатив эффективлийин гиймятляндирилмясиня истигамятлянир.

⁶³ Азярбайсан Дювлят Игтисад Университетинин «Маркетинг» кафедрасынын диссертанты

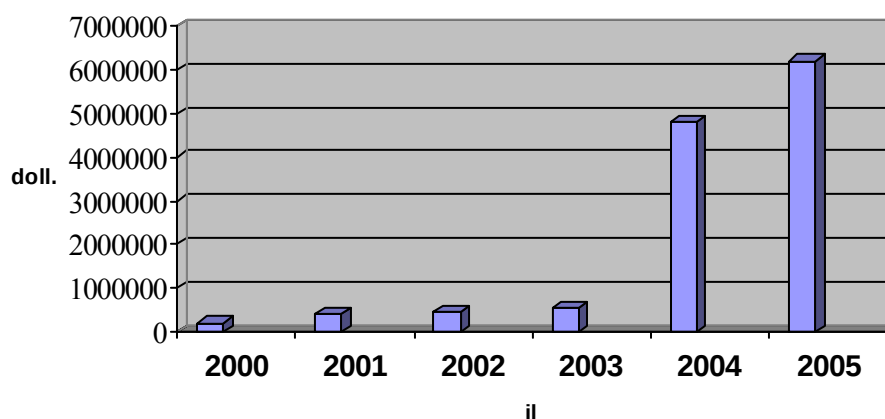
Ямтя вя хидмятлярин рекламынын игтисади ефективлийини чох вахт онун сатыш артымына тясиринин ашкар едилмяси йолу иля мцяййян етмяк олар. 1 №-ли сядвялдян эюрцндцйц кими, узун мцддят истифадя олунан малларын сатыш шясминин эенишляндирилмя тенденсийасы мцшащидя олунур. Мясялян, эютцряк сойудусуну, 2003-сц ил цццн сойудусуларын сайы 2002-си ил эюстярисияриндян 1800 ядян, 2001-си ил эюстярисияриндян ися 1900 ядян даща чох сатылмышдыр. Вя йахуд мисал олага видеоманитофону нязрядян кечиряк. 2003-сц илдя 23500 ядян, 2002-си илдя ися 18600 ядян видеоманитофон сатылмышдыр, йяни 2002-си иля нисбятян 1,2 дяфя, 2001-си иля нисбятян ися 0,8 дяфя даща чох сатылмышдыр.

Сядвял 1. Азярбайсанда узун мцддят истифадя олунан малларын сатышы (мин ядядлярля).

Ямтя	1990	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Саатлар	477,9	195,6	340,9	359,9	380,4	409,3	445,2	448,2
Радиогабуледиси гурьулар	150,9	57,5	100,8	108,7	117,9	121,7	140,7	181,5
Телевизорлар	123,6	8,8	46,8	51,9	58,9	67,6	81,0	84,9
Магнитофонлар	82,1	41,2	85,4	86,1	109,8	114,4	134,2	141,6
Видео-магнитофонлар	2,6	3,0	25,6	26,0	28,0	24,3	18,6	23,5
Фотоапаратлар	19,1	0,3	329,7	331,3	284,8	170,0	158,2	95,9
Сойудусулар	95,8	16,1	14,7	15,1	16,1	16,9	18,8	20,6
палтарйуйан машины	69,3	1,5	10,9	13,9	14,0	14,3	14,8	15,1
Електрик тозсоранлары	51,9	0,4	10,5	13,0	15,7	17,3	21,8	28,6
Мотосикллет	36,5	0,4	19,0	21,1	23,8	38,6	40,2	43,1
Миник автомобилляри	51,0	2,8	5,9	6,4	6,5	6,9	7,4	14,0
тикиш машинлары	28,1	0,1	0,01	0,7	0,5	0,2	0,2	0,5
Електрик цтцляри	16,9	12,1	65,5	71,9	78,3	80,9	49,8	52,4

Вя язяр 2001-2005 –си илляр ярзиндя электротехники мящсулларынын рекламына сярф едилян хярсляри шямин дюврдяки сатыш шясми иля мцгайися етсая, ашаьыдакы динамиканы мцшащидя етмяк мцмкцндцр (шякил 1.). Эюрдцйцмцз кими, реклам хярсляри артыгса мящсулларын сатышы да артмагдадыр. Лакин шякил 1. эюстярилян хярсляр тякся Милли каналлардакы рекламы ящатя едир.

Шякил 1. Азярбайсанда электротехника мящсулларынын реклам хярсляри.

ii

Гейд етмяк васибдир ки, нязря чатдырылан группа аид олан мящсулларын щяйат дювраны юлкямиздя щал-щазырда артым мярщялясиндядир. Бу, електротехника мящсуллара олан тялябатын инкишаф хцсусийятляриля ялагялидыр. Артым мярщяляляси базарда мящсулун тез гябул олунмасы, сатыш вя эялирин артымы иля сясийяляндирилир. Яэяр реклам сатыш щясминин артымына йол ачмырса, о тясирсиз реклам сайылыр.

Ейни заманда узун мцддят истифадя олунан ямтялярин (хцсусия, бизим тядгигат обьекти олан електротехника малларынын) алыш просеси адятян кифайят гядяр узунмцддятли дцщцнмя просесиндян сонра эялир. Бунунла ялагядар олараг, рекламын тясири мцяййян вахтдан сонра тязашцр едя биляр, щямчинин биринси мярщялядя о, натамам ола биляр. Беля ки, бу мярщялядя узунмцддятли амилляр гцввядя олмур.

Щямчинин, бязян реклам мцрасиятинин гябуледисиярин щцурларында «тяхиря салындыьы» мцддяти вя йа реклама сярф едилян хярсярля ондан ялдя едилян эялирляр арасындакы мцддяти юлчмяк чох чятин олур. Тягвим или вя щятта цчиллик мцддят беля реклам кампанийасындан нятися алмаг цццн кифайят етмяйя биляр. Буна эюря дя беля бир фикир мювсуддур ки, реклам кампанийасынын ефективлийини гиймятляндирмяк цццн кифайят едян дювр онун тяркибинин актуаллыьына уйьун эялмялидир. Ейни заманда, реклам кампанийасындан ня гядяр чох вахт кечиьса, онун гиймятляндирилмяси нятисясиня дя бир о гядяр чох амил тясир эюстяря биляр.

Рекламын ямтя дюврийясиня ня дярясядя тясир эюстярдийини ашкар етмяк цццн оператив вя мцщасибат вериянлярини тящлил етмяк лазымдыр. Тябии ки, ону да нязря алмаг лазымдыр ки, ямтялярин реаллашдырылмасына рекламдан савайы, щям онун кейфийяти, истешлак хцсусийятляри, гиймяти, хариси эюрцнщц, щям дя мцяссиясинин йерляшдийи йер, алысылара хидмят эюстярилмясинин мядяни сявиййяси, сатышда анологьи мямулатларын мювсуд олмасы вя с. дя тясир эюстярир.

Рекламын тясири алтында ямтя вя йа хидмятлярин реаллашма щясминин артымы чох сайлы дцстурлар васитясиля мцяййян олунур:

Бу дцстурларда реклам тядбиринин щяйата кечирилмясиндян ялдя едилян эффект она сярф едилян хярсярля мцгайися едилир. Беля нисбятин нятисяляри цч вариантда ифадя олуна биляр:

- реклам тядбириндян ялдя едилян эффект онун щяйата кечирилмясиня сярф олунан хярсярля бяраьярдир;

- реклам тядбириндян ялдя едилян эффект хярсярдян чохдур (реклам мянфяятлидир);

- реклам тядбириндян ялдя едилян эффект хярсярдян аздыр (реклам зярярлидир).

Ансаг ялдя едилян верилянляр (мялуматлар) мцхтялиф реклам тядбирляринин щяйата кечирилмясиня сярф олунан хярсярин игтисади ефективлийинин мцгайися олунмасы цццн щяля ки, кифайят етмир. Реклам цзря хярсяри онун рентабеллийи даща дягиг характеризя едир ки, бу да юзцндя мянфяятин хярсяря олан нисбятини якс етдирир.

Реклам тядбиринин щяйата кечирилмясиндян яввял вя сонра ямтяя дюврийясинин мцгайися едилмяси дя рекламын игтисади ефективлийинин гиймятляндирилмяси методу кими чыхыш едир. Бу метод цзря рекламын игтисади ефективлийи йа ямтяя дюврийясинин сари илдя ямтянин реклам тясириня мяруз галдыы мцяййян заман кясийи иля кечян илин ямтянин реклам едилмядийи анлолоыи дюврццн мялуматлары иля мцгайися едилмяси, йа да сари дювр ярзиндя реклам тядиринин щяйата кечирилмясиндян юнся вя ондан сонра эцндялик ямтяя дюврийясинин мцгайися едилмяси йолу иля мцяййян олунур.

Сонунсу цсул, инфлясийа цццндян гиймятлярин даими олагаг артмасыны нязря алагаг Азярбайсан цццн даща мцнасибдир, чцнки бу щяраитдя мялуматларын бюйцк заман аралыглары цццн мцгайися едилмяси чох чятиндир.

Реклам фяалийятинин ефективлийинин гиймятляндирилмясиня нювбяти йанашма – коммуникатив ефективлийин гиймятляндирилмясидир. Коммуникатив (психолоыи) ефективлийин мцяййян едилмясинин мювсуд методлары арасында маркетинг тядгигатларынын щяйата кечирилмяси иля ялагядар методлар даща бюйцк етибары тямин едирляр.

Реклам кампанийасынын коммуникатив ефективлийин гиймятляндирилмяси методлары кампанийаа баща баша эялир. Щяр шейдян яввял, яяр илкин вя йа нязарят тядгигатлары реклам стратегийасынын тядгиги заманы щяйата кечирилмямишдирся, онлары реаллашдырмаг лазымдыр. Сонра, артыг кампанийа заманы вя йа ондан сонра бир вя йа бир неча тядгигат «далъасы» щяйата кечирилир ки, бунларын нятисяляри дя «нязарят» тядгигатлары иля мцгайися олунур. Рекламын ефективлийинин тягиб едилмяси бу сцр щяйата кечирилир. Щяр бир аралыг тядгигатын дяйяри респондентлярин сечмясинин юлчцсцндян, анкет вя йа суал вярягясинин щясминдян, алышын щяйата кечирилмяси ещтималындан асылыдыр, лакин истянилян щалда о, кифайят гядяр йцксякдир. Мцтяхяссисярин щесабламаларына эюря, рекламын ефективлийинин ашкар едилмяси мягсядиля сорьуланан инсан групларынын оптимал юлчцсц – 125 няфярдир. Онларын сайы 100 няфяр олдугда, тестляшдирмянин нятисяляри етибарсыздыр. Сайын 150-йя вя йа даща йухарыйа йцксялдилмяси нятисялярин дягиглийиня тясир эюстярмийярк, тядгигатлара сярф олунан хярсярин кяскин артмасына эятириб чыхарыр [4, с.547].

Рекламын ефективлийинин илкин гиймятляндирилмяси реклам кампанийасынын башламасына гядяр, реклам идеясынын вя сон реклам мцрасиятинин ишляниб щазырланмасы вя тестляшдирилмяси мярщялясиндя щяйата кечирилир. Беля гиймятляндирмянин щяйата кечирилмяси зяруряти онунла щяртлянир ки, рекламверяндян реклам йерляшдирилмяси цзря

ирищясмли вьсаитлярин гойулмасындан яввял щяля реклам мцрасиятинин ишляниб щазырланмасы мярщялясиндя мягсядли аудиторийаа коммуникатив тьсир эюстярилмьсинин ян эффектив цсулуну сечмяк тяляб олунур. Мящз бу мярщялядя реклам мцрасиятини модификация етмяк, ян аз эффектив реклам идеяларындан имтина етмяк вь реклам кампанийасы гаршысына гойулмуш мягсяд вь вьзифьяляря ян оптимал уйьун эялян мцрасият вариантыны сечмяк имканы олур. Бу мярщялядя тез-тез идарьетмя тестляшдирмьсиндя иштифадя олунур. Идарьетмя тестляшдирмьси, юз нювьясиндя, ачыг-ашкар уьурсуз концепсийалары дьрщал кьнарлашдырмаьа вь онлар цзя бир даща пул вь заман сьрф етмямьйя имкан верир вь бир гайда олараг, о, истещлакчыларын иштиракы иля щьяята кечирилян концепсийаларын сечилмьсиндя яввял эьлмьлидир. Язяр истещлакчыларын иштиракыны тяляб едян концепсийалар цмумийьятля кечирилмирляря вь йа щазыр рекламын тестляшдирилмьси планлашдырылмьрса, о, мцтляг лазымдыр.

Бунунла беля, идарьетмя тестляшдирмьси – ола билсин ки, йарадысы ишчиляря ящямийьят вермьйьяряк, истещлакчыларын реклам еланларына вь стимуллашдырысы тьклифляря гаршы реаксийаларыны щеч дь щяр заман лазьми дягигликля тьйин едя билмьйян менесьяряри гиймьтляндирир. Буна эюря дь, нювьяти мярщяля рекламын реал щьяраитдя тестляшдирилмьси олмалыдыр.

Реклам кампанийасынын щьяята кечирилмьси ньтисьяляриня эюря рекламын эффективлийинин гиймьтляндирилмьси артыг щьяята кечирилмиш реклам кампанийасынын мягсядли аудиторийаа эюстярдийи тьсири гиймьтляндирмьйя имкан верир. Чох вахт бу тьсир илкин тестляшдирмь мярщялясиндя сюйляниляндян бир гьдьяр фьрглянир. Беля ки, кампанийа ярзиндя лабораторийа щьяраитдя щесабламаг мцмкцн олмайан бир чох амилляр ортайа чыхьр: рьгиблярин фьалиийьятляри, сьмийьятдя сийаси вь игтисади дьйишикликляря вь с.

Рекламверян ямин олмалыдыр ки, рекламын йарадысы щькилдья исрасы ясас стратегийа иля узлашыр, йьни зьрури коммуникатив эффектляря формалашдырмаьа вь марканы дцзэцн мьовгеляшдирмьйя гадирдир. Адьтян, «каьыз цзяриндя олан» стратегийадан «тьсрцбьдяки» стратегийаа кечидин щяр цч мярщяляси бир сюзля адландырылыр – тестляшдирмь. Рекламын тестляшдирилмьсинин ясас мягсяди – реклам коммуникацийаларынын эффективлийинин юлчцлмьсидир.

Бир чох тьдгигат фирмалары гиймьтляндириси тестляшдирмьнин, дьрининя гиймьтляндирмь интервьюлары вь тисарьт маркасынын излянмьси кими мцхтьялиф нювлярини тьклиф едирляря. Бурада ясас мясяля тьдгигат методларындан щансынын етибарлы ньтисьяляри тьмин етдийинин мцййян едилмьсиндя ибарьтдир.

Уеллс реклам фьалиийьятинин гиймьтляндириси тьдгигатынын (тестляшдирмьсинин) йедди типини фьргляндирир: йаддаш тестляри; инандырысылыг тестляри; бирбаша савабларын щесаблаанмасы; коммуникация тестляри; кадрлар цзя тестляшдирмь; базар тестляшдирмьси; тисарьт маркасынын излянмьси. Бу йедди типдя биринси цчц даща эениш йайылмьшлар [5, с.205].

Тестляшдирмь истещлакчынын реклам кампанийасынын тьсири алтында щяр щансы ямтьяйя мцнасибьятини вь давраньшыны юйрянмьйя имкан верир.

Реклам кампанийасынын эффективлийинин гийматляндирилмасы юзюн реклам коммукасийасынын алты ардысыл мярщялясинин юлчдмасыни дахил едир. Онун биринси мярщялясинин гийматини тьяин едяк – рекламла тямасларын сайынын юлчдмасы.

Мягсядди аудиторийанын арзу олунан хябярдарлыг сывийясиня наил олмаг цццн рекламла лазм олан тямасларын сайыны реклам еланларынын мясму сайынын (ЭРП) кюмийилия юлчдмек олар.

ЭРП-нин верилмиш дювр ярзиндя пул ващидия нисбяти пулларын эффектив сярф олунуб-олунмадыбыны эюстярир. Бу гиймат йухары олдугса, реклам мцрасияти иля щяр бир тямас даща усуз баша эялир. Бязян ЭРП бирбаша олагаг сатыш щясми иля ялагяляндирилир. Бу метод реклам васитяляриндя истифадя едилмасы планынын эффективлийинин тяхмини гийматляндирилмасыня имкан верир.

Мягсядди алысыларын фяалийятляринин тядгиги – реклам кампанийасынын излянмасы заманы икинси юлчмя мярщяляси вя тямас→информасийанын ишлянмасы→коммукасийа ефекти вя марканын мявгеляшдирилмасы→мягсядди алысыларын фяалийятляри ардысыллыбынын сон мярщялясидир.

Щазырки анда реклам кампанийасы заманы ня баш вердийи цзяриндя дцщдмек лазымдыр. Язяр щяр шей йахшы эедирся, онда «дахили» мягсядди аудиторийалар, марканын садиг истецлакчылары вя бизим мяцсула мейл эюстярян даими олмайан алысылар юз группарында галмалыдырлар. Ейни заманда «хариси» мягсядди аудиторийайа аид едилян алысылар (башга маркаларын даими олмайан алысылары, башга маркаларын садиг истецлакчылары вя йа категорийанын йени истифадячиляри) «дахили» алысылар группа кечмялидирляр. Беяликля, потенсиал алысыларын группа мянсубийятинин дйишмасыни реклам кампанийасынын уьурлулуг эюстярисляриндя бири кими щесаб етмяк олар.

Рекламын коммукатив эффективлийинин гийматляндирилмасы методунун нязардян кечирилмасы цццн реклам мцрасиятинин мягсядди аудиторийайа комукатив тясиринин ясас тяркиб щиссялярини фяргляндирмяк лазымдыр. Рекламын коммукатив эффективлийи дярясяси бу тяркиб щиссялярин ифадялилийи дярясясиндя бирбаша асылыдыр.

Рекламын эффективлийинин гейри-игтисади эюстярисляри сырасына няшр олунмуш еланларын сайыны, психолоьи тясир дярясясини (истецлакчыларын ящатя олунмасы сайы, тяссиратын парлаглыьы вя дяринлийи, дигтятин сялб олунма дярясяси), мцяссисянин (фирманын) имисини, информасийа тяркибини, истецлакчы вярдишляринин, яняняляринин, дябин дйишмасыни вя с. аид етмяк олар. Бу эюстярислярдя бязиларини кямийят формасында ифадя етмяк олар, мисал цццн, реклам мцрасиятинин эффективлийинин мцсбят савабларын сайы цзя эюстярисиси:

$$K_e = \frac{N_n}{N_o}$$

щарада ки, N_n - гябул олунмуш мцсбят савабларын сайы;

N_o - эюндярилмиш реклам мцрасиятляринин цмуми сайы.

N_n -нин алынмыш гийматини N_o -нин гийматиня ня гядяр йахын олса, реклам кампанийасы дя бир о дядяр эффектив щесаб олунасагдыр.

Беляликля, реклам фяалийятинин ефективлийинин гиймятляндирлмясинин игтисади вя коммуникатив методларыны бирляшдиряряк, рекламын цмуми эффективлик сявиййяси шаггында фикир йцртмяк олар.

Истянилян щалда йахшы реклам бизнесин артымына эятириб чыхарыр вя йа тянязцлц сатыша чевирир, бунлар ися мащиййят етибары иля ейни мяна кясб едирляр. Яяр бу баш вермирся, реклам йахшы дейил вя йа бу, цмумиййятля реклам дейил. Огилви кядярля сюйлямищди: «Рекламын бюйцк щиссяси биабырчы дярясядя гейри-эффективдир». Тяяссцф ки, реклам индустрийасы гейри-эффективлийя эюря биринси йердядир: йцзлярля миллиард доллар рекламверяняляря эюзлянилян нтясяни эятирмяйярк бош йеря дювр едир. Яяр автомобил сянайеси дя беля ищлясяйди, планет ящалисинин йарысы автомобил гязаларында мящв оларды.

Лакин реклам гязалары о гядяр дя мясум дейилляр. Бу гязаларда ямтяляр (тисарят маркалары, брендляр) вя фирмалар, инсан карйералары мящв олур.

ЯДЯБИЙЯТ

1. Азярбайсанын Статистик Эюстярисилари. 2004. Статистикал Йеарбоок оф Азербайжан. 2004, Баки, «Сяда» нящриййаты, 2004, 804 с.
2. Батра, Радсив, Майерс, Дсон Дс., Аакер, Девид А. Рекламный менеджмент: пер. с англ. –М.; СПб.; К.: Издательский дом «Вильямс», 2001. - 784с.
3. Минет, Стив. Промышленный маркетинг: принципиально новый подход к решению маркетинговых задач.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. – 208 с.
4. Россистер Дс. Р., Перси Л. Реклама и продвижение товаров: пер. с англ. СПб:Питер, 2001.с. 656
5. У. Уэллс «Реклама: принципы и практика» - СПб.: «Питер», 2002с.

25. GAZİ BÜRHANEDDİN YARATICILIĞINDA KAHRAMANLIĞA ÇAĞIRIŞ - ARAZ ASEDOV⁶⁴

ABSTRACT⁶⁵

⁶⁴ Nizami Adina Edebiyat Enstitusunun Doktora Öğrencisi

⁶⁵ The call to heroism in literary activities of Gazi Burhaneddin.

Article has been done about Gazi Burhaneddin who has his special place in beautifying of poem tongue of our Turkish literature and in its development . In this writing was especially worth heroic emotional poems of the poet whose literary activities has diverse aspects about idea and subject .

The purpose of investigation of Gazi Burhaneddin's poem is estimating of his great and sensible role in development of our poems in native tongue .

Türkdilli edebiyatımızın şiir dili olarak gelişmesini sağlayan ve daha da güzelleşmesinde özel yeri olan şairlerden biri de Gazi Bürhaneddin olmuştur. Yaratıcılığı, mefkure ve konu bakımından oldukça. çeşitli yönlere sahip olan şair, kahramanlık ruhlu şiirleriyle daha çok farklılık yapmaktadır. Şairin kendi fikir ve arzularını ifade eden mücadele ruhlu şiirler yazmakta maksatı halkını mert, cesur ve vatanını azat-hür görmek isteyi olmuştur. Onun insanları savaşa çağıran ve geçmişimizden söz eden şiirlerinde, kahramanlık destanlarının dil ve üslupu gözükmektedir. Aynı zamanda lirik, aşıklerden söz etdiği gazellerinde “Leyla”Mecnun”, “Aslı ve Kerem”, “Aşık Garip”, veb. gibi sadakat ve vafanın, güzelliğin ve temizliğin kokusu geliyor. Bildiyimiz gibi Gazi Bürhaneddinin hayat yolu ve yaratıcılığı türk halkının mücadelesi ve kahramanlığı ile bağlı olmuştur. Erenlik, kahramanlık, savaş sahneleri şairin divanında özel yer alarak, okucuyu zaman zaman mücadeleye çağırmıştır. Birliye çağırış ruhlu şiirlerinde şairin, folklor örneklerinden yararlanarak tören ve mevsim şarkısından, türkülerinden faydalandığı gözükmektedir. Aynı zamanda şairin faydalandığı halk dilinin unsurları olan bu örnekleri büyük hacimli halk destanlarımızda da görüyoruz. Halkımıza eski zamanlardan has olan işde birlik, savaşta birlik ve b. gibi fikir birlikleri, Gazi Bürhaneddin yaratıcılığının esasını oluşturuyor. Şair şiirlerinde “Dede Korkut” destanlarında halkı birlik mücadelesine çağıran “Alp yigitler, bay yigitler!”, “Yigitlerim kalkın, yerinizden durun”, “Hey yigidim, bay yigidim!”, “Hey kalk dostum, yoldaşım! Kurban size benim başım” ve b.gibi müracaatlarından istifade ederek, Koroğlu haykırtısından ruhlanmış. “Haydı, delilerim bu gün savaş günüdür”- gibi ifadeler de kahraman çağırışları olarak şiirlerde değerlendirmiştir. Gazi Bürhaneddin yaratıcılığında kahramanlarını savaşa çağırarak, hüner göstermek zamanı olduğunu böyle ifade ediyor:

Geçti geçen var ise, devran budur,
Şimdi kopan canlara cövlan budur,
Kimde ki, var ise gelsin ortaya
Gizlemek pes ne için, meydan budur. (s.61)

Halkımızın mücadele dolu kahramanlık yolundan konuşan ünlü edebiyat bilgini M.Arif yazıyor: “Vatan yolunda helak olan kahramanlar beşeriyet saadeti yolunda helak olan kahramanlardır. Buna gore de onlar ölmezdirler, onlar halkların kalbinde, dilinde, türküsünde yaşayacaklar”.¹

Şair “Sufilerin dileği mehrap, namaz”, “Er kişinin arzusu meydan bolur”, ve ya “Hala ey ner, kükrevü meydanı al”, “Kim bu dem erenlerin meydanıdır” gibi ifadelerle yazdığı şiirlerinde sufiler için mehrabın, namazın kutsal ve ne kadar vacip olduğunu anlatmış ve kıyaslamada bulunarak kahramanlık için de; yigitlik yapmanın, meydanda ceng etmenin bu kadar önemli olduğu izahında bulunmuştur. Halk edebiyatımızın bir bölümü olan kahramanlık türkülerinde yigitlik, cengaverlik ve

vatanseverlik ruhu ile dolu şiirlerinde halkı sömürgeçilere ve yerli adaletsiz hakimlere karşı mücadeleye çağırmıştır.

Halk bilimi olan folklorumuzda her zaman halkın değer verdiğini kahramanlar destan, şiir ve manilerle yaşamışlar. Halk onlara kutsal bir varlık olarak bakmış ve zaman zaman hafızasında sevgiyle yaşatmıştır. Halk içinden çıkan bu kahramanlar cesur, cengaver, mağlupedinmez ve her kesten güçlü bir varlık gibi halk tefekküründe biçimlenmiş ve şekil almıştır. Halkın düşüncesine göre bu kahramanlara Allah sevgisiyle kahramanlık verilmiş, yani halk için görevlendirilmişler. Bu sebepten onlar sade halk ile adaletli, zalim düşmanlar için ise kıyasiya, gaddar davranıyorlar. Gazi de kahramanlarını sevgili ve görevli olarak değerlendirerek bir şiirinde böyle ifade ediyor:

Erenler öz yolunda er tek gerek,
Meydanda erkek kişi ner tek gerek,
Yahşı-yaman, katı yumşak olsa hoş
Serverem deyen gibi er gerek.

Mücadele ruhlu bu şiirinde şair yigit, mert ve korkmaz olanları er diye değerlendiriyor. Savaşa haykırarak girenleri server, yigit kabul ediyor.

Erenler metdanlarda cövlan eder,
Düşmanüm eli sarı seyran eder.

Şairin Azerbaycanda “Divan” ını tertibat yapan ve ön söz müellifi olan A. Seferli onun kahramanlık şiirlerinden bahs ederek yazıyor. “Yigitlik, bahadırlik motifleri Gazi Bürhaneddinin poyeziyasında(şiirlerinde) çok kabarıktır. Hayatı savaş ve kahramanlıkla geçip giden şair erenleri, yigitleri savaş meydanına çağırıyor. Hak-adalet için savaşa sesliyor, döşekte ölen yigitleri murdar sayıyor”²

Özünü alşak gören serdar bolur,
Enelhak devî kılan berdan olur,
Er odur hak yoluna baş oynaya,
Döşekte ölen yigit murdar bolur.

Savaşa giren yigitlerin savaşta kazanmak ruhunun ve gücünün artmasında dış faktörlerin de rolü büyük olmuştur. Onlar kahramanlara ruh verip, savaşta kazanacaklarına inam oluşturmışlar. Böyle faktörlerden en önemli olan saz, söz ve kopuzun kudreti inkar edinmezdir. Bu hakta M.Kasımlı yazıyor: “Savaş meydanında aşıkların okudukları kahramanlık türkülerini seslendiren ve eşlik eden saz müziği de manevi güç, dayanıklılık, cömertlik ruhu oluşturan müzik terkibe malikdir”³

Bazen kahraman kendi rakibine gücünü göstermek için onu “kimdeki var ise gelsün ortaya”, “gizlemek pes ne için meydan budur” deyerek, onu savaşa çağırıyor ve bu savaşta kimin haklı, kimin haksız olduğunun belli olacağını söylüyor. Şair yigitleri kendi sözünü tutmaya çağırıyor: “Erenler cergesinde deyilen söz, yerine yetirmek gerek meydanda” ve ya “Erenler cergesinde söz söylemek, Filmeselçün zirevü Kirman bolur”. Şairin böyle kahramanları Dede Korkut destanındaki erenleri bize hatırlatıyor. Bundan başka, şair er kişilerin, mert yigitlerin gördüyü işide kahramanlık sayıyor. Onları savaşta nere, aslana, kaplana benzetmekle, gördükleri işin ve kahramanlığın karakterini daha çekici yapıyor. Yigitleri insanların gözünde fevkaalede bir düzeye kaldırıyor. Şair söylüyor:

Erenler her işi eranedür,
Kaplanlar tutduğu iş şiranedir.
Ve ya:
Otanuzdançikiban kora kılınç

Düşmandan gön illeri alasudur.

Şairin kahramanı bazen göründüyü işlerle kendini övür, könlünden geçenlerin arzu gibi hayata geçmesine meydan istiyor.

Dordümüzün hak bilir devasını,
Tabakla gördü düşman belasını,
Sidk ile oku kılinc urursak,
Koparalum misir eli kayasını.

Bazen de “halaey ner, kükrevü meydani al” söyleyen şair, kendi kahramanına övünmeyin tez olduğunu anlatarak, onu sabırlı, temkinli olmaya davet ediyor ve halk dilinde “Evvel arkı geç, sonra beekallah söyle” ata sözünü hatırlatıyor. Kahraman kendi gücüne fazla güvendiği için, Misir iline bile hücum etmeyi, taşını-kayasını koparmayı azır ediyor. Azerbaycan halkının kahramanlık destanı olan “Koroğlu”da bu tipli şiir örneklerine kahramanın dilinde rastlarıyoruz:

Mindim Kıratin beline,
Kaş ki, düşman yüz olaydım.
Çekende Mısır kılınıc,
Dere-tepe düz olaydı.⁴

Hayat ve savaş yolu Gazi Bürhaneddinin ömür yoluna benzeyen halkımızın kahraman oğlu Ş.İ.Hatayının da şiirlerinde böyle örnekler vardır.

İlahi, kılınıcım iti kıl benim,
Ki kessin önümden gelen düşmanı

Ve ya:

Cidamı elimde serrafrız kıl!
Kaçarsam uzun ömrümü az kıl!
Cidamı elimde hesude yükürt!
Üzüme tüpürme leşime;tüpür!
Kanim eyle mana otuz min eri!
Ki, Rustam tek ola, onun her biri!
Üç meydanhevesine ahengedem!
Olar gelse yalkız ona çeng edem.⁵

Şah İsmayıl Hataydan getirdiyimiz bu örneklerden görüyoruz ki şah Allahdan kılınıcının iti olmasını, düşmana güc gelmesini, meydandan kaçarsa ömrünün azalmasını, savaştan kaçarsa ölüsüne tükürmeyi, aynı zamanda karşısındaki rakibini de Rustam Zal gibi pehlivan olmasını arzu ediyor. Çünkü kahramanın kahramanlığını öne çıkaran şart da, rakibinin güçlü yigit olmasıdır. Hatayının kahramanlık şiirlerinden bahs eden değerli bilgin H.Araslı yazıyor: türkülerini fatihliyinden, din sloğanı altında işkalçılık niyyetinden yaransa da, kahramanlıktan, yigitlikten bahs edilirdi”⁶

Hatayının şiirlerinden de, bize malum oluyor ki türkdilli şiirimizde büyük kahramanlık ruhu oluşturan şairler her zaman olmuştur. Yani kahramanlık ruhu zaman zaman yeni şairlerini ve kahramanlarını geliştirmiştir. Kahramanlık şiirleri yazan şairlerimiz ise edebiyatımızın kahramanlık bölümünün oluşumunu sağlamışlar. Gazi Bürhaneddin şiirlerinin sonraki yıllarda anadilli şiirimizin gelişmesinde büyük ve değerli rolünün olması kaçınılmaz gerçekliktir.

KAYNAKÇA

M.Arif / Azerbaycan halk edebiyatı. Baku, 1958.s.72

M. Arif. Gazi Burhaneddin. Divanı. A.Seferli.1988,s.19

M. Kasımlı. Aşık sanatı. B. 1996, s 152.

Ş.İ.Hatayı. Divanı.B.1976, s 45.

Koroğlu, Bakı, s 19⁶ Ş.İ.Hatayı. Divanı.B.1976, s 45.

H.Arslı. XVII_XVIIIasr Azərbaycan edebiyatı tarixi. B, 1966, s 47

**26. KÜR IRMAĞINDA EKOCOĞRAFİ ORTAMIN GERGINLEŞMESİNE
NEDEN OLAN ESAS ANTROPOJEN ETKENLER - Doç. Dr. Ülker
MAHMUDOVA⁶⁶**

ABSTRACT⁶⁷

It is spoken about the soul vessel – the Kur river which undergoes to serious pollution in Georgia and Armenia until it flows into Azerbaijan republic and about prompt actions which will be taken to avoid this disaster.

**İrmağın ve Kollarının Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinde
Kirlenmesi**

Güney Kafkas'ın önemli can damarı olan Kür ırmağı Azerbaycan Cumhuriyeti arazisine dâhil olana kadar komşu Gürcistan arazisinde ciddi kirlenmeye maruz kalır. Onun sularına Ahalsiye, Borjomi, Haşuri, Kareli, Gori, Kaspi vd. şehirlerin endüstriyel ve evsel atık suları karışır. Lakin en ağır çevre bilimle ilgili ortam Tiflis şehri arazisinde gözlemlenir; 40 km mesafede ırmak şehir arazisinden akıp geçiyor. Gürcistan Devlet Doğa Koruma Komitesinin su müfettişliği idaresinin verdiği bilgiye göre SSCB çöktüğü zaman suda zehirli organik maddelerin miktarı «YVB» limitinden - 20 defa, fenol birleşmeleri - 300 defa, petrol ürünleri 330 defa, mis ve kadmiyum - 10 defa, çinko - 13 defa, krom - 600 defa, azot amonyum birleşmeleri - 8 defa, bağırsak parazitleri ve saprofit bakteriler 238 ve 300 defadan çok artmıştır. İrmakta kirlenmenin yüksek seviyesi birçok ana borulardan (Tiflis'te 30'dan çok sokaktan), aynı zamanda «Aygıt Üretme», «Bahtriani», «Kruanisi», «Ekran», Dmitrov adına «Havacılık», «Ayakkabı», «Gür. maştemir», «Elektrokaynak», «Gür. Oto Tarım», «Tezgahyapma», «Sabun Eritme» vb. işletmelerin atık sularıyla artmıştır. Şehir dâhilinde Kür'e birkaç akarsu dökülür. Bu çayların kirlenmesi Kür ırmağının kirlenmesinden defalarca çoktur. Bu kollara Hevdizmara, Vere, Digmula ve Loçino kanalizasyon ana borusunun atık suyu bırakılır.

⁶⁶ Azerbaycan Uluslararası Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN.

⁶⁷ Assoc. Professor Ülker Mahmudova; Azerbaijan International University. An anthropological factors which are reasons of the expansion ecogeographical condition in the Kur river. Pollution of the river and its branches in republic of Georgia and Armenia. Baku/AZERBAIJAN:

Gün boyunca Tiflis şehrinden Kür ırmağına 1 mln. m³ atık suları karışır ki, bunun da yalnız yarısı anaboru ve arıtma tesisleriyle zararsızlaştırılır. Tiflis'ten 20 km mesafede bulunan Rustavi şehrinden her gün 100 bin m³ endüstriyel ve evsel atık suları Kür ırmağına akıtılır. Genellikle, Gürcistan Cumhuriyeti arazisinden her gün 4,4 mln m³ atık suları Kür ırmağına karışır ve onun yalnız % 4'ü tesislerle, % 0,03'i ise biyolojik arıtılma yapılır. Sonuç olarak Kür'e 500–700 bin ton organik maddeler, 28–30 bin ton mineral tuzlar, 12 bin ton azotlu-fosforlu tuzlar, alkaliler ve başka maddeler, 16 bin ton yapay su sathi aktif maddeler dâhil olur. Rustavi şehrinde olan «Azot endüstri» birliğinden birçok azotlu birleşmeler ırmağa akıtılır. 1985 ve 1987'li yıllarda bu kurumdaki kaza sonucunda Kür ırmağı ve Şemkir su barajında balıklar kütleli şekilde mahvolmuştur.

Kür ırmağı Azerbaycan arazisine fazlasıyla kirlenmiş bir ırmak gibi dâhil olur. Özellikle onun sağ kolu olan Hram ırmağının suyu çok kirlenmiştir. Hram ırmağının kolu olan Debed Ermenistan arazisinden başlanır. Razdan ve Ohçuçayla birlikte bu ırmak Ermenistan Cumhuriyetinin en kirli ırmaklarından biri addedilir. Çünkü Debed ırmağının suyu mis birleşmeleri ve kimya sanayi kurumlarının atıkları ile kirlenmiştir. Onun havzasındaysa büyük demirdışı metaller, kimya, tüketim ve tekstil fabrikaları olan Spitak, Kirovakan (Vanadzor), Alaverdi ve Stepanavan şehirleri bulunur. Kirovakan Kimya Kombinası, Alaverdi Metalürji Kombinası, Aktal Filiz Arıtma Fabrikası atıklarının sonucunda Hram ırmağında (Kırmızı köprü mıntıkasında) bağırsak parazitleri ve saprofit bakterilerinin miktarı «YVB» limitinden 1000–1500 defa çok artmıştır.

Gazah ilçe sıhhiye epidemiyoloji merkezinin malumatına göre son yıllar Kür ve Hram ırmağının atık sularının kullanımı sonucunda birçok kişiler tifo, dizanteriye ve sarılık hastalığına yakalanmışlar. Kür ırmağının akın hızının azalması sonucunda zararlı atıkların büyük hissesi Azerbaycan arazisine getirilir ve bunlardan büyük ve ağır asılı maddeler atık şeklinde Kür ırmağı yatağında çökür, kalan hissesi Şemkir su barajına dâhil olur. Sonuçta ırmak deresi ve su barajının dibi atık maddelerle kirlenir. Suda erimiş zararlı maddeler, özellikle biojen elementler hidrolik santral su barajlarında suyun kirlenmesine neden olur. Bundan başka Mingçeçevir ve Şemkir su barajlarının dibi orman, çalı ve ağaç bitkilerinden artılmamıştır ve onların giderek mahvolması sonucunda suyun niteliği, oksijen rejimi ve balıkların yaşayış ortamı kötüleşmiştir.

Araz ırmağının çevre bilimle ilgili durumu Kür ırmağından da tehlikelidir. Arazın sol kollarından biri olan Razdan (Zengi) ırmağı kirlenme derecesine göre Ermenistan'da birinci yeredir. Razdan, Çarensavan, Abovyan, Yerevan şehirlerinin sanayi kurumlarının atık suları ve sahil boyu başka yaşayış yerlerinin evsel atıkları bu ırmağa bırakılır. 1980'li yıllarda Razdan'a bırakılan atık sularının orta yıllık miktarı 210 mln. m³ olmuştur. Yaz aylarında Araz'da suyun seviyesi aşağı indiği dönemde Razdan'ın atık sularının sarfı azalmıyor. Sonuç olarak «Araz Su Kavşağı» su barajında çok tehlikeli bir durum yaranır. Sıcak hava ortamı suyun «kirlenmesi»ne ve balıkların kütleli kırılmasına neden olur.

Ermenistan arazisinde keskin kirlenmeye maruz kalan ırmaklardan birisi de Ohçuçay'dır. Gafan, Gacaran dağ-maden sanayisinin atıkları ile oldukça kirlendirilen Ohçuçay aslında endüstriyel atıklarını Ermenistan'ın bu bölgesinden uzaklaştıran anaboru rolünü oynuyor. İrmağın suyu o kadar zehirlenmiştir ki, burada hiçbir canlı yaşamıyor. Gelecekte dikilmesi planlanan Hudaferin Su Barajı kullanıma verildikten sonra Ohçuçay'ın zehirli suları burada ağır durum yaratacaktır.

SSCB'nin yıkılması sonucunda yaşanan ekonomik kriz ırmaklara ve göllere bırakılan atık sularının epey azalmasına neden olmuştur. Lakin ekonomik ilişkiler yeniden yarandıktan sonra mevcut sanayi kurumlarında yeniden yapılanma işleri başlanmazsa, satıl sularının çevre bilimi ilgili durumu gergin olarak kalacaktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Gürcistan ve Ermenistan hükümetlerini transit su ihtiyatlarından semereli istifade üzere Su Yasasına ciddi şekilde uymaya çağırmalıdır.

Son beş yılda iyonların miktarı Kür ırmağında fon derişmesiyle mukayesede ($\Sigma_i \leq 346-415 \text{ mg/l}$) 4-5 defa artmıştır. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin sanayi şehirleri olan arazilerde suda petrol ürünleri, fenoller ve ağır metallerin miktarı «YVB» limit normundan bir kaç defa çok olmuştur.

Gürcistan ve Ermenistan arazilerinde Kür ırmağı ve onun kolları kanalizasyon suyu haddine kadar kirlenmiştir. Debet Ahuryan, Vorotan (Bazarçay) özellikle Ermenistan arazisinde, Maşavera, Kazretula ve Algeti ırmakları ise Gürcistan arazisinde daha çok kirlenmeye maruz kalır. Kür havzası bölgesi agrosanayi komplekslerinin ve ahalisinin hızla artması sonucunda suda biyogen elementlerin miktarının artmasına ve sonuç olarak suyun kirlenmesi, onun berraklığının azalmasına, renginin, oksijen rejiminin bozulmasına neden olmuştur. Son yıllar Kür ırmağının suyunda azotlu-amonyumlu birleşmeler, ağır metallerin tuzları, nadir sepielenmiş metaller ve aynı zamanda radyonuklidlerin miktarı durmadan artmaktadır. Bu maddelerin mutajen ve kanserojen etkilerini göz önünde bulundurarak onların ne kadar büyük tehlike yarattığını tasavvur etmek çetin değildir.

S.D.Gadosin, N.A.Kolokontsev (1988) kaydediyorlar ki, çağdaş dünyada nükleer tehlikesi ve kimyasal savaşlar ne kadar tehlikelidirse insan cemiyeti için suyun terkibindeki ağır metaller de o kadar tehlike kaynağı addedilmelidir. Güney Kafkas ülkeleri üzere satıl sularının nitelik göstercilerinin yıllık belleteninden alınmış bilgilerin incelenmesi, birçok metal ve mikro elementlerin miktarı son yıllarda çok arttığını onaylıyor. Özellikle kurşun, mis, gümüş, altın, çinko, lityum, kadmiyum, zirkonyum, kobalt, iridyum, selen, ribidiyum, vanadyum, nikel, arsen, stronsiyum, molibden, mangan, demir, cıva, kükürt vs. maddelerin miktarı su havzaları ve akarsularda fon derişmesinden on ve hatta yüz defalarla fazla olur. Bu hal Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin sanayi kavşaklarında daha çok gözlemlenir.

Kür ırmağı Tiflis şehri dahilinde en çok antropojen etkilere maruz kalır. Şehir arazisinde suyun keyfiyet monitoringi Gürcistan Devlet Hidrometeoroloji İdaresi tarafından yapılır.

KAYNAKÇA

Eliyev F.Ş. Azerbaycan Respublikasının şirin su ihtiyatlarının ekoloji problemleri. «Su: problemler, aktarışlar» elmi-praktiki konfr. materialları. Bakı 1999, s.140-142.

Ehmedzade E.C. Respublikanın meliorasiya

ve su teserrüfatı ve onun problemleri. «Su: problemler, axtarışlar» elmi-praktiki konfr. materialları. Bakı 1999, s. 6-13.

Budaqov B.A. Qeomorfologiya i noveysaya tektonika Yuqo-Vostochnogo Kavkaza. B., Elm, 1973, 230 str.

Budaqov B.A. Sovremennie estestvennye landşaftı Azerbaydjana, Baku, 1988.

Budaqov B.A., Kaşkay R.M. Qeoqrafiçeskie problemı rasionalnoqo ispolzovaniya i oxranı ot zaqryaznenii mejqosudarstvennix rek Zakavkazya. V kn. Qeoinformasionnie i qeoeкологиçeskie issledovaniya v stranax SNQ. Moskva, QEOS, 1999, str. 91-94.

Qeribov Y.E. Kür boyu düzensizliklerin doğal landşaftların antropogenleşme özellikleri. «İnsan ve tebiat» elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı-2002. s. 22-23

İmameliev M.V. Azərbaycanın meliorasiya ve su teserrüfatının investisiya qoyuluşu. «Su: problemler, axtarışlar». Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 1999, s. 16-23.

İsgenderov S.M., Quliyeva A.A. Kür-Araz ovalığında anaboru-drenaj axımı. «Temiz su» mövzusunda beynelxalq su gününe həsr olunmuş elmi-praktiki konfransın

materialları. Bakı, 2001, s.89-90.

Memmedov M.E., Fetullayev H.Y.

Teserrüfat fealiyyətinin ırmakların rejimine tesiri. Birinci hisse. Bakı-1992, 125 seh.

Rustamov S.Q., Kaşkay R.M. Vodniy balans Azerbaydjanskoy SSR. Baku, Elm, 1978, s. 109.

Salmanov M.A., Suleymanov E.İ., Aliev S.H. Mikrobiologiqeskiy rejim i sanitarnoe sostoenie vodi r.Kurı. Tez.I nauç. Sessii otdeleniy zakavkazskix respublik BMO AN SSSR, B., 1977, s.22-23.

Salmanov M.A., Aliev S.N. Vidovoy sostav nefteokisleyuşix bakteriy v vodu r.Kurı i Prikurinskoqo ilçea Kaspie izv.AN Azerb.SSR, ser.viol.nauk., 1983, №1, s.103-107

Salmanov M.E., Enserova A.N. Aşağı Kürün meişet-kommunal çikli suları ile kirlenmesinin sanitar hidrobioloji ve ekoloji mahiyyeti. «H.Eliyev ve Azerbaycanda etraf mühitin davamlı inkişafının problemleri» elmi-praktik konfransın tezisleri. Bakı-2002, seh.136-138.

Xalilov Ş.B., Fatullaev Q.Ö. «Dinamika sootnoşenie estestvennix i antropogennix poter toka r. Kurı». Trudı V Vsesoyuznoqo qidroloqieskoqo syezda. T.4. qidroloqieskoe

obosnovaniya - vodoxozeystvennix -
meropriyatiy. L.Qidrometeoizdat. 1990, s.540-
543.

Xalilov Ş.B. «O vliyanii krupnix
vodoxraniliş na okrujayuşuyu sredu v
Azerbaydjanskoy SSR». Trudı İn-ta qeoqrafii
AN Azerb.SSR. T.XXII. Problemlı oxranı
okrujayuşey sredı Azerbaydjana. B., 1991,
s.120-128.

Xalilov Ş.B. Qidroenergetiçeskie resursı
rek Azerbaydjana.
Mater.respub.nauçn.prakt.konf. «Voda:
problemı i poisk», İZNİİ Vodnix problem. B.,
1999, 0,2 p.1.

Xalilov Ş.B. Ekolojiçeskie posledstviya
regulirovaniya reçnoqo stoka v srednem
teçenii r. Kırı.
Mater.respub.nauçn.prakt.konf. «Voda: problemı
i poisk», İZNİİ Vodnix problem. B., 1999, 0,2
p.1.

Xalilov Ş.B. Vlieniya vodoxraniliş
Azerbaydjana na prirodnie usloviya
prileqayuşix territoriy. Vestnik BQU, serie
estestvennix nauk, 2000, №2, 0,5 p.1.

Xalilov Ş.B. Ekolojiçeskoe sostoeniya
vodostabjleniya prikaspiyskoqo reqiona
Azerbaydjana. Vestnik BQU, serie estestvennix

nauk, 2002, №1, 0,7 p.l.

Xalilov Ş.B. Vodoxranilişə Azərbaycanı i
ix ekolojiçeskie problemı. İzdatelstvo
Bakinskogo Universiteta, 2003, 19,5 p.l.

Mahmudova Ü.X. «Kür ırmağının ekocoğrafi
problemleri». Bakı Elm – 2007

**27. MİRZE FETELİ AHUNDZADE’NİN “ALDANMIŞ KEVAKİB”
HİKAYETİNİN BAZI SANATKARLIK MESELELERİ (1970-80-Cİ
YILLARIN ARAŞTIRMALARI ESASINDA) - Samirə MEHTİYEVA**

ABSTRACT

Great dramatist Mirze Feteli Akhundzade, who gave a special support to critical- realism in our generalized Turkish literature in XIX and he established many genres in Turkish literature for example with his six comedy (“Hekayeti- Molla Ibrahimkhalil kimyager”, “Misyo Jordan and Dervish Mestali Shah”, “Hikayeti-vezirikhani-Lenkeran”, “Serguzeshti- merdi- khesis” or “Haji Gara”, “Murafie vekilleri”), satiric-realism with his “Aldanmish kevakib” story, philosophical tractate with “Kemaluddovle mektublari” and he established criticism genre with his critical papers. That’s why this great writer’s legacy was one of the research issues from XX century’s beginning till now.

From 1970-1980 M.F.Akhunzade’s cultural legacy was investigated from different points. From these periods’ researchers Nadir Mammadov, Yashar Garayev, Arif Mammadov, Nadir Velikhanov, Veli Nabiyev and others tried to show their results in the papers and they paid attention to its positive and negative points. Especially they gave place for writer’s works’ genre problem and issue concerning to craftsman.

Klâsik bedii sanat nûmuneleri içerisinde mevzu ve idea tutumuna, bedii sisteminin yeni keyfiyetlerine göre farklılaşan “Aldanmış kevakib” hikâyeti yalnız Ahundzade yaratıcılığının değil, genellikle, klâsik ulusal nesirin en değerli incisidir. Yazıldığı devirden hermişe edebi fikrin dikkatinde olan şu eser 1970-80-ci yıllarda da dikkat merkezinde oluyor. 1950-60-cı senelerin bilim enenelerini devam ettiren edebiyatşûnaslar eserin mevzu ve ideası, janr-üslup özellikleri ile ilgili

öyrenilmemiş, az öyrenilmiş tarafları araştırmaya celp ediyor, daha derinden ve etraflı, çağdaş bilimin talepleri seviyesinde araştırıyorlar.

1970-80-ci yıllarda “Aldanmış kevakib”in janr özellikleri ulusal edebiyatşünaslığın en önemli ve tartışmalı mevzusu olarak yeniden gündeme geliyor. Eseri povest, hikâye, hatta roman adlandıranlar olmuştur. Bazı araştırmacılar ise şu eserin janrından söz açarken etafli tahlillerden vaz geçerek, şunu “siyasî-pamflet“, “maarifçi-realist satirik eser“, “içtimaî ve felsefi povest” adlandırmakla yetinmişler.

“Aldanmış kevakib”in janrının araştırmasında iki istikamet müşahede ediliyor: Araştırmacıların bir kısmı esere mazmun ve idea bakımından yanaşarak tasnifi aparıyorlar, diğer araştırmacılar ise eserin bedii biçiminden, forma komponentinden yanaşarak tasnif ediyorlar. Şu ise eserin janr müeyyenliyinde qayri-sabitlik yaratmıştır. Böyle ki, eserin bedii strukturunu teşkil eden mazmun ve ya forma komponentinden her hangi birine esaslanıp, janr tasnifi aparmak bir o kadar objektif sonuca getirip çıkarmıyor. Hatta bazı araştırmacılar idea-mazmunu bedii strukturdan farklandırarak ayrı bir anlayış gibi götürüyorlar. Bedii struktur (kuruluş) anlayışı ise yalnız forma biçimi gibi nezerde tutulur. Böyle ki, ahundzadeşünas-âlim Nadir Mammedov “Aldanmış kevakib”in hem mazmun-idea problematikasına esasen, hem de forma-kuruluşuna istinaden tasnifini veriyor: “Aldanmış kevakib” öz mazmunu, içtimaî-siyasî yönü ve bedii kuruluş cihetten felsefi-sosyal nesir janrına mensuptur.”

Göründüyü gibi mazmun ve idea bedii kuruluş anlayışından çıkartılarak, ayrı bir kol gibi tetkik olunuyor. İkinci bir cihet, müellif araştırmasının bir yerinde Ahundzade nesrini avropa ve rus “maarifçi felsefi sosyal” nesrinden, bedii kuruluşundan farklandırıyor. XIX y.y. rus tenkiti realizminin tesirini nezere alıp: “Aldanmış kevakib”i içtimaî-siyasî mazmuna malik olan mükemmel” satirik bir povest” gibi seciyelendiriyor. Ama mesele şununla bitmiyor. Müellif ayrıca olarak forma-kuruluşa esasen de tasnifatını apararak “Aldanmış kevakib”i roman adlandıran Seyfulla Esedullayev’in fikirlerini yalnız sanıyor. Ve “Aldanmış kevakib”in struktur özelliklerini yeniden ilmi tahlilden keçirerek “Aldanmış kevakib”in povest olması hakkında konsepti daha da möhkemlendirir. Göründüyü gibi müellif bir taraftan mazmun ve idea problemine esasen “Aldanmış kevakib”i bir neçe janr tipinde “felsefi-sosyal”, “realist nesir”, “satirik povest” adlandırıyorsa, diğer bir yönden sırf janr poetikasının prensiplerinden yanaşarak bölgüsünü aparıyor ve onu povest hesap ediyor. Biz janr bölgüsünün şu istikametde aparılmasını daha ilmi ve maksatauyğun sanırık.

“Aldanmış kevakib”i “ tipik maarifçi janr nümunesi povest konseptli”sanar Yaşar Karayev de eserdeki bedii mazmuna, yazarın estetik idealarının daha kabarık ve önde verilmesine istinat ediyor. Meseleye aynı mevkiden yanaşan Arif Memmedov “Aldanmış kevakib” de ister mazmun, isterse de forma-struktur özelliklerini vahit ideanın ifade olunmasına seferber edilmesini nezere alarak “Aldanmış kevakib”in povestden daha çok, “povest konseptli” adlandırmağı daha uygun sanıyor. Mesele şundadır ki, araştırmacılar “Aldanmış kevakib”in janrını iki üslup esasında çözmeye çalışmışlar. Âlimlerin bir kısmı eseri “satirik povest”, “siyasî pamflet” adlandırarak, tenkiti-realist yöntemde yazılmış hesap ediyor, diğer bir kısmı ise maarifçi ve ya maarifçi-realist yöntemin janrı hesap etmişler. Bile ki, Nadir Memmedov“Aldanmış kevakib”i realist nesir nümunesi , “satirik povest”, devrin siyasî kuruluşunu, içtimai bağların içyüzünü açan, ifşa karakterli olmasına ve eserdeki hadiselerin gerçek faktlar esasında yazılmasına istinat eden Ağababa Rzayev “Aldanmış kevakib”i tenkiti yöntemde yazılmış “siyasî pamflet” adlandırıyor.

Müellife göre povestde yazarı maarifçi monarş, ideal şahın tebliğinden daha önemli, vacip olan bir mesele, inkilâpî-demokrasi idealarının eks etdirilmesi ilgilendiriyor. Ağababa Rzayev Yusuf Serrac reformunun mağlubiyeti faktörünü “inkilâpî çağrı” hesap ediyor.

Nadir Velixanov ise edipin kültürel mirasıyla ilgili apartığı araştırmasında böyle mülâhaza yürütüyor ki, “Azerbaycan edebiyatında maarifçi-realist, satirik nesrin yaranması M.F.Axundzade’nin “Aldanmış kevakib” povestiyle alâkadartır”.

Müellifin böyle kanaata gelmesine sebep eserdeki ifşa yöntemi ile alakadartır. Hatta araştırmacı satiranın yeni bir nevini bile yaratmaktan çekinmemiş, Ahundzade’ni eserde doğu despotizmini kesgin “maarifçi satira”, ile ifşa etmesini bildiriyor. Oysa ki, satiranın “maarifçi satira”, “realist satira” ve s. adlandırıp her hangi edebi yöntem ve ya üslup prinsipine esasen bölgüsünü aparmak bir o kadar objektif olmazdı.

“Aldanmış kevakib” eserinin janr meselesinin belirlendirilmesi şununla bitmiyor. M.F.Ahundzade’nin yegane nesir eserinin epik nevin hangi janrında yazılması bir çok çelişkili ve tartışmalı mevkilerin, farklı fikir mülâhazaların yaranmasına sebep olmuştur. Eserin janrının belirlendirilmesinde doğru olarak bedii kuruluş ve forma özelliklerini esas götüren bir qurup araştırmacı eserin janr bakımından tahlilinde “Aldanmış kevakib”in yığcam hacmiyle dolğun mazmunu arasındaki çelişkiyi nezere alıp değişik mulâhazalar yürütmüşler. Sonuçta “Aldanmış kevakib” hikâye, hikâyet, povest, roman gibi incelenmiştir.

”Aldanmış kevakib” mazmununa göre roman sayıla biler, ama hacmine ve edipin kendisinin bazı kaydlarına istinaten hikâyetdir. Kanaatımızca, “Aldanmış kevakib”in hikâye değil, hikâyet adlandırılması daha münasip olur. Aslında, hikâye ve hikâyet anlayışı aynı mahiyetli, aynı kaliteli janr gibi anlaşılmamalıdır. Her iki janrın deyilişce benzerliyi olsa da, bir-birlerinden komple olarak farklıdır. Evvela, Doğu menşeli hikâyet janrı Batı ve rus edebiyatının epik nevinin küçük janrlarından olan hikâyeden farklı olarak daha kadim olup , edebiyatın hem şifahî, hem de yazılı kolu üzre gelişmiştir. Oysa ki, hikâye janrı Batı avropasında ve rusiyasında XIX y.y. tenkiti realizminin gelişimiyle intişar tapmıştır.

Tenkiti realist edebiyatın prensiplerine uygun olan bir forma gibi hikâye gerçek hayat hadiselerinin, olaylarının yığcam süjet (görüntü) ve kompozisyonda bitgin, konkret tesviridirse, Doğu menşeli hikâyetde real hayat hadiselerinin kadim janr olduğuna göre macera, yarım-fantastik, nasihatamiz, olağanüstü faktörlerle karışık tesviri önemlidir. İkincisi , hikâyet hacmine göre hikâyeden büyük oluyor, esasen nazmla yazılmıştır. Diğer bir taraftan edip kendisi de tenkiti mekale ve mektuplarında ”Aldanmış kevakib”i hikâyet gibi sunar: - “Hikâyeti Yusuf şah”. Şu, Avrupa edebiyatının hikâyeleri tipinde değildir. Daha çok povest janrı ile sesleşir ve Doğu edebiyatının derin bilicisi M.F.Axundzade Batıda intişar tapmış hikâye ile roman arasında orta bir mevki tutan povestin Doğu edebiyatında karşılığının hikâyet olmasını görmeye bilmezdi. O halde, “Aldanmış kevakib”e Batı edebi kriterinden yanaşsak povest, aksine, Doğu edebi prinsipine göre hikâyet sanılmalıdır.

“Aldanmış kevakib”te konkret dönemle ilgili bir hadise değil, bir kaç hadisenin ışıklandırılması onu poveste, Doğu janr tipinden hikâyete daha çok yakınlaştırıyor. ”Aldanmış kevakib”i hikâye ve roman sanan araştırmacılar’dan

farklı, povest ve ya hikâyet gibi götüren araştırmacıların mevkilerini daha dolgun, objektif sanmak olar.

Bile ki, ikinci istikametde aparılan araştırmalar janr müeyyenliyinde ireli sürülen versiyalardan birine istinat ederek tahlil aparmışlar. Oysa ki, önce de kayd etdiyimiz gibi “Aldanmış kevakib” mahiyyet ve strukturca aynı olan janr tipindedir. Şu zaman böyle bir problem ortaya çıkıyor. “Aldanmış kevakib”i iki janr tipinde sunmak ne kadar doğru ola biler? Azerbaycan edebiyatının Doğu edebiyatının bir kolu olduğunu nezere alıp “Aldanmış kevakib”i Doğu janr kategorisi esasında belirlemek daha objektif olar. Çünkü yüzyıllık Azerbaycan edebiyatının temeli ve gelişimi uzun süre Doğu eneneleri esasında gelişmede olmuştur. Batı poetik terminlerine, janrlarına keçid Axundzade’nin ismiyle ilgili olsa da, edip eserlerinin janrında şu saflığı tam koruya bilmemiştir, sonuçta “Aldanmış kevakib” hem hikâyet, hem de povest gibi sunulmuştur. Ola bilsin ki, eserlerinin janrında hem Doğu, hem Batı poetikasıdan ikitireli istifadesi maksatlı karakter daşısın, müasirlerine Batı janr sistemini mükayiseli varyantda anlatmak ideası ile de ilgili olsun.

Veli Nebiyev “Azerbaycan bedii nesrinin janr üslup tekamülü (XIX-XX y.y.)” serlövveli ilmi araştırmasında bu mesele ile ilgili ilginç ve orijinal mülahâzalar yürütmüştür. Araştırmacı XIX y.y. Azerbaycan epik edebiyatının gelişimi prosesinde kendini gösteren janr –üslup özelliklerini Batı ve rus edebiyatının tesiriyle alâkalandırılmasını dış edebi tesirin rolunun şişirdilmesi gibi deyerlendiriyor. Ve şu tarihi prosesde ulusal klâsik enenenin daha kuvvetli olması kanaatına gelerek “Reşit bey ve Seadet hanım”, “Hikâyeti Yusuf şah”, “Kemalüddövlle mektupları ” gibi eserleri Avrupa kökenli roman, povest, hikâye adlandırıp yeni nesir nümunesi gibi sunumunu “qayri ilmi” sanıyor. Müellifin fikrince “Bu eserler janr-üslup bakımından halis doğu enenesi, Azerbaycan epik edebiyatının janr-üslup poetkası esasında yaratılmıştır”.

Lakin Veli Nebiyev “Aldanmış kevakib”in yazar tarafından “Hikâyeti-Yusuf şah” gibi yazılmasına ve kuruluşuna göre eseri hikâyet saymakta doğru kanaata gelse de, hikâyeti mahiyetce şifahî edebiyatın janrı olan masalla aynılaştırması ve hikâyete “destanla hikâye arasında duran epik forma biçimidir” söylemesi tartışmalıdır.

Şifahî edebiyatda epik tesvire esaslanan rivayet, esatir, efsane, latifeler arasında ne kadar fark varsa, hikâyetle masalda bir-birinden o kadar farklı mahiyyetlidir. Elece de hikâyeti destanla hikâye arasında ortak mevkili epik forma gibi sunmak tam esaslı değildir. Evvela, destanla hikâye janrının formalaşma devri ve muhiti bir-birinden mesafece uzaktır. Onlar hem mazmun, hem deforma özelliğine göre farklıdır. Hikâyetin destanla, hikâye ve masalla yegane ortak noktası varsa, o da hadisenin, olayın her hangi bir şahs tarafından nakil edilme prosesi ile alakadar olmasındadır.

Müellif böyle bir mulahâza yürütse de, her hangi bir kanatla esaslandırmamıştır. Yaqin ki, araştırmacı destanlardaki nesir ile nazımın bir-birini evezlemesi özelliğine esasen hikâyelerin nazım ile yazılan variantı arasında ortak mevkiye istinat etmiştir. Oysa ki, nazım ile yazılmış hikâyelerde nazım usulundan kenara sapmalar, nesirle nazımın evezlenmesi gidişatı izlenilmiyor.

Araştırmacı V.Nebiyev yazıyor: “Avropa janr poetikasının güçlü nüfuzu karşısında aslında, uzun süre sarsılmayan, çok leng kovuşma süresi keçiren, nihayet, XIX y.y. 30-cu yıllarında “isim deyişmenin“ son anlarını yaşayan destan

ve hikâyetler, mektupat ve seyahetnameler, vaka'lar tahminen yüzyıllık "vuruşmadan" sonra öz yerini roman, povest ve kısa hikâyelere terk etse de, şu süreç edebiyatşünaslıkta oldukça çevik deyişme" gibi sunulmuştur.

Artık edebiyatşünaslıkta bedii sistemin tarihi kateqori olması çokdan esaslandırılmış kanunauyğunluktur. Şu bakımdan edebi janrlar hangi esaslarla gelişme süreçlerinden geçerek, olgunlaşıp "büyüyerek" yeni bir janr nümunesine dönüşebilir?

Epik nevin janrlarından olan mektup ve seyahetnameleri, masal ve destanları, hikâyetleri çağdaş devrin roman, povest ve hikâyelerine ismini deyişme prosesiyle çevrilebilmesi faktörü asla mümkün olmayan bir hakikattir. Şu sadalanan janrlar şifahî ve klâsik edebiyatın janrları olarak belirli bir edebi süreçte yaranmış sabit forma biçimleridir. Yalnız kendi mazmun ve kalıbı içinde belirli deyişikliğe uğrasa da, yeni bir janr kontingentine dönüşmek imkanı yoktur. Asla, "Selim şah" destanı romana ve hikâyeye dönüşebilir. Ama şu o demek deyil ki, janrların karşılıklı alakası, yakınlığı mümkünsüzdür. Janrların mevzu-problematika ayniyatında belirli alakalarının olması ve s. yakınlığı onların tekamülü gibi sanmak olmaz.

"Aldanmış kevakib"te janr karışıklığını nev dahili karışıklıktan ibaret olması kanaatında olan Arif Memmedov M.F.Ahundzade nesirinde dramaturji elementlerinin olması faktörüyle alakalandırmıştır. Eleştirmen Ahundzade'nin eserlerindeki janr karışıklığını bir taraftan senetin kanunauyğunluğu gibi götürürse, diğer taraftan da şu karışıklığın maksatlı karakter taşıması fikrini ireli sürüyor.

Böylece, realist nesirin gelişmesinde mühim yer tutan "Aldanmış kevakib"nin janr meselesinin tetkiki 1970-80-ci yıllar ahundzadeşünaslığının dikkat merkezinde olmuş, evvelki eleştirmelerde bırakılmış bir sıra kusurların aradan kaldırılmasına nail olunmuştur.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan edebiyatı tarihi. 6 cildde, Bakı, 2004
 Aristotel. Poetika. Bakı, 1974
 Ahundzade M.F. Seçilmiş eserleri. 3 cildde, Bakı, 2005
 Memmedov Nadir. M. F.Ahundovun realizmi. Bakı, 1978
 Yaşar Karayev. Realizm senet ve hakiket. Bakı, 1980
 Memmedov Arif. Öyrendikçe öyrenilen edip. "Azerbaycan" dergisi. 1982, N10
 Yene onun M.F.Ahundovun eserlerinin bazı janr özellikleri. "Azerbaycan SSR EA Xeberleri". Edebiyat Dil ve İncesenet seriyası 1988 N1
 Nebiyev Veli. Azerbaycan bedii nesrinin janr-üslup tekamülü (XIX-XX asırlar). Bakı, 1992
 Velixanov Nadir. Azerbaycan maarifçi-realist edebiyatın gelişmesi (1890-1917). Bakı, 1983
 Rzayev Ağababa. Ulduzları kim aldatmıştır. "Edebiyat gazetesi" 1991, 20 aralık

28. ÇAĞCIL SİLAHLAR; PSİKOLOJİ VE PARAPSİKOLOJİ – Hayri ÜSTÜN⁶⁸

ÖZET

20. Yüzyılda teknolojik gelişmeler yeni silahlar doğurmuştur. Denizaltılar, uçaklar, tanklar ve füzeler 20. Yüzyıl boyunca savaş alanında yerini almıştır. 21. Yüzyıla girmemiz ile birlikte teknolojik ilerlemeler silah sistemlerini yeniden değiştirecektir. Bu değişimin esasları ucuzluk, etkinlik ve kitlesel etkidir. Bu bağlamda yeni silahlarımız psikoloji ve parapsikolojidir.

GİRİŞ

Psikoloji; kabaca insanda mevcut olan ruh şeklidir. Psikolojik Savaş ise klasik anlamdaki savaşın kazanılması veya kaybedilmesinde; savaştan sonra da üstünlüğün devam etmesinde, yahut sorunların çözülmesinde insanların ruh haline etki ederek sonuç almaktır.⁶⁹

Parapsikoloji; paranormal (normal ötesi) güçleri, olguları ve yetenekleri inceleyen bilim dalıdır.⁷⁰ Parapsikoloji insan beynine etki etmeyi amaçlar. Parapsikoloji ile ışınlanma, düşünce okuma, bir maddenin yerini bulma, şifa dağıtma, uzak mesafeler arası iletişim, geleceği tahmin gibi olgular gerçek kılınabilmekte veya gelecekte kılınabilecek duruma gelmektedir. Parapsikoloji savaş alanında özellikle istihbarat açısından yeni bir keşiftir. Parapsikoloji ile günümüzde kesin istihbarat sağlanabilmekte, bir geminin veya denizaltının uzaktan batırılması, uçağın veya helikopterin düşmesi gibi olgular mümkün olabilmektedir. Günümüzdeki hali ile bile parapsikoloji çok tehlikelidir.

Kitlesel Kontrol: Psikolojik Savaş

⁶⁸ Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi, Antalya/TÜRKİYE.

⁶⁹ TARHAN; Prof. Dr. Nevzat, Psikolojik Savaş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, Sayfa 15.

⁷⁰ TEKİN, Emrullah, X Files Gizli Parapsikolojik Araştırmalar, Truva Yayınları, İstanbul, 2006, Sayfa 17.

Kitleleri kontrol altında tutarak toplum üzerindeki etkisini güçlendirmek bugüne kadar gelmiş tüm liderlerin hayalidir. İnsanların psikolojisine etki ederek, onları yönlendirmek, kendi çıkarları için çalıştırmak günümüzdeki ideolojik ve psikolojik savaşın temelini oluşturur. Psikolojik savaş insanlara aptal muamelesi yapmaktır. İnsanda var olan algılama kapasitesinin bilinçli bir şekilde doldurulmasıdır. Düşünmesini engellemek, karşılaştırmayı yasak etmektir. Kısaca insana ne düşünmesi gerektiğini öğretmektir.

Psikolojik savaş, Türk halkı üzerinde yıllardır sürmektedir. Yeni neslin, kültürel değerlere uzaklığı, başka kültürleri benimsemeye çalışarak ortaya ne olduğu belirsiz bir yapı çıkarması bunun en bariz örneğidir. Türk dilinin yozlaşması, milli tarih bilincinin kaldırılması, dinin anlaşılmaz hale getirilmesi, törenin cinayetten ibaret olduğu kalıbına oturtulması bu savaşta çok iyi olmadığımızı ispatlar. Bu savaş kazanmak için, doğru bilgiye ulaşmak gerekmektedir. Doğru bilgiye ulaşmak okumak, araştırmak, sorgulamak ve karşılaştırmak ile mümkündür. Akla ve mantığa uygun bilgi %100 doğru olmasa bile, yanlıştan daha doğrudur.

Psikolojik savaşta kaybettiğimiz değerlerden birisi Mustafa Kemal Atatürk'tür. Türk solunun Atatürk'ü sahiplenmesi, ona dinsiz kıyafetinin giydirilmesi, sosyalist olarak gösterilmeye çalışılması Atatürk'e karşı toplumda tepki görmüştür. Ama tepkiyi gören, Atatürk'ü toplumdan uzaklaştıranlar değil, Atatürk'tür. Bu da toplumda araştırma ve sorgulama eksiğinin bulunmasının ispatıdır. Eğer ki toplum okumaz, araştırmaz, sorgulamaz ve karşılaştırmaz ise kim ne derse ona inanır hale gelecektir. Sonucu da toplumsal kutuplaşma ve çatışma olarak hissedilecektir. Günümüzdeki kutuplaşmaların sebebi psikolojik savaştır. Millettin bu savaşta yenik düşmesinin sebebi de devlet değil millettir. Çünkü devleti yönetenleri seçenler, neden ve niçin seçtiklerini bilmemektedirler. Türkiye'de siyasi partilere oy atmak, takım tutmak gibi atadan çocuğa geçmektedir. Çocuk ata ne derse yapmakta, onun gibi düşünmektedir.

Bu düşünce şeklide bizi bir arpa boyu ileriye götürmemekte, aksine geriletmektedir. Çünkü Dünya ilerlerken biz yerimizde sayarsak, yerimizde saymış olmak yerine gerilemiş oluruz. Ölçütümüz mevcut medeniyet seviyesinin üstüne çıkmak ise, yapmamız gereken Dünya'dan daha fazla ilerlemektir. Buda Türk düşünce sisteminin yeniden değişimi ile mümkündür. Psikolojik savaşa karşı bir önlem alınması gerekiyor ise, önlemimiz düşünce sistemimizi değiştirmek olmalıdır. Kendimizi her düşünceye, her fikre açık hale getirmek, her söylenene inanmayıp, her kaynağa güvenmemek gereklidir. Olayların öğrenimi mümkün olduğunca olayın içindeki kişilerden olmalıdır. Ama bu öğrenim tek taraflı değil, olayı yaratan tarafların hepsinden olmalıdır. Aksi takdirde çarpıtma ve yönlendirme kaçınılmazdır.

Kitlelerin kontrolü beraberinde baskı ve diktatörleri getirir. Psikolojik savaşa karşı zamanında önlem alamazsak yakın gelecekte, kitle kontrolü vasıtası ile kurulabilecek bir küresel imparatorluğun vatandaşı olabiliriz...

Mükemmel İstihbarat: Parapsikoloji

Parapsikolojinin savaş alanında kullanımı ile birlikte istihbarat birimleri oldukları yerden bilgi edinme ve yönlendirme şansına kavuştular. Örneğin nükleer bir denizaltının yerinin tespiti, terör eylemi planlayan bir grubun yerinin tespiti gibi. Parapsikoloji ülke güvenliği baz alınırsa her türlü tehdidin önlenmesi açısından etkilidir. Ancak parapsikoloji ile saldırılır ise durum daha vahim bir hal almaktadır. Parapsikolojik saldırılar iz bırakmaz ya da kısmen iz bırakabilir. Saldırının kaynağına

ulaşmak çok zordur. Parapsikolojik olarak hassas birisine ulaşmaya çalışmak onun duyularını harekete geçirecek, dolayısı ile varlığından haberdar olduğunuz birini sizin varlığınızdand da haberdar edecektir.

Parapsikoloji ile insan yapımı, maddeden oluşan aletlerin çalışmaz hale getirilmesi de mümkündür. Örnek olarak batırılan ABD denizaltısını verebiliriz. Maddesel anlamdaki parapsikolojik saldırılardan korunmak neredeyse mümkün değildir. Gelecekte parapsikoloji zırhı diye bir şey duyarsak şaşkırmamak gereklidir. Özel timlerin yakın gelecekte çelik yelek ile birlikte parapsikolojik bir koruma alanına sahip elbiseler ve başlık giymesi muhtemeldir. Ama bunun için önce, korumanın nasıl yapılacağıının bulunması gereklidir.

Bir diğer önemli olay ise hepimizin bildiği 3 Mart Tezkeresi'nde ya da diğer önemli siyasal kararlarda parapsikolojik bir saldırının olup olmadığıdır. Eğer böyle bir saldırı var ise Dünya'da bu saldırıyı gerçekleştirebilecek istihbarat servislerinin sayısı 10 civarındadır. Yani böyle bir saldırı gerçekleşti ise, kaynağı konusunda en az 10 farklı ülkeyi suçlayabiliriz.

Parapsikolojinin bir diğer muhtemel kullanım alanı teknoloji casusluğudur. Hindistan'ın ve Çin'in teknoloji casusluğunda parapsikolojiyi kullandıklarını tahmin etmek güç değildir. Parapsikoloji batı ülkelerinden daha çok doğu ülkelerinde gelişmiştir. Bunun sebebi de doğunun batıya oranla daha mistik olmasıdır. Geleceğin silahı parapsikoloji olursa güç dengelerinin batıdan doğuya doğru kayacağını söylemek zor olmayacaktır.

SONUÇ

Türkiye'nin psikolojik ve parapsikolojik saldırılara karşı önlem alması şarttır. Alınacak önlemler kesin sonuçlar doğurmalı, saldırı tamamen püskürtülmelidir. Bu ancak bu alanlarda ilerleme ile sağlanabilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin acil olarak psikolojik ve parapsikolojik araştırma merkezleri kurması ve devlet desteğini bu merkezlere yönlendirmesi gereklidir. Millet olarak güçlü kalmak istiyorsak psikolojik ve parapsikolojik saldırılara hazırlıklı olmamız gereklidir. Aksi takdirde geleceğimizin umut vereceği söylenemez.

KAYNAKÇA

- KUMKALE; Dr. Tahir Tamer, Psikolojik Savaş, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2007.
TARHAN; Prof. Dr. Nevzat, Psikolojik Savaş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.
TEKİN, Emrullah, X Files Gizli Parapsikolojik Araştırmalar, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.
BEKTAN; Ali, Atatürk'ün Kehanetleri, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul, 1998.
NEBİ; Malik Bin, İdeolojik Savaş Ajanları, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.
CANDAN; Ergun, Gizli Yönleriyle Atatürk, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul, 2008.

29. ERMENİ TEHCİRİ MESELESİ – Abdullah KARAHİSARLI⁷¹

- Türkiye-Azerbaycan kardeşliğine
ve Şehitlerimizin aziz hatıralarına -

ÖZET

XX. yüzyılın başlarında gerçekleşen Ermeni tehciri, günümüzde Türkiye'nin önüne değişik siyasî ortamlarda devamlı olarak çıkartılarak, siyasî bir istismar ve baskı mekanizmasına dönüştürülmüştür. Ermenistan Cumhuriyeti, Ermeni Diasporası ve Avrupa ülkelerinin tarihî gerçekleri bir yana bırakıp, sırf siyasî bakış açılarıyla meseleye yaklaşmaları bunun en bariz kanıtıdır.

Bu makalede, Osmanlı'nın tehcir kararını almasına yol açan gelişmeler ve tehcirin uygulanışı, tarihî gerçeklerle irdelenmeye çalışılmıştır.

GİRİŞ: Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlangıcı

İlk Türk-Ermeni münasebetleri XI. yüzyılda başlamıştır. Ancak daha yakın ve önemli münasebetler, 1015-1020 yıllarında Selçuklu hükümdarlarından Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği bir keşif seferi sırasında başlamıştır. Alparslan'ın Bizans kuvvetlerini Malazgirt'te mağlup etmesinin (1071) ardından Bizans'ı terk eden Ermeniler, Anadolu içlerine çekilerek Kilikya adı verilen Çukurova bölgesine yerleşip Bizans'a bağlı bir prenslik kurdular. Sultan Melikşah döneminde bu prenslik Bizans'a bağlı olduğu hâlde Melikşah'a itaat arz etti. Daha sonra prenslik Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlandı. Selçukluların Köseadağ Savaşı'ndan (1243) mağlup çıkmalarından sonra bölgeye yerleşen Memlükler, prenslik için tehdit oluşturmaya başladılar ve 1375 yılında prensliği ortadan kaldırdılar.⁷²

⁷¹ İktisatçı, Araştırmacı-Yazar, İzmir/TÜRKİYE.

⁷² Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, İstanbul 2006, s. 13-14.

Ermeniler, Osmanlı'nın Anadolu'daki idareyi eline almasıyla Osmanlı hâkimiyetine girdiler. Küçük bir Anadolu beyliği olan Osmanlı, kısa sürede güçlenip bir dünya devleti olurken tebaasına gösterdiği adalet ve hoşgörüyle Ermeniler ve diğer tebaaların güvenini kazanmaya başladı.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Hristiyan Ortodoks tebaaya Fener Ortodoks Rum Patrikliği kurulmasına izin vererek gösterdiği dinî serbestlik ve hoşgörüyle, 1461'de Ermeni Patrikliği'nin kurulmasına izin vererek Ermeni tebaaya da gösterdi.⁷³

Ermeniler, Osmanlı idaresindeki diğer tebaalar gibi birçok haklara sahip oldular. Kendi dillerini kullanmaya devam ettiler. Çocuklarına Ermenice isimler koyulmasına karşı çıkılmadı. Kültürel faaliyetlerini sürdürebilmeleri için 1567'de İstanbul'da matbaa kurmalarına izin verildi.⁷⁴ Türkler ile kurdukları iyi ilişkiler sayesinde devletin üst kademelerinde önemli görevler icra etmeye başladılar. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde tercüman, vergi toplayıcısı, mimar, hazineedar, meclis üyeliği hatta nazırlık görevlerine tayin edildiler. Özellikle ticaretle uğraşmaları nedeniyle ülkede neredeyse en zengin tebaa hâline geldiler.

Tüm bu hakların verilmesine rağmen XIX. yüzyılın ortalarında Ermeniler, büyük devletlerin kışkırtmalarıyla çeşitli isyanlar çıkarmaya başladılar. Milliyetçi duygulara kapılarak Müslüman-Türk ahaliyi katlettiler. Şiddetini giderek arttıran bu katliamlar neticesinde, haklı olarak I. Dünya Savaşı sırasında "tehcir" olarak anılan "Zorunlu İskân Kanunu" ile geçici zorunlu göçe tâbi tutuldular.

Emperyalist Devletlerin I. Dünya Savaşı'na Kadar ki Faaliyetleri ve Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Ermenilerin devlet yönetimi ile ilgili bir sorunlarının olmadığı görülürken, devletin zaafa uğradığı XIX. yüzyılın ortalarında yabancı devletlerin Osmanlı'ya karşı sürdürdükleri politikaların bir parçası olduklarını görmekteyiz. Bu politikalarından en önemlisi de Avrupa devletlerinin⁷⁵ sürdürdüğü "Şark Meselesi" adlı politikadır.

Bilindiği üzere Şark Meselesi, Avrupa devletlerinin Osmanlı tebaası Hristiyanların haklarını korumak iddiasıyla Osmanlı topraklarını parçalayarak aralarında bölüşmeyi ifade etmektedir. Söz konusu devletler, Osmanlı Hristiyanları için sırasıyla, imtiyaz, özerklik ve bağımsızlık istemekteydiler.⁷⁶ Bu politikanın takipçilerinden biri olan Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Ortodoksları üzerinde söz sahibi oldu. 1789 Fransız İhtilâli'nden sonra yayılan milliyetçilik fikirleri bazı Avrupa devletleri tarafından Osmanlı'yı yıkmak için Hristiyanlara telkin edildi. Bunun sonucunda, ilk milliyetçi ayaklanmayı 1804'de Sırp, Rusya'nın desteği ile çıkardı ve Osmanlı'dan imtiyazlar koparan ilk Hristiyan topluluk oldu. 1829'da Rusya, İngiltere, Fransa'nın yardımlarıyla Yunanistan bağımsızlığını ilan etti. Paris Antlaşması (1856) ile Balkan Hristiyanlarının imtiyazları genişletildiği gibi, gayrimüslim tebaa için ıslahatların da genişletilmesi sağlandı. Bu antlaşma ile Avrupa devletleri içişlerimize daha rahat karışmaya ve Hristiyan tebaayı da daha rahat kışkırtmaya başladı. Kışkırtmaların sebebiyet verdiği

73 Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul 2003, s. 10.

74 Venedik'te matbaacılık eğitimi görmüş Sivahş Apkar adındaki bir papaz tarafından kurulmuştur. 1908 yılına kadar İzmir (1759), Van (1859), Muş (1869), Sivas (1871) gibi taşra şehirlerinde de Ermeniler tarafından 38 tane matbaa kurulmuştur.

75 Özellikle İngiltere ve Fransa.

76 Halaçoğlu, a.g.e., s. 25.

93 Harbi (1877-78),⁷⁷ Osmanlı'nın Rusya'ya mağlubiyeti ile sonuçlandı. Savaş sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları sonunda Balkan Hristiyanlarından Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar.⁷⁸ Ayrıca bu antlaşmalar sayesinde Emperyalist devletler, Osmanlı'yı Ermeni tebaa için çeşitli ıslahatlar yapmaya zorladılar. Şüphesiz ki bu ıslahatlar, bağımsız bir Ermenistan kurmanın temellerini oluşturmak için dayatılıyordu.

I. Dünya Savaşı'nda Ermeni Faaliyetleri (Tedhiş Dernekleri, Olaylar ve Katliamlar)

Ermeniler, yaşadıkları vilâyetlerde hiçbir zaman nüfus çoğunluğuna sahip olamamışlardır.⁷⁹ Bunun için herhangi bir ayaklanma ve yönetimi ele geçirme gibi bir ihtimali göz önünde bulundurmayan Osmanlı, buralarda bir baskı mekanizması da kurmamıştır. Bundan dolayı Avrupa devletleri ve Rusya, Ermenileri kışkırtarak, çete ve dernekler kurmalarını sağladılar ve tedhiş olaylarının başlamasına yol açtılar.

Ermenistan kurma hayalleri ile kurulan dernekler, Emperyalist devletlerin yardımlarıyla kısa sürede çoğalarak birer terör örgütüne dönüştüler.

Yurtiçinde Ermeniler; Van'da Kara Haç Cemiyeti (1878), Erzurum'da Anavatan Müdafileri Derneği (1881), Van'da İhtilâlcî Armenakan Partisi (1885) gibi dernekleri kurdular.⁸⁰ Bu derneklerin amaçları, Ermenilere silah ve cephane sağlamak ve ihtilâl çıkararak kendi kendilerini yönetme hakkını kazanmaktır.

Yurtdışında ise; Hınçak Partisi (1887), Ermeni İhtilâl Federasyonu (Taşnaksutyun) (1890), Ramgavar, Silahlılar Cemiyeti (1880), Ermenistan'a Doğru Cemiyeti, Genç Ermenistan Cemiyeti, İttihat ve Malas Cemiyeti (1872) gibi dernekleri kurdular.⁸¹ Bu derneklerin amaçları ise, Ermenileri yönetime karşı kışkırtmak, ihtilâlci çeteler kurmak, halkı silahlandırmak ve hükümet yetkililerine suikastlar düzenlemek⁸² ve nihayetinde bağımsız bir Ermenistan kurmaktır.

Bu derneklerin öncülüğünde Ermenilerce gerçekleştirilen olaylar şunlardır: Zeytun (Süleymanlı) Olayları, Kayseri Olayları, Bitlis Olayları, Van Olayları, Muş Olayları, Diyarbakır Olayları, Mamuretül'aziz (Elazığ) Olayları, Erzurum Olayları, Sivas Olayları, Trabzon Olayları, Adana Olayları, Urfa Olayları, İzmit Olayları, Adapazarı Olayları, Bursa Olayları, Musadağı Olayları, İzmir Olayları, İstanbul Olayları, Maraş Olayları, Antep Olayları, Halep Olayları.⁸³

I. Dünya Savaşı çıktığında Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı'nın savaşa girmesi hâlinde nasıl bir politika izleyeceğini tespit etmek için toplantı düzenledi.⁸⁴ Bu toplantıda iki karar alındı. Birinci karar, Osmanlı'yı şüphelendirmemek için savaşa girilmesi hâlinde Osmanlı'ya sadık kalacaklarını ve hükümete yardımcı olacaklarını içeriyordu. İkinci karar ise gizliydi. Bu karar Osmanlı yetkililerine duyurulmadan

77 Osmanlı-Rus Savaşı. Bu savaşta Ermeni gönüllüler Osmanlı'ya karşı savaşmışlardır.

78 Halaçoğlu, a.g.e., s. 26.

79 Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı; Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Harput, Van, Bitlis gibi vilâyetlerde toplam Müslüman nüfus 2.687.748 iken Ermeni nüfus 665.815'dir.

80 Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 129.

81 Azmi Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara 1995.

82 Buna örnek olarak, 21 Temmuz 1905'de II. Abdülhamit'e karşı yapılan suikast gösterilebilir. Ermenilerin bu suikastları, daha sonra tehirden sorumlu tutukları İttihat ve Terakki yöneticileriyle devam edecektir.

83 Naci Şahin, Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler, İstanbul 2007, s. 61.

84 Mim Kemal Öke, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, İstanbul 2001, s. 130.

gizlice Ermeni derneklerine iletilirdi. Kararda, derneklerin Osmanlı'nın savaşa girmesi hâlinde bir taraftan isyanlar çıkarmaları, bir taraftan da Ruslara yardım etmeleri isteniyordu.⁸⁵

İşte yukarıda bahsedilen olaylar bu karardan sonra ortaya çıktı. Bu olaylar neticesinde Ermeniler, kadın, erkek, genç, yaşlı demeden birçok masum Türk insanını katlettiler.⁸⁶ Ve Rus ordularına katılarak kendi devletlerine karşı savaşmaya başladılar.

Tehcir

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı üç cephede savaşmaktaydı. Bunlardan birincisi Çanakkale, ikincisi Kafkasya, üçüncüsü ise Suriye-Filistin cepheleydi. İtilâf devletleriyle (özellikle Rusya) gizli görüşmeler yaparak silahlamış Ermeniler de bu üç cephenin ortasında Osmanlı ordusunu arkadan vurma planları yapmıştı. Bu planları da hem Müslüman-Türk ahaliyi katlederek hem de İtilâf devletlerine yardım ederek gerçekleştiriyorlardı.

Müslüman ahaliyi katleden ve düşmanla işbirliği yaparak Osmanlı ordusunu arkadan vurmaya çalışan Ermenileri, bu üçgenin dışına almak için Osmanlı Devleti, Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın Sadarete tezkire vermesiyle 14 Mayıs 1915'de "Vakt-i Seferde İcraat-i Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"⁸⁷ başlıklı 'Tehcir Kanunu'nu çıkardı. Geçici olan bu kanun, 1 Haziran 1915 günü resmi gazete Takvîm-i Vekâyi'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Bu kanunla, komiteciler, düşmana yardım ettiği belirlenenler ve özellikle de cephe içerisinde kalarak devletin bekasını tehlikeye sokacağı düşünülen Ermenilerin göçüne başlanmış oldu. Ancak devlet olaylardan bütün Ermenileri sorumlu tutmadığını göstermek için çok sayıda (300.000 civarı⁸⁸) Ermeni'yi tehcir kanunundan muaf tuttu. Bunlardan savaş bölgesi dışında olanlar, diplomatik dokunulmazlığı olanlar, asker, subay, sıhhiye subayları ve aileleri, Ermeni milletvekilleri ve aileleri, tüccar ve zanaatkârlar, devlet memur ve işçileri, hastalar ve görme özürlüler, kadın, çocuk ve yetimler⁸⁹ zorunlu göçten muaf tutuldular. Ayrıca Trakya, Batı Anadolu, İzmit, Konya, Bursa ve Kayseri gibi pek çok yerde komite üyesi olmadıkları belirlenenler de göçten muaf tutuldular.⁹⁰

Göç ettirilenlerin ihtiyaçlarının belirlenmesi ve sağlanması için, Göçmen ve Aşiret Yerleştirme Müdürlüğü'ne görev verildi. Kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için, Konya'ya 400.000, İzmit'e 150.000, Eskişehir'e 200.000, Adana'ya 300.000, Halep'e 300.000, Suriye'ye 100.000, Ankara'ya 300.000, Musul'a 500.000 kuruş olmak üzere toplam 2.250.000 kuruş ödenek ayrıldı. Ayrıca Amerika'dan Ermeni göçmenlere verilmek için gönderilen paralar Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından Hükümetin bilgisi dahilinde Ermenilere dağıtıldı. Bunun dışında Amerika'da yaşayan bazı Ermenilerin aralarında topladıkları paraları gizli yollardan göçe tâbi tutulan Ermenilere gönderdikleri de bilinmektedir. Yer değiştirme için bu

85 Saray, a.g.e., s. 52.

86 Doğu Anadolu'da 1915-1918 yılları arasında Ermeniler, 600.000 Türk'ü katlettiler, 2 milyon Türk'ün de İç Anadolu'ya göç etmesine sebep oldular.

87 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi III, Ankara 1963, s. 40.

88 Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Ankara 2005, s. 86; Miss Gage adlı bir misyonere göre 500.000 Ermeni.

89 Kadın ve çocukların direnişçiler tarafından canlı kalkan olarak kullanılmasından dolayı tehlike arz eden yerlerde (Şebinkarahisar, Urfa, Çukurova, Musadağı) Ermenilerin topyekûn nakline karar verildi.

90 Kemal Çiçek, "Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir", 'Ermeni Soykırımı' İddiaları, Ankara 2006, s. 156.

kadar büyük paralar harcayan devlet, bir yandan da göçe tâbi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan borçlarını ya ertelemiş ya da tamamen defterden silmiştir.⁹¹

Göçe tâbi tutulacak olan Ermenilerin, yaşadıkları yerlerden iskân edilecekleri yerlere emniyetli ve kısa sürede ulaştırılmaları için en uygun güzergâhlar belirlenerek göçe başlandı. Güzergâhların seçimindeki en önemli faktör, kabilelerin emniyetiydi. Bunun için Kayseri ve Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Van, Bitlis, Sivas, Mamuretül'aziz, Erzurum ve çevresinden gönderilenler ise Diyarbakır-Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir. Batı Anadolu'dan gönderilenler Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-ı Maraş-Pazarcık yoluyla Zor'a sevk edilmişlerdir. Bütün bu güzergâhların seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmiştir.⁹²

6-7 ay süren bu göç, Osmanlı Devleti'nde yaşayan 1.3 milyon Ermeni'den, 450-500 bin civarını kapsamaktaydı. Ayrıca 450-500 bin Ermeni'de kendiliklerinden Kafkasya'ya göç etmişlerdi. Ülkede kalan Ermeni sayısı ise 300-500 bin civarı idi.⁹³

Göç ettirilen Ermenilerin geride kalan mallarını korumak için 10 Haziran 1915'de bir talimatname yayımlandı. Biri mülki amir, diğeri maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan "Emvâl-i Metrûke Komisyonu" (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar, boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit edecek, mufassal defterlerini tutacaktı. Hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve paraları korunacaktı. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı.

Zorunlu göç sırasında Ermenilerin bir kısmı, çeşitli saldırılara ve salgın hastalıklara maruz kalarak hayatlarını kaybettiler. Tifüs, dizanteri, sıtma gibi çeşitli hastalıklar yüzünden 25-30 bin Ermeni'nin öldüğü bilinmektedir. Ayrıca göçmenler, çeşitli güruhların saldırılarına da maruz kalmışlardır. Arap aşiretlerinin Halep-Zor arasında yaptıkları saldırıların sonucunda bir miktar Ermeni'nin öldüğü bilinmektedir. Urban aşireti, Halep-Meskene arasında gasp için iki bine yakın göçmeni öldürmüştür. Yine aynı aşiret, Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilenlere saldırarak iki bin kişiyi öldürmüştür. Diyarbakır bölgesindeki kabilelerden iki bine yakın kişinin, çete ve eşkıyalar tarafından Mardin'e götürülerek öldürüldüğü bilinmektedir. Yine Erzurum-Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kabile, Kürtler tarafından öldürülmüştür. Dersim bölgesindeki eşkıyalar da, Erzurum'dan sevk edilen kişileri öldürmüştür. Tüm bu saydığımız saldırılar sonucunda, toplam olarak 8-9 veya 10 bin civarında Ermeni'nin öldürüldüğü görülmektedir.⁹⁴

Osmanlı Hükümeti'nin, nakledilen Ermenilerin, eşkıyaların saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyulmaları karşısında, ilgili zaptiye yetkililerine talimat göndererek, bundan böyle zaptiyesiz hiçbir kafilenin yola çıkarılmamasını ve sevkıyatın emniyet içinde yapılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istediği bilinmektedir.

Ayrıca Hükümet, nakledilen Ermenilere saldıranları ve görev ihlali yapan memurları tespit etmek için heyetler kurulmasını sağladı. Bu heyetlere verilen talimatlara göre, jandarma, polis, memur ve amirleri, haklarında yapılacak tahkikat neticesine göre Divan- Harbe sevk edilebileceklerdi. Nitekim bu heyetlerin tahkikatları sonucu, Ermenilere suç işleyen, görevini ihlal eden ve baskılara davetiye

91 <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/tehcir/harcamalar.html>

92 Halaçoğlu, a.g.e., s. 76.

93 Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Soykırım İddiaları Hakkında Bir Değerlendirme", 'Ermeni Soykırım' İddiaları, Ankara 2006, s. 130-131.

94 Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, İstanbul 2006, s. 79-80.

çıkaran 1673 kişi mahkemeye çıkarıldı. Bunlardan 528'i güvenlik, 170'i de kamu görevlisidir. Bu görevlilerin hepsi yargılanarak mahkûm edilmiştir. Ayrıca 900 civarında kişi de, adam öldürmek, gasp yapmak gibi suçlardan yargılanarak mahkûm edilmiştir. 1915-1916 yılları arası yargılanan bu kişilerin, 67'si idam, 500'den fazlası ise hapis, para ve kürek cezalarına çarptırıldığı görülmektedir.⁹⁵

Geçici olarak zorunlu göçe tâbi tutulan 438.758 kişiden, 382.148'i iskân sahalarına ulaşmıştır. Aradaki 56.610 kişilik farkı; eşkıyaların saldırılarıyla ölen 9-10 bin kişiyle, salgın hastalıklar yüzünden ölen 25-30 bin kişi ve henüz iskân edilecekleri yerlere varamadan tehcirin durdurulması sebebiyle, bulundukları yerlerde alıkoyulan 10-15 bin kişi oluşturmaktadır.⁹⁶

Geri Dönüş ve Başka Ülkelere Göç

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, 31 Aralık 1918'de dönüş kararnamesi çıkarılarak, geri dönmek isteyenlere izin verilmiştir. Bu izinle zorunlu göçe tâbi tutulan Ermenilerin, yaklaşık 300-350 bin kadarının geri döndüğü Ermeni Patrikhanesi tarafından İngiltere ve Amerika'ya bildirilmiştir. Hükümet, geri dönüşü hızlandırmak için 120.000.000 (1919 yılında) harcamıştır. 1921 yılı başında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin Türkiye'de yaşadığı yerleri gösteren bir tabloya göre dönenlerle beraber Ermeni nüfusu 644.900 olarak verilmiştir.⁹⁷

Ayrıca sevk edilen Ermenilerin bir kısmı da çeşitli ülkelere göç etmiştir. 1914-1918 yılları arasında, sevk edilen Ermenilerin; 350 bini Rusya'ya, 40 bini İran'a, 65 bini ABD'ye, 30 bini Avustralya'ya, 7 bini Hindistan'a, 6 bini Arjantin'e, 100 bini Fransa'ya ve 50 bini de diğer ülkelere göç ettiği belgelerle sabittir.⁹⁸

SONUÇ

I. Dünya Savaşı sebebiyle Kafkas cephesinde bulunan Osmanlı ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilâyetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulaması, her devletin tabii olarak kendini müdafaası olarak görülmelidir.

Osmanlı'nın engin hoşgörüsüyle tarihlerinde en mesut dönemi yaşayan Ermeniler, Osmanlı'yı paylaşmaya çalışan Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa gibi Batı devletlerinin kışkırtmaları ile bağımsızlık için komite ve dernekler kurmuşlardır. Bu dernekler aracılığıyla ülkede terör estirerek, savunmasız pek çok Türk'ü öldürmüşlerdir. Tehcir kararının alınmasının nedeni de, bu Ermeni terörünün önüne geçilmek istenmesidir.

Günümüzde, Ermenilerin dillendirdiği gibi bu tehcir kesinlikle bir 'soykırım' değildir. Tehcirin, tarihî belgeler incelendiğinde bir 'Ermeni soykırımı' olmadığı aksine Ermenilerin cephe dışına alınmasıyla hayatlarının kurtarıldığı bir uygulama olduğu görülmektedir.

95 Yusuf Sarımay, "Ermeni Tehciri ve Yargulamalar (1915-1916), 'Ermeni Soykırımı' İddiaları, Ankara 2006, s. 188-189.

96 Halaçoğlu, a.g.e., s. 98.

97 Çiçek, a.g.m., s. 176-177.

98 Halaçoğlu, a.g.e., s. 108.

Bugün Türkleri ‘soykırım’la suçlayanlar şu sorulara net bir yanıt verememektedirler. Tehcir edilen Ermenilerin malları neden devlet koruması altına alınmıştır? Tehcir için neden milyonlarca lira harcanmıştır? Tehcir edilen Ermenilerin devlete ve şahıslara olan borçları neden ertelenmiş veya affedilmiştir? Sevk edilen Ermeniler için neden iskân yerleri oluşturulmuştur? Tehcir sırasında Ermeni kabilelerine saldıranlar ve görevini ihmal edenler niçin cezalandırılmışlardır? Tehcir bitimi niçin Ermeniler Anadolu’ya geri dönmüşlerdir?

‘Soykırım’ yapacak olan bir devletin; savaş gibi sıkıntılı bir zamanda sevke bütçe ayırması, yok edeceği insanların mallarını koruması ve borçlarını affetmesi, onlara kötü muamele yapanları cezalandırması gibi davranışlar sergilemesi düşünülemez. Kaldı ki, Osmanlı, Ermenilere bir ‘soykırım’ yapmak istese, bunu tehcir kararı almadan Anadolu’da da yapabilirdi. Hem de savaş zamanı bunu kolaylıkla gerçekleştirebilirdi. Lâkin Osmanlı, kendisine ve halkına saldıranları ve arkadan vuranları bile engin hoşgörüsüyle en insancıl çözümü bularak bertaraf etmeye çalıştı.

Netice itibariyle, tehcir kesinlikle bir ‘soykırım’ olmadığı gibi, aksine Ermenilerin saldırılarına devam etmeleri nedeniyle Müslüman-Türk ahalinin ve bundan dolayı oluşacak öç alma duygusuyla Ermenilerin, tehlikeye girecek olan hayatlarını kurtarması bakımından çok yerinde bir karar olmuştur.

KAYNAKÇA

Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1963, 1983.

Çiçek, Kemal, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Çiçek, Kemal, “Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir”, ‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006.

Gürün, Kâmuran, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Halaçoğlu, Yusuf, “Ermeni Soykırım İddiaları Hakkında Bir Değerlendirme”, ‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006.

Halaçoğlu, Yusuf, Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yayıncılığı, 9. Baskı, İstanbul, 2006.

Öke, Mim Kemal, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, Aksoy Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul, 2001.

Saray, Mehmet, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Sarınay, Yusuf, “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar (1915-1916)”, ‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006.

Süslü, Azmi, Türk Tarihinde Ermeniler, Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

Şahin, Naci, Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/tehcir/harcamalar.html>

30. OSMANLI TÜRKİYE'SİNİN GENCE – KARABAĞ EYALETİNDE VERGİ POLİTİKASI(1725 – 1735) - Hatice ABBASLI⁹⁹

18.yüzyılın başlarında Safeviler Devletinin çöküşünden yararlanan Osmanlı Türkiye'si ve Çar Rusya'sı önemli ekonomik ve strateji önem taşıyan Azerbaycan topraklarını paylaştırmak uğruna mücadele başladılar. Bu mücadele 1724 yılında İstanbul Barış Antlaşmasının bağlanmasıyla sonuçlandı. Barışın koşullarınca Osmanlı Türkiye'si Azerbaycan'ın ve İran'ın Hazar kıyısındaki vilayetlerinin Rusya tarafından işgalini tanıdı. Rusya'ysa Azerbaycan'ın geriye kalan topraklarının Osmanlı Türkiye'si tarafından işgalini engellemeyeceğiyle yükümlendi. Osmanlı Türkiye'si 1724-1725 yıllarında yaptığı askeri operasyonlar sonucu Azerbaycan'ın topraklarının büyük bir kısmını işgal etti. İşgal edilmiş topraklar sırasında Gence – Karabağ Beylerbeyliği de vardı (15, s. 60-73).

Osmanlı hükümeti Azerbaycan topraklarının işgalini tamamladıktan sonra buranın ekonomik açıdan benimsetilmesine başladı. Hazineye girecek gelirlerin istikrarını sağlamak amacıyla işgal olunmuş toprakların **Mufassal Defterleri** yapılıyordu. Gence – Karabağ Eyaleti için mufassal defterin yapılması işi 1727 yılında sona erdirildi. Onu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı işgali altında olan tüm eyaletler üzere defterler iki kopya hazırlanıyor ve onaylanması için devletin başkentine gönderiliyordu. Onaylandıktan sonra bir kopyası denetim için başkentte tutuluyor, diğer kopyasıysa icra için uygun eyalete gönderiliyordu (9, s.43).

Diğer eyaletlerin mufassal defterleri gibi, Gence – Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri de özel olarak düzenlenmiş **kanunname** ile başlıyordu. Kanunnamede Osmanlı vergi politikasının önemli yönleri yansıtılıyordu. Daha kesin dersek, Osmanlı yönetimi altına düşmüş eyaletlerde vergilerin adları ve onların toplanmasıyla ilgili tüm konular kanunnameye yansımaktaydı (7, s. 12). Belirtilen belgede Gence – Karabağ Eyaletinin sınırları, doğal coğrafi durumu ve halkının

⁹⁹ AZERBAIJAN DEVLET İKTİSAT ÜNİVERSİTESİ, Bakü/AZERBAIJAN.

uğraşları hakkında bilgi veriliyor, en önemlisiyse halkın ödediği vergi ve rüsumların değeri belirleniyordu (2, s.24-28).

Mufasssal defterin **Gence – Karabağ Eyaletinin Kanunu** adlandırılan kısmını dikkatle inceledikte anlaşıyor ki, Osmanlı yönetimi Gence – Karabağ Eyaletinde uyguladığı vergi politikasında bazı değişiklikler yapmış, onu yerel ortama uygun düzenlemişti. Bazı hallerde Safeviler döneminde uygulanan vergiler aynen kalıyordu. Net olarak **behre** adlandırılan vergiye yaklaşım kanunda yazılıyordu: “Acem döneminde Aran bölgesinde dörtte bir üşr ve bunun yanında on beşte bir behre almak kuralı varmış. Acem döneminde Aran arazisinde dörtten bir üşr ve bunun dışında on beşten bir behre almak kuralı varmış. Acem istilahında behrenin anlamı şöyleymiş: her köye akan çeşmenin bir sahibi olurmuş. Suyu kullanan kişi toprak sahibine (sahip-i arz) dörtten bir üşr verdikten sonra, çeşme sahibine de on beşten bir behre verirmiş. Şu an behre yine de aynen alınmaktadır” (2, s.25).

Osmanlı vergi sisteminin yerel ortama uygunlaştırılması Safeviler döneminde kullanılan para, tartı ve ölçüm birimlerinin aynen kalmasına da yansımaktadır. Net olarak Gence – Karabağ Eyaletinde çok yaygın para birimi olan **Abbasi**, ölçüm birimi olan **tağar** genel kullanımda kalmakta devam ediyordu. Kanunnamede tağarın hatta Osmanlı karşılığı belirlenmiş ve onun 150 okkaya eşit olması belirtilmiştir (1, s.146).

Vergilerin uygulanması zamanı tarlaların verimliliğine de dikkat ediliyordu. Aranla kıyaslamada verimsiz ve tam tersi yararız toprakların çoğunluk yaptığı dağlık bölgede önemli ürün vergisi olan üşr onda bir kapsamında belirlenmişti. Osmanlılar bu konuda da Safeviler döneminde belirlenmiş kaideleri aynen devam ettiriyorlardı (2, s. 25). Tüm bunlar onun göstergesidir ki, 18.yüzyılın 20-30’lu yıllarında Gence – Karabağ Eyaletinde uygulanan vergi sistemi içeriğinde Osmanlı ve Safevi vergi sistemlerinin önemli ülkelerini birleştirmişti.

Çoğu araştırmacıların belirttiği gibi, Osmanlı vergi sistemi, isterse Osmanlı Türkiye’sinin içinde, isterse de işgal edilmiş topraklarda, üç önemli yasal kategoriden oluşmaktaydı. Birinci kategori şeriatı göre toplanan vergiler (tekالیف-i şeria veya rüsum-i şeria), ikinci kategoriye yerel örf ve geleneğe dayanarak toplanılan vergiler (tekالیف-i erfiye veya rüsum-i erfiye), üçüncü kategoriye sıradışı vergiler (avariz-i divaniye) giriyordu (5, s.95; 9, s.44). Osmanlılar işgal olunmuş bölgelerin mufasssal defterlerine ancak şariat vergilerin ve yerel geleneklere dayanan vergileri almışlardı. Savaşlar ve devlet için önemli diğer olaylar sırasında toplanılan vergiler için ayrıca defter tutuluyordu. Araştırmacı H.Memmedov devlet hazinesinin yayarına toplanılan şu vergiler arasında **avarız**, **nüzul**, **sursat** ve **mübaya** gibi vergilerin adını veriyor (8, s.20-22). Evariz askeri operasyonların yapıldığı bölgelerin, o sıradan da askeri birliklerin yerleştiği bölgelerin halkından para olarak toplanılıyordu. Aslında ürünle toplanılan nüzul ve sursatı da bazen para olarak topluyorlardı. Mübaya adlanan rüsum ordunun ihtiyaçları için zaruri olan gıda ürünlerinin, inşaat malzemelerinin ve sığırın halktan piyasa değerinin altında alınmasını tasarlıyordu (4, s.305-348; 9, s.45-46).

Osmanlı hazinesinin önemli gelir kaynağını şariat vergileri ve yerel geleneklere dayanan vergiler oluşturmaktaydı. Bu vergiler, özellikle şariat vergileri, kendi klasik anlamını korusa da, aslında bu kategoriye giren üşr, haraç, cizye, zekat gibi vergilerin her biri değişik vergi guruplarına temel oluyorlardı. 18.yüzyıla ait Osmanlı vergi yasalarında onlar ayrıca vergi çeşidi değil, bir kaç vergiyi kapsayan

vergi gurubu olarak geçiyordu. Örneğin, toprak vergisi olan haraç içinde **resmi çift** veya **çift akçası, tapu-yu zemin, bennak, zemin akçası**, üşrse **resmi bağ, resmi bostan, resmi govan, resmi rogan** ve diğerlerini, zekatsa bağımsız olarak toplanılan **resmi eğnam, resmi deve, resmi hınzır, resmi öküz, resmi inek** de diğer vergileri kapsıyordu (3, s.20-22; 5, s.93-94).

Osmanlı vergi sisteminin araştırılması bizim görevimize girmediğinden verilen genel bilgilerle yetinmeyi geçerli hesap ediyoruz. Şimdi dikkati Osmanlıların 1727 yılındaki yasasına göre $\frac{1}{4}$ topladıkları vergilere yönlendirmeğe çalışacağız. Bu vergiler genel olarak, aşağıdakilerden oluşuyordu:

1. Üşr. Toprakları kullandıklarına göre elde edilen ürünün 10'da biri kadarında toplanması tasarlanan bu vergi Gence – Karabağ Eyaletinden topladıkları en yaygın ve en ağır vergilerdendi. Oysa daha Safeviler döneminde bu vergi çiftçiliğin daha çok geliştiği kırsal kesimlerde elde edilen ürünün $\frac{1}{4}$, dağlık bölgelerde ise 10'da birini oluşturuyordu. Üşr vergisinin bu kuralla toplanması Osmanlı işgali döneminde de sürdürülmüştür (2, s.26).

Gence – Karabağ Eyaletinin mufassal defterinde her bir köyden ve insanların yaşamadığı topraklardan değişik denli bitkilerden, pamuk ve ipekten toplanılan üşrün miktarı hakkında net bilgi verilmiştir. Bu bilgiden anlaşılıyor ki, Türk yönetici çevreleri üşr vergisini ürünle değil, parayla toplamayı tercih ediyorlardı. Şöyle ki, buğdayın her tağarı için 200, çeltiğin her tağarı için 600, diğer tahıllılar (arpa, darı, pirinç, mercı) her tağarına 100, pamuğun her batmanı için 120, ipeğin her batmanı için 1 200 akça alınıyordu (2, s.26).

Osmanlıların Gence – Karabağ Eyaletinden topladıkları üşr vergisinin miktarı hakkında daha net bir fikir edinmek için o eyaletin mufassal defterinin verdiği bilgilere göz atmak gerekir. Bu bilgilere dayanarak yaptığımız hesaplamalardan belli anlaşılıyor ki, üşr vergisinin en büyük ödeyicileri Gencebasan (990.334 akça), Şemkirbasan (1.054.522 akça), Kürekbasan (579.210 akça), Şütürbasan (599.849 akça), Hılhına (557. 410 akça), Bedre (637.780 akça), Haçın (102.618 akça), Keşteş (1.698.320 akça), Verende (1.081.335 akça), Dizdag (556.299 akça) ve Bergüşat (1.504.270 akça) bölgeleriydi. Tahıllardan üşr vergisi daha çok buğdaylardan toplanıyordu. Tüm Gence – Karabağ Eyaleti üzere toplanılan buğday üşrü 7.089.661 akçayı buluyordu. Bu rakam kalan diğer tahıllardan toplanılan üşr vergisinden birkaç defa çoktu.

2. Behre. Yapay suvarma sahiplerinin çiftçilerden suyu kullandıkları için topladıkları vergi idi ve yukarıda belirtildiği gibi elde edilen ürünün $\frac{1}{15}$ 'ini oluşturuyordu. Onu da belirtmemiz gerekir ki, bu verginin değişik yerleşim bölgelerinden hangi miktarda toplanması hakkında eyaletin mufassal defterinde hiçbir not yoktur. Fakat aynı belgenin **Gence – Karabağ Eyaletinin Kanunu** kısmının **Gence Livası. Gence Şehrinin Mügatieleri** adlı dördüncü şıkında belirtiliyor ki, Gence şehrinin ve ilçelerinin savaşa mügatiesi yılda 330.000 akça oluşturuyordu (2, s.28).

3. Resmi Asiyap. Değirmen sahiplerinin yönetici beylerbeyine ödedikleri vergi böyle adlandırılıyordu (3, s.21). Verginin miktarı her bir değirmen için yıllık 120 akça olarak belirlenmişti. **Mufassal defter** üzere yaptığımız hesaplamalar belirtiyor ki, eyalette 1000'den fazla değirmen vardı ki, onlardan yılda 102.085 akça vergi toplanıyordu.

4. Resmi Govan arıcılıkla uğraşan köylülerden arı peteklerinin sayına göre toplanılıyordu ve miktarı her petek için 12 akça belirlenmişti. Mufassal defterin

bilgilerine bakılırsa, halk arıcılıkla eyaletin tüm ilçelerinde değil, Gencebasan, Sungurabad, Şemkirbasan, Küçük Kürekbasan, Talış, Hılhına, Hasansuyu, Karakaya, Türkenler, Aşağı Zeyem, Bayad, Çilebörd, Verende, Bergüşat ve Lori ilçelerinde uğraşıyordu. Bu ilçeler üzere toplanılan verginin genel miktarı yaptığımız hesaplamalara göre 78.970 akçayı buluyordu.

5. Resmi Rogan. Karşılığı 12 akça olan bu vergi sağmal inek ve manda alınıyordu. Mufassal defterde bu vergi **tere yağı** vergisi gibi anılır. Tüm eyalet üzere tere yağı vergisinin genel miktarı, nerdeyse 165.439 akçayı oluşturuyordu (2, s.31-570).

6. Resmi Ding. Araştırmacıların çoğunun verdiği bilgiye göre ding darı ve çeltiği döverek kabuğundan çıkaran özel bir alettir. Her bir alet için yıllık miktar 300 akça olarak belirlenmişti (5, s.94).

7. Resmi Bennak. Can vergisi olan bu vergi topraksız ve az topraklı köylülerden alınırdı. **Gence – Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri** bu vergi **bennak ve bekar vergisi** gibi verilir ve miktarının 40 akça olduğu belirtilir. Yaptığımız hesaplamalardan belli oluyor ki, bu verginin bütün eyalet üzere genel miktarı 560.120 akçaydı. Bu rakam tüm eyalet üzere topraksız ve az topraklı köylülerin sayısını belirlemeğe yardımcı olabilir.

8. Resmi ispence. Emlak ve medeni haline bakmadan tüm gayri Müslimlerden toplanan bu can vergisinin miktarı 120 akça olarak belirtilmişti.

9. resmi Erusane. Düğün yapıp evlenenlerden toplanan vergi idi. Ö.L.Barkan'a dayanan A.Hüseyinzade belirtiyor ki, daha Safeviler döneminden varolan bu vergiyi Osmanlılar kaldırmışlar. Fakat **Gence – Karabağ Eyaletinin Mufassal Defterinin** verdiği bilgiler bunun hiç de böyle olmadığını belirtiyor. Bu bilgiden anlaşılıyor ki, Osmanlılar Gence – Karabağ eyaletinin tüm ilçelerinden 25 akça olan **gelinlik vergisi** topluyorlardı (2).

10. Resmi Eğnam. Bu vergi koyunculukla uğraşan nüfustan toplanıyordu ve **Mufassal Defterde koyun vergisi** adı altında kayda geçmiştir. Tüm eyalet üzere bu vergiyi önemli uğraşısı koyunculuk olan Cavanşir, Otuziki taifeleri, Kebirli, Kengerli ve Etyemezli cemaatleri, Püsyen ve Karaçorlu Kürtleri veriyorlardı. Bu nüfusun verdiği **koyun vergisinin** yıllık miktarı 432.960 akçaya beraberdi (2). Eyaletin yarım göçebe sığırcılıkla uğraşan halkı, bunun dışında yatak, kışlak ve yaylak vergileri de veriyorlardı.

11. Tapu-yu Zemin. Osmanlı kaynaklarına dayanan A.Hüseyinzade bu verginin bu veya diğer nedenden ekilmeyen toprağın sahibinden toplanıldığını ve Osmanlı istilas döneminde Gence – Karabağ eyaletine ait edilmediğini belirtiyor (3, s.21). Fakat mufassal defteri incelemek bizi bu fikre bir kadar kuşku duymağa zorluyor. Bu bilgilerden anlaşılıyor ki, eyaletin tüm ilçelerinden **deştibani ve tarla için tapu** adı altında ayrıca bir vergi toplanıyordu. Bütün eyaletler üzere bu verginin genel miktarı 207.124 akçaya beraberdi.

12. Badi Hava. A.Hüseyinzade bu vergiyi de Osmanlı istilas döneminde Gence – Karabağ eyaletinde kaldırılmış vergiler sırasına ait ediyor ve belirtiyor ki, bu vergi bennak vergisin aynısıdır (3, s.21). Fakat **Mufassal Defterin** belgeleri bize bu düşüncüyü tamamen yalanlamaya fırsat veriyor. Onlardan anlaşılıyor ki, eyalet halkından aynı anda hem **bennak**, hem de **Badi Hava** vergileri alınıyordu. **Mufassal Defterde** sonuncu vergi **Badi hava, işlenmiş günah, varissiz ölenlerin mirasının ve kaybolmuş malların satışından elde edilen gelir** adı altında

verilmiştir (2, s.250). Osmanlılar bu ad altında Gence – Karabağ eyaletinden senede 391.380 akça vergi topluyorlardı (2, s.31-570).

13. Resmi Bağ adlanan vergi üzüm ve meyve bağlarından toplanıyordu. Safeviler döneminde **bağbaşı** adlandırılan bu vergi toplanılan ürünün onda biri kadarını oluşturuyorsa, Osmanlı işgali döneminde onun toplanma ve miktarında değişiklik yapılmıştı. İlk olarak, **Mufassal Defterde** üzüm bağlarından, meyve, dut ve ceviz bağlarından toplanılan vergiler genel bir ad altında değil de, her biri ayrıca kayda geçirilmiştir. İkincisi, vergi toplanılan ürün için değil, bağların kapsadığı alana göre parayla toplanıyordu. Şöyle ki, üzüm ve meyve başlarının her dönümü için 24 akça, dut bağları içinse 12 akça vergi belirlenmişti (2, s.28). Fakat bu vergilerin toplanılması sırasında yasaya uyulmuyordu. Örneğin, Tovuz ilçesinin Girzan köyünün üzüm bağlarının her dönümünden 24 akça yerine 40 akça toplanıyordu (2, s.250). Bu durum Berde ilçesinin Hasankaya köyünde de varolmaktaydı (2, s.293). Belki de bu, adı geçen köylerde daha verimli üzüm türlerinin yetiştirilmesiyle bağlıydı.

14. resmi Bostan. Adından da anlaşıldığı gibi, bostan ürünlerinden toplanıyordu ve miktarı her dönüm için 60 akça olarak belirlenmişti.

15. Salariye vergisi. Farsça **başkan** anlamına gelen salar Osmanlı vergi istilahında tahıllar tarladan harmanlandığı zaman toplanmış ürünü tartıp mufassal defterlerde yazılmış vergi nispetine uygun olarak vergi toplayan memura işaret ediyor. Yaptığı bu işlere göre bu memurun yararına toplanan vergi **salariye** adlanıyordu. **Mufassal defterde** ancak bir yerde bu verginin adına rastlanıyor. Bedre ilçesinin bölgelerinden birinden **salar için 50 tağar** toplanması hakkında bilgi veriliyor (2, s.296).

Tabii ki, Osmanlı Devletinin Gence – Karabağ Eyaletinden elde ettiği gelir bu vergilerle kısıtlanmıyordu. Osmanlı işgali altında olan diğer yerlerde olduğu gibi, burada da hazinenin önemli gelir kaynaklarından birini ticari ve zanaattan toplanılan vergiler oluşturuyordu. Osmanlı hazinesinin yalnız boyahanelerden elde ettiği gelir 132.000 akçayı buluyordu (2, s. 28).

Osmanlı mali sisteminde vergi ve rüsumların toplanmasının devredilmesi yaygınlaşmıştı. Bu devlet gelirlerinin dağılmasının ve çalınmasını önlemek amacı taşıyordu. Değişik vergi türlerinin devredilmesi için açık arttırmalar yapılıyordu. Bu müzayedelerde belirli vergi türünü toplamak hakkını kazanan kişiye **sebep-i tahrir-i hüküm** adlanan özel bir belge veriliyordu. Belgede belirli vergi türünü toplamayı üstlenen kişinin devlet hazinesinde ödediği miktar gösteriliyordu. Bu kişinin her sene ödediği miktar eyalet kadısı tarafından müzayede belgesinin arka tarafına not ediliyordu (10, s.25-32; 13, s.250-251; 6, s.76-81; 14, s.421-429).

Vergilerin devredilmesi Osmanlı işgali altında olan diğer bölgeler gibi, Gence – Karabağ Eyaletinde de yaygındı. Bu eyalete ait olan **mufassal defterin** kanunnamesinin sonuncu şikkında bu hakta daha kapsamlı bilgi veriliyor. Bu bilgilerden anlaşıyor ki, Gence'nin ve ona bağlı bölgelerin **mizan-i harir** adlanan rüsumu senede 4.020.000 akçaya, gümrük, un kapanı ve hayvan yemi deposunun rüsumu 132.000 akçaya, mirabiye rüsumu 330.000 akçaya, at pazarı rüsumu 60.000 akçaya, sabunhaneler 36.000 akçaya, mumhaneler 36.000 akçaya, dericiler 24.000 akçaya, balık avı ve et vergisi rüsumu 30.000 akçaya, kahve kavrulan ve öğütülen yerlerin rüsumu 12.000 akçaya devrediliyordu (2, s.28).

Osmanlı vergi kurumlarının Gence – Karabağ Eyaletinden topladığı vergi ve rüsumların genel miktarı çok yüküydü. Yalnız çiftçilik ürünlerinden toplanan

vergiler toplam 26.001.356 akça yapıyordu. Bu paranın 7.960.165 akçası Gence ilinin, 2.456.500 Hılhına livasının, 2.582.050 akçası Bedre livasının, 2.857.080 akçası Bergüşat livasının, 2.064.160 akçası Arasbar livasının, 549.540 akçası Lori ilinin, 931.900 akçası Çilender livasının, 6.349.960 akçasıysa bağlılığı belli olmayan bölgelerin payına düşüyordu (2, s.10-11). Ziraattan toplanılan vergilerin üzerine ticari ve zanaatçılıktan devralma yoluyla elde edilen gelirleri de eklersek, Osmanlıların tüm eyaletten elde ettikleri gelirlerin toplam miktarının 32.927.155 akçaya beraber olduğunu görürüz. Bu Türk yönetici çevrelerinin İrevan Eyaletinden elde ettikleri gelirden (8.927.477 akça) nerdeyse 3.6 defa, Nahçıvan sancağından elde ettikleri gelirdense (2.629.059 akça) aşağı yukarı 12.5 defa çoktu (2, s.11).

Osmanlı Hükümetinin Gence – Karabağ Eyaletinden elde ettiği gelirin bir kısmı merkezi hazineye gönderiliyor, diğer kısmıysa yerel ihtiyaçları gidermek için Gence'deki hazineye gönderiliyordu. Gelirin Gence'de tutulan kısmı, genelde iki amaç için – memur personelinin tutulması ve askeri ihtiyaçların giderilmesi için kullanılıyordu (8, s.21). Personelin tutulmasına ayrılan harcamalar eyaletin askeri, idari ve mali açıdan yönetilmesinde önemli yer alan beylerbeyin, sancakbeyin, hass, timar ve ziamet topraklarını yönetenlerin, defterdarların, katiplerin ve diğerlerinin maaşlarının ödenilmesine yapılıyordu. Bazı durumlarda personelin, ilk sıradaysa mahkeme kurumlarında çalışanların (kadı, naip, subaşı) maaşları yerel halkın hesabına ödenildiğinden (8, s.21-22) Gence hazinesinden bu amaçlar için ayrılan harcamalar o kadar da fazla olmuyordu.

Eyaletten toplanılan gelirlerin Gence'de tutulan kısmı daha çok askeri ihtiyaçlar için kullanılıyordu. Askeri ihtiyaçlar sırasına eyalette yeni savunma araçlarının yapılması ve eskilerinin onarılması, askerler için silah, cephane, giyim, gıda alınması, onlara maaş verilmesi ve s. giriyordu. Türk işgallerinin ilk yıllarında yerli halkın direnmesi Osmanlı hükümetini eyalette ordunun sayını artırmaya zorluyordu. Bu ise, sırasında, ordunun tutulmasına yapılan harcamaların artırılmasına neden oluyordu. Örneğin, 1726 yılında Gence hazinesinden ordunun tutulmasına 1725 yılıyla kıyaslamada %62 daha çok para harcanmıştı (8, s.19).

Gence kalesinin sıkılaştırılması için de bayağı bir para harcanmıştı. 1726 yılında şehir merkezinde 4 kuleli yeni kale inşa edilmiş ve bu kaleye nerdeyse, 35 bakır ve dökme top yerleştirilmişti (5, s.99).

Böylece, Gence – Karabağ Beylerbeyliğini işgal eden Osmanlılar burada kendi vergi sistemini uyguluyordu. Fakat bu sistem içeriğine göre Safeviler döneminin vergi sisteminden çok da farklı değildi. İşgal edilmiş toprakları ellerinde daha uzun süre tutmayı ve buradan imkan kadar daha çok gelir kazanmayı amaç edinen Osmanlılar vergilerin devredilmesini sık yapıyor ve bu yolla Gence – Karabağ Eyaletinden gelir elde ediyorlardı.

KAYNAKÇA

1. Barkan Ö.L. Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki Ve Mali Esasları.c.1, kanunlar. İstanbul 1943.
2. Gence – Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri. Önsöz, çevri, not ve açıklamaların yazarı H.Memmedov. Bakü 2000.

3. Hüseyinzade A. Gence Vilayetinin İktisadi Tarihine Dair Bir Senet. Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberleri. Tarih, felsefe ve hukuk. № 4, 1984.
4. Osmanlı Kanunnameleri. Milli Tetebular Mecmuası. C. 1, İstanbul 1981.
5. Mustafazade T. XVIII yüzyıllık – XIX yüzyıllığın başlarında Osmanlı Azerbaycan İlişkileri. Bakü 2002.
6. Кальди-Надь. Турецкие реестровые книги мукатаа как исторические источники. Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М., 1964.
7. Орешкова С.Ф. Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры османского общества. Османская империя (система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. М., 1986).
8. Мамедов Г.М. Османская налоговая система в Азербайджане в 20-30-х годах XVIII века (на материалах эялата Гяндса и сандсака Казах). Автореферат. Баку. 1985.
9. Мамедов Г.М. Некоторые вопросы Османской налоговой системы в 20-30-х годах XVIII века. Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüq. ser. №1, 1984
10. Мамедов Г.М., Шенгелия Н.Н. Документы о финансировании османских войск в Азербайджане (1724-1735 годы). Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix fəlsəfə və hüq. ser. №2, 1984
11. Мамедов Г.М. Османская налоговая система и статьи расходов в Азербайджане в 20-30-х годах XVIII в. Актуальные проблемы стран Ближнего и Среднего Востока. Баку. 1984.
12. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XVII в.в. М., 1949.
13. Твертинова А.С. Второй трактат Кочи-бея. Уч. записки ИВ АН СССР. т.I, 1953
14. Цветкова Б.А. К исследованию аграрных отношений в Османской империи с конца XVI в. до середины XVIII века. Труды XXV Международного Конгресса востоковедов. т.II, М., 1963

**31. AZERBAYCAN EDEBİYATINDA KARABAĞ KONUSU(OLUŞUM
TARİHİ ve GELİŞİM AŞAMALARI) - Dr. Elçin MEHRELİYEV¹⁰⁰**

ABSTRACT¹⁰¹

The paper dedicated to influence of Garabagh events happening from time to time on national Literature and becoming them main tendency of literary process as a result of occupation of the region by Armenia. The literary embodiment of the historic and modern theme enables to research it from early centuries up to day.

Karabağ eskilerden Azərbaycan'ın tarihi coğrafi arazilerinden, önemli strateji merkezlerinden, gelişmiş kültür ocaklarından biri olduğu için burada geçen olaylar, mevcut toplumsal münasebetler hem Azərbaycan'ın siyasi hayatına, hem de yeni yeni edebi nesillerin yaratıcılığına büyük etki göstermiş, onların edebi, felsefi, dini, siyasi görüşlerini inkişaf ettirmiştir. Son dönem Azərbaycan edebiyatında Karabağ konusunun edebi süreçte ilerici istikamete çevrilmesi bu geleneğin devamıdır. Bu gün Karabağ konusu edebi estetik düşüncede milli arazi bütünlüğünün ve bağımsızlığın korunması uğrunda mücadele açısından derk ve ifade edilir, problemin en çeşitli yönlerden ve rengarenk edebi formalarda inikası yeni yaratıcılık istikametlerinin formalaşmasında büyük rol oynamakla birlikte, edebiyatın konu biçim özelliklerinde de geniş ölçüde etkilerini sürdürür.

Konunun kapsamlılığı – tarihiliyi ve çağdaşlığı onun edebi yansıyışını önceki yüzyıllardan başlayarak izlemeye, bir edebiyat bilimi problemi kimi detaylı araştırmaya imkan verir.

100 Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nizami adına Edebiyat Enstitüsü, Yeni Dönem Azərbaycan Edebiyatı Bölümü, Bakı/AZERBAIJAN.

101 Dr. of Philology E.A.Mehrliye; GARABAGH THEME IN AZERBAIJAN LITERATURE. Baku/AZERBAIJAN.

Karabağ'ın geçmiş hayatı, etnosun yaşamı, bölge uğrunda yapılan savaşlar vs. hakkında edebi materyal ve dokümanlara Azerbaycan sözlü edebiyat örneklerinde, Musa Kalankatuklu'nun «Albanya Tarihi» eserinde, «Karabağ-name»lerde, «Karabağ'ın Sırrı», «Arsax» gibi tarihi öneme sahip eserlerde, Molla Veli Vidadi, Molla Penah Vagif, Mirze Feteli Ahundzade, Kasım Bey Zakir, Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Hasan Bey Zerdabi ve diğer düşünürlerin yaratıcılığında rast gelinir.

Kafkasya'nın Rusya tarafından işgal edilmesinden, aynı zamanda Ermenilerin Azerbaycan'ın eski arazilerine göçürülerek evvelce Ermeni vilayeti, 1918 yılında ise İrevan şehrini ve onun etraflarını ihata eden Ermeni devleti, 1923 yılındaysa Azerbaycan SSCB terkinde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti gibi uydurma bir kurumun yaratılmasından sonra Karabağ konusu milli edebiyatta esasen milletin ve memleketin talihi anlamında derk olunmaya başladı. Artık XX. yüzyılın evvelerinden itibaren Çar irtica siyasetine, Ermeni-Taşnak hıyanetine, ister dar, isterse de geniş çapta yapılan Ermeni-Müslüman çatışmalarına münasebet çoğu yazarların yaratıcılığı için niteliksektir. Bu bakımdan C.Memmedkuluzade, E.Haqverdiyev, N.Nerimanov, M.M.Nevvab, Ü.Hacıbeyli, E.Hüseynzade, M.E.Sabir, E.Ağaoğlu, M.S.Ordubadi, Y.V.Çemenzemini ve diğer yazarların edebi irsi Karabağ'da ve onun etrafında oluşan yalnız tarihi değil, hatta çağdaş olayların mahiyetinin açılmasında büyük önem arz ediyor.

M.M.Nevvab'ın «1905-1906'lı Yıllarda Ermeni-Müslüman Çatışması» adlı eserinde Azerbaycan tarihinde Ermeni-Müslüman çatışmasının aslında ilk hadise olmadığı, evveler de böyle kanlı olayların olduğu gösterilir, bunun başlıca kök ve sebebi Karabağ'da meskunlaşan Ermeni tayfalarının yerli ahaliye hıyanetli münasebeti, onların Rus İmparatorluğu'nun fitnesine uyarak kanlar dökmesiyle izah edilir. Yazar belirtir ki, devamlı cinayetler onların koruyucuları tarafından bilerekten yaratılmış cezasızlık ortamında inkişaf ederek bölgelere de yayılmış, Bakü'de, İrevan'da, Nahçıvan'da, Tebriz'de, Horasan'da, Tiflis'te, Gence'de kanlı olaylarla sonuçlanmıştı.

M.M.Nevvab Çar Rusya'sının milli ayrımcılık siyaseti ve gerektiğinde milli münakaşa yaratarak bundan faydalanması konusunda kendi gözlemlerine ve olgulara dayanmakla kalmıyor, Ermeni kiliselerinin onları Türklere karşı birleştirmek ve tutuşturmak rolünden, Ermeni hasletini oluşturdıklarından tanık ifadeleriyle betimlemeler yapıyor. Böyle bir kanaate gelir ki, Ermenilerin zahirleri ile batınları bir değil. Onların barış meramına güvenilmez. Çünkü kaç defa bu kararlar Ermeni ayanları toplanarak sayısız nutuklar söylemiş, hutbeler okumuş ve dostluktan konuşmuşlardır. Ama sonuç yine manasızdır, Ermeniler kendi fitnelerinden el çekmeyerek halkı tedirgin etmekle yetinmeyerek onları kurşuna dizmişlerdir. (Nevvab, 1993: 46)

Gerek M.M.Nevvab'ın, gerekse de diğer yazarlarımızın yaratıcılığından görünür ki, onlar Ermeni-Müslüman çatışmasının mahiyetini açıklamakla bizleri intikama seslemek, bir milleti diğer milletin üzerine kışkırtmak niyeti taşımamışlardır. Tam tersi, Rus himayeciliğinden özenerek ezeli Türk topraklarında imparatorluk yaratmak gibi sersem hayale kapılmış Ermenileri doğru yola döndürmeye davet etmiş, emperyalist siyasetinin icracıları olan Ermeni Taşnaklarını kendi halkı içerisinde gaddarlık tohumu ektiği için suçlamışlardır.

Barışın, sağlıklı birlikte yaşamın hayati vacipliyi Ü.Hacıbeyli'nin «Biz Hepimiz Kafkas Evlatlarıyız» adlı makalesinde daha geniş anlamda, bütün Kafkas halklarının istiklale çağırış gayesine tabi tutulur, Kafkaslılara geçeni boş vererek, geleceğin derdine düşmek (Hacıbeyov, 1985: 24) tavsiye edilirdi. Yazar «gaflet uykusundan

uyanmağın», «geleceğimizi değerlendirerek, onun temini için çalışmağın» gerekliliğini sık sık vurguluyordu.

Y.V.Çemenzeminli'nin 1918-1920'li yıllar Ermeni-Müslüman çatışması zamanı yazdığı «Kiev'den Mektup», «İki Alem», «Gerekli Meseleler», «Azerbaycan Muhtariyeti» vs. gibi makalelerinde milli mesele, vatanın geleceği, «eskinin kaldırmak ve yeni bina için zemin hazırlamak» problemleri yansıdı. O, Karabağ üzerinde kara tufanların estiğini açıkça derk edir, hem gazezli kuvvelere, hem de kendi milletine ihbar edici bir tarzda yazırdı: «Dünyada her bir milletin mutlu yaşamasına neden ancak o milletin kendi milli idaresi ola biler. Milli idare de milli toprakta, yani belirli bir ülkede var olabilir. Birinci mesele milli ülkedir. Toprağımıza dayansak (yani koruya bilsek – E.M), hiç bir düşmen bize zarar vuramaz». (Çemenzeminli, 2003: 219) O, bu vacip işin ağırlığını da gösterir, milli seferberlik ruhu aşılamaaya çalışırdı. Yazar «Dış Siyasetimiz» adlı makalesinde Ermenilerin iki yüz yıldan beri Avrupa'ya hitap ederek onlardan yardım beklemesini, bu amaçla çeşitli vasıtalarla el atmalarını hatırlatır, Ermeni meselesinin yine ortaya çıktığı bir zamanda «eski adavetin unutulmasını», arada devamlı bir barış olmasını diliyor, aynı zamanda Ermeni gedalarının (ulanlarının) bu barışı bozmasından, «Ermenilerin etnograf çığırlarından çıkmasından» ciddi rahatsızlığını bildirerek uzak görüşlülükle yazırdı: «Büyük Ermenistan haritasını gördüm, üç deniz arasında teşekkül edecekmiş: Akdeniz, Karadeniz ve Hazar denizleri arasında. Haritada Gence, Lenkeran, Salyan, Tebriz, Marağa ve başka şehirler de Ermenistan'a dahil edilmişti. Eğer bu harita Ermeni milli amilinin şekliyse, o zaman Ermeni meselesi yine bir çok münakaşa ve mücadeleye sebep olacak ve çözümü yine kağıt üzerinde kalacaktır». (Çemenzeminli, 2005: 265) Daha sonra «...iki millet arasında sıkı bir bağlantı var. Dostluk ile yaşamak için büyük bir zemin mevcuttur. Lakin siyasetin eğri yol gitmesi iki milletin dostluğunu ve asayişini bozur. Ermeni rehberleri bize el uzatmalıdırlar, kini bırakıp, doğru yola gelmelidirler» (Çemenzeminli, 2005: 266) – diye çaresizcesine ilk olarak kendisi Ermenilere el uzatırdı.

Parçalanmış ve parçalanmasına hala da cehtler edilen vatanın derdi, problemi C.Memmedkuluzade yaratıcılığında daha canlı ve edebi biçimde ele alınırdı. «Nasıl Kan Ağlamasın Taş Bu Gün...» adlı felyetonunda (yermeli fıkra) yazar Azerbaycan'daki mevcut durumu Kerbela musibeti ile alakalandırmakla heyecan davulu çalır, halkın dikkatini büyük öneme sahip problemlerin çözümüne yöneltmeye çalışırdı. O Ermenilerin Kafkas'ta Rus imparatorluğunun emrinde olmakla beraber destekçisi mevkiinde bulunduğunu sık sık vurguluyor, «Müslümanlar Silahlanı» adlı felyetonunda bu konuda çok net şekilde yazırdı: «Muhterem okuyucularımıza malumdur ki, bu son zamanlar bizim sevgili ve mihriban Ermeni komşularımız dünya ve aleme duyurmuşlar ki, aman, Müslümanlar silahlanırlar ki, bu gün yarın Osmanlılar Kafkas'a hücum edende bunlar da onlara karışıp birden dökülsünler ve haçlıları kırıp bitirsınler. Bu sohbetlerin neticesi o oldu ki, Kars'ta, Tiflis'te ve bir çok gayri yerlerde askerler gerçekten de Müslümanlara güvensizlikten başladılar fakirlere eziyet elemeye». (Memmedkuluzade, 1985: 208) Bu satırlardan sonra yazar yine de kinaye, sarkazm üslubuyla Müslümanların doğrudan da silahlandığını bildirir ve gösterir ki, silah lazımlı şeydir, kitaptan, kalemden de gereklidir. Çünkü düşman karşısına silahsız çıkmak olmaz. Ama Müslüman kardeşin o kadar düşmanı var ki, ne Ermeniye sıra çatar ki, öldürsün, ne haçlıları öldürmeye zamanı olabilir. Yazar burada «silahın lazımlı bir şey, hatta kitaptan, kalemden de vacip olması» fikrinin ardınca Ermenilerin «münezzim koşun sahibi» olmalarını özellikle vurgulamakla ve

Ermenilere mahsus menfur hareketleri inkar etmek yolu ile cemiyette hangi olayların yaşandığını, Azerbaycan'ı hangi tehlikenin tehdit ettiğini ifade edir, güçlü ordunun yaratılmasını hayati vacip bir mesele kimi kıymetlendirirdi.

M.M.Nevvab'ın yazdıklarından da belli olurdu ki, Çarın emriyle silah taşımak Azerbaycan Türklerine kesinlikle yasaklandığı halde, Ermeniler silahlanmış, fırsat düşen gibi silahlı Azerbaycanlılara ve Osmanlı Türklerine maddi, manevi ve fiziki darbeler indirmişlerdir. (Nevvab, 1993: 112-114) Genellikle, halkın ilerici aydınları Çar hakimlerini ve Ermeni-Taşnak fitnelerini ifşa eden eserlerinde silahlı düşmana boş elle değil, silahla cevap vermeyin vacipliğini vurguluyor, milli kendini savunma destelerinin yaratılmasına çalışıyorlardı. Onların teşebbüsü ve yakından katılımıyla, hala yüzyılın evvellerinde «Difai» adlı teşkilat ve onun savaş desteleri yaratılmıştı. Bu işte gazeteci Ahmed bey Ağaoğlu'nun büyük hizmeti özellikle vurgulanır. Bununla XX. yüzyılın sonlarında – Karabağ münakaşasının başladığı bir dönemde Ermeni terörcülerinin silahlandırılması ve aksine Azerbaycanlılardan av tüfeklerinin derlenmesi olgusunun mahiyeti de açıklanır.

Ermeni-Müslüman çatışmalarına münasebette dikkati çeken esas makamlardan birisi bütün belaların İrevan Taşnak yuvasından ve Ermenilerin Azerbaycan'da daha çok meskunlaştığı Karabağ'dan gelmesinin derki ve dikkate çattırılmasıdır. Bu bakımdan C.Memmedkuluzade'nin «Goloşapova», «Hayır-dua», «Guli-biyabanlar» ve s. felyetonları çağdaşlık açısından da hayret doğurur. Açık mektup formasında yazılmış birinci felyeton Ermeni-Müslüman tokuşmaları zamanı Şuşa kazasının general-gubernatoru vazifesine atanan, Karabağ'da Müslüman çatışmasında seçilen Goloşapov'a adanmıştır. O zaman kazaklar ve Rus yayaları Ermeni gönüllüleri ile işbirliğinde, Azerbaycanlılar üzerine hücumla geçmiş, evlerini topa tutup, mahallelerini yakmışlardı. Goloşapov'un timsalinde Çar Rusya'sının Karabağ olaylarındaki gazezli konumunu eleştiren yazar-gazeteci bu soğukkanlılığın sebeplerini de dikkate çattırırdı.

A.Hüseynzade, M.E.Resulzade, E.M.Topçubaşov, A.Ağaoğlu, C.Hacıbeyov, N.Nerimanov, E.Sultanov, S.Eynullayev, M.B.Memmedzade, N.Minasazov ve başka bu gibi becerikli yazar ve gazetecilerin milli zeminde baş veren kıyımlara adanmış bildirileri Kafkas'ın bir çok gazete ve dergilerde yayınlanırdı. Onlar milli dayanıklılığın taraftarı gibi Kafkasya'da rahat birlikte yaşayışa çağırır, milletçiliği muhakeme edirdiler. Ermeni-Taşnak tehditlerine karşı milli kuvveleri birliye, ittifaka çağırırlardı.

1918 yılının Mart kıyımını ilk defa katliam – soykırım gibi kıymetlendiren M.B.Memmedzade 1919 yılında «Basiret» gazetesindeki «Ermeniler ve Biz» (№ 233, 234), «Kansız Mümkün Değil mi» (№ 235), «Yeni Ermenistan ve Azerbaycan» (№ 240), «Üç Tehlike» (№ 276) adlı makalelerinde Ermeni-Taşnak kuvvelerinin sinsi siyasetini, Azerbaycan Türklerine karşı düşmanlığını bütün ciddiliğiyle açarak kesinlikle ifşa edirdi. O, sanki Azerbaycan'ın bugünkü durumundan hareketle yazırdı: «Biz her zaman görmüşüz: vatanımız Kuzey tehlikesine maruz kalırken Ermeni iştahı baş kaldırır... Vatanımızın güney batı hisseleri kesin olarak Ana yurda ilhak edilmeyince silah elden bırakılmamalıdır. Zakafkasya'nın (Güney Kafkasya) asayişini isteyenler Ermenistan'ı Türk halklarının hesabına kurmaktan imtina etmelidirler». (Memmedzade, 1920)

Gazetecilikteki böyle sağlam konum şiire, edebi nesre ve dramaturgiye de yansımıştı. Mesela, M.Hadi «Terane-yi Ehrarane» şiirinde Çarizmin Zakafkasya'da uyguladığı milli adaveti lanetliyor, «İnsanların Tarihi Faciası, Yahut Elvah-i İntibah»

uzun şiirini yazarak, savaşların beşeriyetin hayatındaki yıkıcı rolünü eleştirirdi. Yapılan kıyımlar neticesinde başkaları gibi doğduğu yeri - Gökçe'ni terk etmeye mecbur olarak Karabağ'da barınmış Aşık Elesger «Dağlar» redifli koşmasında yolları bağlanmış dağlarla dertleşirdi. M.E.Sabir Ermeni-Müslüman çatışmasıyla bağlı yazdığı «Beynelmilel» şiirinde fitne-fesadı «melun iblis» adlandırır, yurttaşlarını şeytana uymamaya sesliyordu. A.Hüseynzade, A.Sehhet, A.Şaiq yaratıcılığında Vatan ve millet ilkeleri, bağımsızlık ve kurtuluş motifleri özel konumdaydı. E.Hüseynzade 1905 yılında yazdığı «Siyaset-i Fûruset» eserinde Çarizmin Müslüman halklarının bağımsızlık mücadelesine karşı mürteci münasebetini Çar Rusya'sının devlet bakanı Pruşkeviç'in gezi sergüzeştlerinden hareketle ifşa edir, Kafkas Müslümanları arasında at oynatmak, ezmek, dövmek, eritmek kimi milletçi siyasetin mahiyetini lanetliyordu. C.Memmedkuluzade «Kaman», Y.Vezir «Din Ayrı Kardeşler», A.Şaiq «İntihar mı, Yaşamak mı?», E.Hakverdiyev «Hortdanın Cehennem Mektupları» eserleriyle her şeyden önce dostluğa, huzura, genel problemleri birlikte halletmeye sesliyorlardı. Milli ve dini ayrımcılık zemininde yeni, kitlesel kıyımların yapılacağını duymuş gibi, N.Nerimanov'un «Bahadır ve Sona» romanının facialı sevgi motifi esasında yaklaşık yirmi yıldan sonra aynı adlı faciasını yazması da tesadüfi olmamış, beklenen nöbeti kıyımların karşısını almak amacı taşımıştır.

Kaydetmeliyiz ki, M.C.Ordubadi'nin «Kanlı Seneler» adlandırdığı edebi ve hayattan alınmış eseri 1905-1906'lı yıllar Ermeni-Müslüman çatışmasını yansıtmaya açısından büyük öneme sahiptir. M.M.Nevvab'ın eserinde olduğu gibi, M.S.Ordubadi'nin eserinde de Ermenilerin Müslümanlara karşı kıyımlarının bir çok gizli tarafları dikkate çattırılır. Yazar yapılan çatışmaların dört mühim sebebinin gösterir: «Birinci sebep, Ermeni Daşnaksütyün komitesinin müstebit bir idare usulünü teşkil ettiğidir ki, Kafkas'ta bir sıra kanlı tiyatrolar oynandı...; İkinci sebep, mahalli hükümet memurlarının savaş zamanlarında itinasızlığı, Ermenilerin terörleri korkusundan bir tarafı elde saklayıp, diğer tarafa çeşitli vicdansızlıklar yapmalarındır; Üçüncü sebep, Müslümanların bilimsizliği ve çağdaş işlerden habersiz olmalarındır; Dördüncü sebebe geldikte Ermenilerin idare özerkliği hevesinde olmalarındır. Bu sebebiyeti ispat için kaleme bir o kadar güç harcamak lazım değil. Zira, Ermenilerin her ay Londra'ya, Paris'e, Amerika'ya koşarak arz-i hal etmeleri bunlara kamil bir sübuttur...». (Ordubadi, 1991: 8-11) En ilginç budur ki, her iki yazarın müşahide ve muhakemeleri bir birini tamamlıyor. Bununla bile, M.S.Ordubadi, yapılan çatışmaların Ermenilerin evvel Türkiye'de, bu gerçekleşmedikteyse Kafkas'ta idare özerkliği yaratmak isteğinden kaynaklandığını daha detaylı şekilde tahlil etmiş ve böyle bir kanaate gelmiştir ki, «Ermeni ve Müslüman'ı savaş sebebine bir birinden ayırmak niyeti ile Bakü ve Gence guberniyasının Aran yerlerini Müslümanlara verip, İrevan guberniyasını, Gence guberniyasının yaylak ve dağlık arazilerini Ermenilere verip, bunları da Kars sancağı ile birleştirip Ermeni saltanatı teşkil etmek» (Ordubadi, 1991: 10-11) Ermeni milli siyasetinin esasını oluşturur.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin çökmesinden sonra Sovyet Rusya'sının terkbine katılan memlekette toplumsal-ideoloji durumun değişmesi Ermeni ve Azerbaycan halkları münasebetlerinin objektif tasvirine esaslı derecede tesir gösterse de, yazar ve dramaturglar mevcut rejimin verebildiği imkanlar çerçevesinde tarihi gerçekleri ifade etmeye çalışmışlardır. Buna örnek olarak C.Cabbarlı'nın «1905 Yılında» (1931) oyununu, Y.V.Çemenzeminli'nin «Studentler» («Öğrenciler») (1935), «Kan İçinde» (1937), M.S.Ordubadi'nin «Dumanlı Tebriz» romanlarını, S.Vurğun'un «Vagif» (1936) dramını göstermek olur. Bu eserlerin konusundan belli

olur ki, yazar ve dramaturglar Ermeni hilesinin ne zamansa yeniden baş kaldıracağına inanmış ve tarihi kaynaklara istinat etmekle bednam komşunun esassız iddialarına edebi formada cevap vermeye çalışmışlar. Aynı zamanda «Şamo» (S.Rehimov), «Zengezur Kartalları», «Öten Günler», «Budağın Hatıraları» (E.Veliyev), «Zengezur» (E.Abbasov) vs. gibi yeni Azerbaycan romanlarında yakın geçmişin inkılabı mücadele tarihinden bahsedilirken, dönemin ziddiyetleri, Karabağ'da ve onun etrafında geçen münakaşalı olaylar de unutulmamış, Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında nifak sokmak niyeti kötülenmiş, Ermeni-Taşnak faaliyetinin cinayet mahiyetini açan rengarenk edebi levhalar, tasvirler yaratılmıştır. Öten yüzyılın 50-80'li yıllarında cemiyetteki tebeddülât, Stalin terörünün ifşası, sert yasakların kısmen yumuşaması Azerbaycan edebiyatında vatanın bütünlüyü edebi yönelimine doğru götürmüştür ki, bu açıdan bir sıra kalem sahiplerinin yaratıcılığı Karabağ konusuna hassas yaklaşma özelliğiyle de seçilir. Özellikle de yazar-dramaturg İ.Efendiyev'in «Türkü Dağlarda Kaldı» (1971), «Geriye Bakma, İhtiyar» (1980), «Üçatılan» (1981), «Hurşudbanu Natevan» (1981), «Tenha İğde Ağacı» (1991) vs. gibi eserlerinde, B.Bayramov'un yaratıcılığında Karabağ konusu esas yer alır, her iki yazara aziz olan bu füsunkar diyarın tarihi geçmişi, doğası, gelenek görenekleri, sosyal-manevi yaşantıları yüksek sanatkarlık ve ilhamla terennüm olunmakla beraber, eserlerin konusu Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve bütünlüyü probleminin çözümüne yöneltilir.

Bütün bunlarla beraber, Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında Karabağ konusu çoğunlukla huzur ve mücadele, genel refah ve ilerleme, aynı toplumsal kaygı ve sosyal problemler, füsunkar güzellik, emek yarışı ve kuruculuk konularında işlenilmiş, Azerbaycanlılarla beraber Ermeniler de edebiyatımızın başlıca kahramanlarına, hafızada kalan kahramanlarına çevrilmişler. Aynı zamanda milli edebiyat Sovyet döneminde iki halk arasındaki münasebetlerin gerçek manzarasını yansıtmak, Ermeni-Azerbaycanlı çatışmalarının sönme ve kabarma sebeplerini belirlemek, bu konuda yeni mülahazalar yürütmek imkanlarından mahrum edildiğinden, Karabağ konusu ile bağlı gelenekleri yeterince aktarmamış ve geliştirememiştir. «Demir Raylar»dan kenara çıkan yazarlar hemen damgalanır, takip olunur, susturulurdu. Bu fikrin onayı için E.Ağaoğlu, F.Köçerli, C.Memmedkuluzade, H.Cavid, S.Hüseyn, E.Cavad, Y.V.Çemenzeminli, B.Çobanzade, T.Ş.Simurk, M.Müşfik, H.Zeynalli, V.Hulufu, E.Cefer ve başka onlarla repressiya (Stalin terörü) kurbanının yaratıcılık faaliyetlerine dikkat etmek yeterlidir.

Araştırma gösterir ki, Karabağ konusuna bakış meselesinde Sovyet dönemi Ermeni edebiyatında çoklu fark olmuş ve bu farklılık değişkenliği ve tezatlılığı ile kendisi belirtmiştir. Bazı Ermeni yazar-gazetecileri, şairleri halklar arasında adavet hissine yad olup, muhabbeti, zahmeti, insan liyakatini terennüm etmiş, Ermeni terörizminin tesiri altından çıkamayan «eskiler», yahut bu tesirin altına salınan «yeniler» ise edebi sözü, edebiyatı «Büyük Ermenistan» ideolojisinin tebliği vasıtasına çevirerek faaliyet göstermişler ve bu bakımdan Sovyet dönemi Ermeni Taşnak temayüllü edebiyatı ile Ermeni siyasi, dini ve ilmi terörünün faaliyeti bir birini tamamlamıştır.

Ermeni Sovyet edebiyatının ayrımcılık taşıyıcısına çevrilmesi özge topraklarını ele geçirmek uğrunda Ermeni faaliyetinin «edebi-tarihi» geleneğinin gösterisiydi. M.Şaginyan, S.Kaputikyan, G.Emin, V.Davtyan, S.Hanzadyan, S.Ayvazyan, Z.Balayan, L.Qrunte, O.Şiraz, A.Aqanbekyan, B.Ulubabyan, K.Qeribcanyan, Bonner-Elixanyan, B.Köçeryan, M.Ağayan, Q.Stravoytova ve onlarca başka ilim ve edebiyat temsilcileri tarihte benzeri tek tek ola bilecek olağanüstü olaydan – Milat başlarından

vatansız kalıp yer yüzüne yayılandan sonra özge topraklarında yeni vatan bulmalarından vecde gelerek kendi eserlerinde Rus-Bolşevik himayecilerine minnettarlıklarını bildirip alkışlıyor, Albanya-Aran-Karabağ tarihini sahteleştirerek, Azerbaycanlıları kovarak yurtlarına sahip çıkarak «alın ha, tutuşa tutuşa kalın ha!» «edebi» mesajını veriyorlardı. M.Şaginyan «Dağlık Karabağ», «Sovyet Zakafkasyası» adlı kitaplarında tarihi olguları kesinlikle tahrif ederek, Karabağ'ı «Eski Ermeni Ülkesi», «Ermeni Zadehan Toprağı» gibi sunulur, Azerbaycanlılara karşı böhün ve tahkirler yağdırırdı. G.Xolopyan «Körfezin Işıkları» eserinde Azerbaycanlıları lekelemeyi amaçlıyordu.

Ermeniler Azerbaycan halkının tarihi ile beraber, edebiyatına, müzik medeniyetine ve maişetine de ortak oluyor, en kıymetli sanat incilerini kendilerinininki gibi sunuyor, yahut iktibas ederek «Ermenileştirirdiler». D.Dzuni adlı birisi yazırdı: «Doğu ve Ermeni operetları – «Meşedi İbad», «Arşın mal alan»¹⁰² bütün dünyaya yayılıp». H.Simonyan adlı diğeri «Grakan Tert» («Edebiyat gazetesi» – E.M.) gazetesinin 1989 yıl 11 Ağustos tarihli sayısında yayınlattığı «Unutulmuş Sahtekarlık» adlı makalesinde N.Gencevi'nin Azerbaycan medeniyetine mahsus olmadığını Ermenistan'ı ve Ermenileri vasf ettiğini iddia edirdi» (Наси́ев, 1990). 1979 yılında Moskova'da Rus dilinde yayınlanan «Армянский фольклор», («Ermeni Folkloru») 1983 yılında Yerevan'da Rus dilinde basılmış «Армянские народные сказки» («Ermeni Halk Masalları») (9; 50, 72, 226...) kitaplarında Azerbaycan halkına, Karabağ ağız edebiyatına mahsus çoklu sayıda örnekler, bu kitapların sözlük kısmında verilmiş bir sıra Türk sözleri Ermeni ağız edebiyatı örnekleri ve Ermeni sözleri gibi takdim olunurdu. Bu tür örneklerin sayısını istenilen kadar artırmak mümkündür.

Ermeni edebiyatındaki Türke karşı moral, Karabağ'ın ele geçirilmesi için çaba, öten yüzyılın 80'li yıllarından itibaren daha da güçlenmiş, 1984 yılında Z.Balayan'ın Rus ve Ermeni dillerinde büyük tirajla basılmış «Ocak» kitabı ile kendi zirve noktasına ulaşmıştır. Bu kitap Karabağ'ın tarihi ve çağdaş dönemiyle ilgili bilerekten yapılmış tahrifleriyle daha çok seçilirdi. Z.Balayan Ermeni halkını en eski ve müdrik halk gibi takdim, Türk halkını ise barbar, göçeri ve nefrete layık bir halk gibi aşağılıyor, arazi iddiaları kaldırır, insanları intikama sesliyor, kana, ölüme sürüklüyordu.

1988-1993'lü yıllarda Ermeni silahlı kuvvelerinin Azerbaycan'a saldırısı Azerbaycan halkını gaflet uykusundan uyandırdı. Ermeni hıyaneti bir daha gösterdi ki, onlar hiç de değişmemişler, aksine daha hain olup elverişli ortam beklemişler. Bu ise milli bilince, aynı zamanda edebi düşünceye ciddi tesir etti. Bu bakımdan, «Ermeni meselesi»nin ve onun terkip hissesi gibi Azerbaycan topraklarını işgal konusunun yeniden oluşumu ve inkişaf ederek birinci problem seviyesine yükselmesi çağdaş Azerbaycan edebiyatının esas spesifik özelliği olarak dikkati çekir.

Düşmen kuvveler 20 Ocak kıyımını yapmakla, Karabağ münakaşasının başlangıcında, halkımızın mücadele azmini kırmak, onu manevi-psikoloji açıdan sarsarak tuttuğu yoldan döndürmek istiyorlardı. Lakin 20 Ocak faciası edebiyatımıza milli matem, keder duyguları vermiş olsa da, onun savaş azmini kıramadı ve geniş yankısını buldu. H.Rza, B.Vahabzade, B.Bayramov, İ.Şıxlı, Anar, C.Novruz, H.Arif, N.Xezri, F.Mehdi, Y.Semedoğlu, F.Qoca, S.Rüstemxanlı, M.Süleymanzade, R.Semender, M.İsmayıl, M.Aslan, R.Memmedzade, F.Sadıq, E.Baxış, Ş.Göyceli,

102 Büyük Azerbaycan bestecisi Üzeyir Hacıbeyov'un eserleri

E.Quluzade, Nigar ve başka şair, yazar ve gazetecilerimiz meşum 20 Ocak gecesinin olay ve dehşetlerini vatandaş yangısı ile kaleme aldılar, şehit kişiliği vasıtasıyla bütün bir halkın, bir toprağın feryadını yansıtmakla beraber, halkımızın Ermeni-Taşnak ve Rus-Bolşevik silahlı birleşmeleri ile yeniden karşılaşması, onun karşısında diz çökmemesi olgusunun toplumsal mahiyetini bu vasıtayla açmaya, manevi-ahlaki çarplarını ifade etmeye çalıştılar. Böyle örnekler emin edirdi ki, halkın milli mücadele azmi sınınamıştır, onun bağımsızlık uğrunda edebi mücadelesi devam eder. Bu bakımdan, Karabağ konusunun öncül konuma çıkmasını 20 Ocak faciasına faal müracaatla gerçekleştirdiğini kaydetmeliyiz. Şehitlik konusunda yaranan eserler bütünlükte edebiyatın düşünce istikametini değiştirdi, ondaki milli istiklal düşüncesini güçlendirdi, kahramanlık geleneklerinin çok önemli etken seviyesine yükselmesine sebep oldu. Bu konu edebiyatımıza şehit nesilleri mukayese etmek imkanı kazandırdı ki, tarihi paraleller vasıtasıyla Azerbaycan topraklarını ele geçirmek gibi bednam planın ifşa edilmesine, halkın kaderi konusunda edebi-felsefi umumileştirmeler yapmaya imkan verdi.

Karabağ olaylarının zamanla derinleşmesi ve milli facialarla müşahide olunması milli edebiyatta bu münasebeti gittikçe güçlendirmektedir. Artık yirmi ile yakın bir müddettir ki, Azerbaycanlı şair, yazar, dramaturg ve gazeteciler bu çok önemli konu vasıtasıyla olayları geniş şekilde inikas ettirmeye özen gösterirler. Bu bakımdan S.Ehmedli'nin «Ahret Sevdası», V.Babanlı'nın «Ana İntikamı», Elçin'in «Bayraktar», E.Hacızade'nin «Mucize», M.Süleymanlı'nın «Ermeni Adındaki Harfler...», H.Mirelemov'un «Yanan Kar», A.Abbas'ın «Çadırdaki Üzeyir Hacıbeyov Doğulamaz», «Dolu», A.Rehimov'un «Canavar Balası», «İkili Dünyam», Nigar'ın «Taş Hasar», F.Günay'ın «Kara Kan», Elabbas'ın «Halal Kan», M.Abdulla'nın «Narkoman», «Agah», «Ağdere'den Üzü Beri» vs. gibi nesir örnekleri, N.Hacızade'nin «Kıyas Kıyamete Kalmaz», A.Hesenoğlu'nun «Kişiler Dönürler», H.Mirelemov'un «Utanç» ve diğer dram eserleri hem edebi, hem de düşünce değerine göre özellikle kaydolunabilir. Hatta bir çok yazar ve gazeteciler bu dönemde genellikle Karabağ konusunun yazarları gibi tanınırlar. Ağarehim Rehimov, Hüseynbala Mirelemov, Nigar, Nüşabe Memmedli, Agil Abbas, Famil Süleymanov, Eli Rza Heleflı, Elçin Hüseynbeyli, Eli Mahmud, Şamil Süleymanlı, Elçin Kamal, Hikmet Sabiroğlu ve başkaları bu konuya sık sık müracaat etmekle yalnız kendi vatandaşlık borçlarını yerine yetirmekle kalmıyor, hem de konudan ireli gelen bu veya diğer problemlerin edebi çözüm yollarını bulmaya çalışırlar.

Ermeni saldırısına karşı mücadeleye sesleyen eserlerde yeniden istiklalini kazanmış Azerbaycan halkının tarihi his ve heyecanları ifade olunur, neyin uğrunda, hangi milli ve manevi değerler uğrunda mücadele yapmak zarureti yansıtılır. Karabağ'ın kaderi – vatan kaderi anlamında şerh edilir, yurda-ocağa sadakatle itinasızlık, milli ruh ve etnografik hafızayla mangurtluk (unutkanlık), vatandaş sorumluluğuyla ilgisizlik karşı karşıya koyulur, halkın, vatanın necatı namına milli birlik, Azerbaycançılık kavramı öne çıkarılır. Toprak itkisi gibi derde ilaç arayan milli edebiyat gösterir ki, savaş cephe bölgesinde bitmir, insan faciası ölümle son bulmur, kendisiyle beraber göçmenlik, esirlik, sakatlık, fakirlik gibi daha kitlesel ve devamlı facialar getirir. Bu bakımdan, Azerbaycan'a saldırı neticesinde oluşan sosyal felaketlerin edebiyata getirilmesi istikametinde aşağıdaki eğilimler belirgindir:

- saldırı zamanı kaybedilmiş toprakların, viran edilmiş yurtların hasret ve kederinin ifadesi;

- Türklere ve Azerbaycanlı Türklere karşı Ermeni gaddarlığının tasviri;

- ateşkes döneminde mecburi göçmenlik, kaçkınlık hayatını yaşayan soydaşların sıkıntı ve ıstıraplarının tasviri;
- esir yaşamından tedirginlik;
- savaş sakatlarının sosyal problemleri;
- savaş ortamının insan psikolojisine etkisinin araştırılması vs.

Azerbaycan edebiyatı bu facianın asıl sebebini derk etmek için daha bir tarihi aşamayı geçmeli oldu, lakin nöbeti ibret dersi tarihi hafızanı önemli derecede güçlendirdi. Karabağ konusunda yazılan eserlerde Vatanın teklenmiş, hiç kimsesi olmayan insan gibi canlandırılması da bu kanaatten ireli gelir. Kalem sahipleri «Büyük Ermenistan» hülyası ile zehirlenmiş Ermeni mefkuresinin mürteci mahiyetini şerh, ifade etmekle birlikte, Azerbaycan topraklarının işgaline getirip çıkararak siyasi ideolojinin çirkinliklerini göstermeye özen gösteriyorlar. Bu meyil en çeşitli üslup, forma ve türlerde his olunur. Çeşitli istikametlerde edebi araştırmalar okuyucunu inandırır ki, yapılan cinayetlerin kökü ilgili devletlerin Kafkas siyaseti ve Ermenilerin hasletiyle alakalıdır. Lakin edebiyatımız için daha önemli özelliği ondan ibarettir ki, dünyanın Karabağ sorununa münasebeti motifi vasıtasıyla halkın kendine güvenç, kendine inam meselesi öne geçmelidir. Azerbaycan halkının bağımsızlık uğrunda mücadelesinin yenilmezliğini yansıtan bu düşünce motifi Karabağ konusunda yazılan bütün eserlerimizden kırmızı hat gibi geçer.

KAYNAKÇA

1. Nevvab M.M. (1993). 1905-1906-cı illerde Ermeni-Müslüman çatışması. Bakü «Azerbaycan» neşriyyatı
2. Hacıbeyov Ü. (1985). Seçilmiş eserleri. Bakü: Yazıcı
3. Çemenzeminli Y.V. (2005). Eserleri. 3 cildde. III c., Bakü: Avrasiya Press
4. Memmedquluzade C. (1985). Eserleri: 6 cildde, IV c., Bakü: Azərneşr
5. Memmedzade M.B. (1920), Üç tehlike. «İstiqlal» qezeti, nisan (aprel).
6. Ordubadi M.S. (1991). Kanlı yıllar: 1905-1906-cı illerde Kafkasda baş veren Ermeni-Müslüman çatışmasının tarihi. Bakü
7. Hacıyev A. (1990). Tanış olun, yeni nizamişünas. «Edebiyyat ve incesenet» qezeti, 8 sentyabr.
8. Армянский фольклор. (1979). Сост. и пер. с арм. Г.О.Карапетяна. М.: Главная редакция восточной литературы изд. «Наука»
9. Армянские народные сказки. (1983). Ереван: Советакан грох
10. Hüseyinli A. (2001). Hayat ve senet gerçeği. Bakı: «T» Neşriyyat-Poliqrafiya Merkezi

32. БАЗАР МЦНАСИБЯТЛЯРИ ШЯРАИТИНДЯ ГИЙМЯТЛЯРИН ЯМЯЛЯ ЭЯЛМЯСИ - ЭЦЛШЯН БЯНДЯЛИЙЕВА ШАЩМАР ҚЫЗЫ¹⁰³

ÖZET¹⁰⁴

Макаледе фийат системинин ен юнемли унсурларындан бири олур иктисади меканизманын шекилленмесинде ве фаалийетинде юзел ролцнден бащс едилмектедир.

Гиймят системи ян васиб амиллярдян бири олуб бцтювлцкдя игтисади механизмин формалашдырылмасында вя фяалиййятиндя хцсуси рол ойнайыр. Гиймят васитясиля истешлакчы иля истешсалчы, мцяссисялярля дювлят, дювлятля ящали, мцяссисялярля исарядарлар, мцяссися иля мцяссися арасындакы игтисади мцнасибятляр формалашыр вя инкишаф едир. Гиймят истешсалын юз нятисялярини дя гиймятляндирмяйин юлцц мейарыдыр. Она эюрдя дя гиймят системинин дцзэцн гурулмасы, онун сявиййясинин елми ясаслар цзря мцяййянляшдирилмяси сон дяряся васиб бир мясялядир вя бу щямищя игтисади сийасятин мяркязи нюгтяляриндян бири олмалыдыр.

Гиймят елми ясаслар цзря гурулмалы вя ямтяя дяйяринин пулла ифадяси кими сярф олунан истимаи – зярури ямяйин кцтлясиня уйьун эялмялидир. Гиймятин ясасында мящз истимаи – зярури ямяк даьанмалыдыр. Истимаи – зярури ямяйин кцтлясиня уйьун олараг ямтяляря гиймят гойулмалы вя о, субйектив амиллярдян кьнар олмалыдыр. Гиймятгойманын нязяри ясасыны тящкил едян дяйяр ганунунун тяляби белядир. Бу ганунун обйектив тялябия

103 Азярбайсан Мемарлыг вя Иншаат Университети, Baku/AZERBAIJAN.

104 Пазар пийасасында фийатларын мейдана эелмеси.

ямял олунмалыдыр. Якс шалда, бу ганунун тялябиндян кянарлашма негатив шаллара этириб чыхарыр. Неся ки, узун мцддят биздя беля олмуш вя гиймат системи юз мясрасындан чыхарылмышдыр. Гиймат системи субйектив амилляр ясасында гурулмуш вя яксар шалларда ямтяляря гойулан гиймат онун истещсалына сярф олунан истимаи – зярури ямайин кцтлясиня уйбун эялмямишдир. Нятисядя, игтисади инкишафымыза буюцк зийан дйямиш вя гиймат юлкядя игтисади мцнасибятлярин дцзэцн гурулмасында буюцк бир янэяля чеврилмишдир, шалбуки гиймат стимуллашдырысы характера малик олмалы вя игтисади мцнасибятлярин дцзэцн гурулмасында ян зярури игтисади амиллярдян бири олмалыдыр.

Мцасир шяраитдя гийматин ямяля эялмясинин методологьи ясасларынын дяриндян вя шяртяряфли олагаг мянимсянилмяси гийматин ясас функцийаларынын, базар фяалийяти механизминин арашдырылмасыны тяляб едир. Игтисади ядйбийятда гийматин ясас функцийалары сырасына учот, нязарят вя агрегатлашдырма, «юдямяли» вя йа «эялир ямяля ээтирян», информасион вя йа индикатор, стимуллашдырысы, бюлцшдцрцсц, тяляб вя тьяклифин баланслашдырылмасы функцийалары аид едилир.

Гийматин функцийалары онун игтисади мащиййятини, тйяинатыны, тясяррцфат шйяатындакы ролуну, шабеля дизяр игтисади категорийа вя щадисялярля гаршылыглы мцнасибятлярини якс етдирир.

Базар игтисадиййатына кечид мцасир игтисади стратегийамызын ана хяттини тьяшил едир вя игтисади инкишафымыз бу истигамятдя формалашыр. Эетдикся базар мцнасибятляри даща эениш характер алараг бцтюлцкдя истещсал мцнасибятляринин мащиййятини дйяишир вя она йени мязмун верир. Бу беля дя олмалыдыр вя буюцк бир обйектив просесин ифадясидир. Бу просес эетдикся даща да эенишлянмяли вя мювсуд игтисади бющрандан чыхмабын ясас йолу олмалыдыр. Йалныз базар игтисадиййатына кечид, дцнйа игтисади сивилизисайасына гайыдыш республикамызы дцшдцйц бу абыр игтисади вязиййятдян гуртармаа имкан верясакдир. Мящз бу бахымдан базар игтисадиййатына кечид сцрятляндирилмяли вя онун шяртляриня дцзэцн ямял едилмялидир. Бу шяртлярдян бири базар игтисадиййатына уйбун эялян гиймат механизми вя онун дцзэцн формалашдырылмасыдыр.

Гиймат системи игтисади вя сосиал инкишафа мянфи вя мцсбят тясир едя биляр. Бу, гиймат механизминин дцзэцн тьячилиндян вя онун сйавиййясинин елми сйяятдян ясасландырылмасындан асылыдыр. Гиймат елми ясаслар цзря гурулмалы вя ямтя дйяяринин пулла ифадяси кими сярф олунан истимаи – зярури ямайин кцтлясиня уйбун эялмялидир. Гийматин ясасында мящз истимаи – зярури ямяк дайанмалыдыр. Истимаи – зярури ямайин кцтлясиня уйбун олагаг ямтяляря гиймат гойулмалы вя о, субйектив амиллярдян кянар олмалыдыр. Гийматгойманын нязари ясасыны тьяшил едян дйяр ганунунун тяляби белядир. Бу ганунун обйектив тялябиня ямял олунмалыдыр. Якс шалда, бу ганунун тялябиндян кянарлашма негатив шаллара этириб чыхарыр. Неся ки, узун мцддят биздя беля олмуш вя гиймат системи юз мясрасындан чыхарылмышдыр. Гиймат системи субйектив амилляр ясасында гурулмуш вя яксар шалларда ямтяляря гойулан гиймат онун истещсалына сярф олунан истимаи – зярури ямайин кцтлясиня уйбун эялмямишдир. Нятисядя, игтисади инкишафымыза буюцк зийан дйямиш вя гиймат юлкядя игтисади мцнасибятлярин дцзэцн гурулмасында буюцк бир янэяля чеврилмишдир, шалбуки гиймат

стимуллашдырысы характера малик олмалы вя игтимади мцнасибятлярин дцзэцн гурулмасында ян зярури игтисади амиллярдян бири олмалыдыр.

Игтисади сящятдян нормал инкишаф едян юлкялярдя бу белядир вя беля дя олмалыдыр. Чцнки гиймятин ян васиб, башлыса функцийаларындан бири мящз онун стимуллашдырысы характера малик олмасыдыр. Гиймят системи еля гурулмалыдыр ки, о, истещлакчынын мянафейиня тохунмадан истещсалчыда эцслц стимул йаратсын, ону истещсалын эенищляндирилмясиня вя игтисади сямярялилийин йцксялдилмясиня сювг етсин. Башга сюзля, истещсалчыда истещсалын инкишафына вя нятисяляриня эцслц мадди мараг йаратсын. Демяли, индики базар игтисадиийатына кечид щяраитиндя бу мясяля хцсуси диггят мяркъазиндя олмалыдыр. Индики системи базар игтисадиийатынын ясас атрибутларындан бири олан чохукладлы игтисадиийата уйьун тякмилляшдирилмяли вя инкишаф етмялидир.

Базар мцнасибятляриня кечид даща ики анлайыщын – «гиймятгойма» вя «гиймятлярин ямяля эялмяси» анлайыщларынын фяргляндирилмясини зярури едир. Гиймятгойма – истещлак базарында мящсулун кейфиййятиндя, ящалинин социал мцдафияси, дювлятин игтисади мянафейиндя иряли эялян, истещсалчылар вя истещлакчылар цццн ялверишли принципляр ясасында гиймятлярин формалашмасыдыр. О, щямчинин конкрет дюврдя истимаи тякпар истещсалын игтисадиийатын инкишафы гуанларына уйьун олан нисбятлярини тямин етмяк мягсядили ващид систем йарадан гиймятлярин динамикасынын, гурулушу вя сывиййясинин формалашмасы просесидир.

Гиймятгойма просесиня истещсалдан сонра тядавцл сферасына бурахылан ямтялярля гиймятлярин мцяййян едилмяси иля тящкилати вя методолоьи тядбирлярин мясмусу дахилдир. Бу просес олдугса мцряккъбдир. Беля ки, мящсул истещсалчыдан истещлакчыя чатдырылана гядяр чохлу сайда аралыг (васитячи) вя тисарят тящкилатларындан кечир.

Гиймятгойма просеси щяр шейдян яввял гойулан мягсядин конкретлийи иля характеризя олунур. Мясялян, максимум мянфяят ялдя етмяк, сатыщ базарынын зябт едилмяси (мянимсянилмяси), хярслярин азалдылмасы, рягиблярин сыхыщдырылмасы вя с.

Базар мцнасибятляри щяраитиндя ясаян «гиймятин ямяля эялмяси» анлайыщына цстцнлцк верилир. Бу да гиймятгойма просесинин щяйата кечирилмясиндя инзибати амиллярин ролунун йцксяк олмасы иля ялагядардыр. Игтисади идаряетмя методларына кечид дюврцндя щцбщясиз ки, «гиймятин ямяля эялмяси» просеси даща цстцн мювгейя малик олмалыдыр. Щямин цстцнлцк «гиймятин ямяля эялмяси»нин мащиййятиндя дя юз яксини тапыр: гиймятлярин ямяля эялмяси конкрет ямтялярля методики бахымдан гиймятлярин мцяййян едилмяси (щесабланмасы) просесидир. Бу просес билаваситя базар игтисадиийаты иля ялагядар олдуьундан онун юзцнямяхсус нязяри ясаслары вардыр. Игтисади ядябийятда юз яксини тапмыш мцддяа вя идеялары цмумилляшдиряряк беля нятисяйя эялмяк олар ки, дяйяр гануну, тяляб–тяклиф гануну вя пул тядавцлц гануну бир–бири иля гаршылыглы фяалиййятдя вя асылылыгда гиймятлярин ямяля эялмясинин нязяри ясасларыны тящкил едирляр. Эюстярилян игтисади ганунларын гаршылыглы фяалиййяти вя асылылыглары ондан ибарятдир ки, дяйяр ганунун ямтя истещсалына сярф олунун истимаи–зярури хярсляри якс етдирдийи щалда, тяляб–тяклиф гануну гиймятлярин щямин хярслярдян кянарлашмасы щядлярини мцяййян едир.

Базар мцнасибятляри шяраитиндя гиймятин ямяля эялмьаси механизми гиймятляр вя онларын динамикасы иля тязашцр едир. Гиймятлярин динамикасы ики мцщцм амиллин – стратеи вя тактики амиллярин тьасири алтында формалашыр. Стратеи амил ондан ибарьтдир ки, гиймятляр ямтьянин дьйьари ясасында ямяля эьалир. Гиймятлярин дьйьар ятрафында даим тьряддцдляр и баш верир. Тактики амил ондан ибарьтдир ки, конкрет ямтьялярин гиймятляри базар коньуксийасынын тьасири алтында формалашыр. Биринси амил узунмцддьтли, перспективли фьалийьят амилли, икинси амил ися дьйьишкьан амилдир, чцнки коньуктура дьйьишмяляринин динамикасы цох йцксякдир. Щьар ики амил базар игтисадийьаты шьраитиндя сон дьряся мцщцм амиллярдир вя онлары даим тьакмилляшмиш формада гаврамаг вя паралел олараг истифадьа етмьйи юйрянмьак лазымдыр.

Биринси амил мцасир техникайа, технолoзийайа малик олан, ямьйин тьашкилинин габагсыл методларьндан истифадьа едьан мцьссьяляр цццн даща ялверишли шьраит йарадыр. Бу заман даща ащаьы истецсал хьрсьяриньа малик мцьссьяляр йцксяк мянфьят ялдя едирляр. Икинси амил ися коньуктурадан даща тьакмил вя тез истифадьа етмьйи басаран мцьссьяляр цццн ялверишли шьраит йарадыр. Бу щалда да цевиклик, истецсалын вя истецсал инфраструктурунун мцкьамьал щазьрлыьы, базарьн дьриндьан юйрянилмьаси (маркетинг тьадгиги), щабеля йцксяк пешьакарлыг сьвийьясиньа малик кадрларьн мьовсудлуьу тьялб олунур. Лакин базарда мцьвяфьагийьят вя газанса даща буюцк инамы щьар ики амилдьан истифадьа етмьак имканына вя габилийьятиньа малик олан мцьссьяляр ялдя едирляр.

Мцасир шьраитдя гиймятин ямяля эялмьасинин методолоьи ясасларьнын дьриндьан вя щьартьряфли олараг мянимсянилмьаси гиймятин ясас функциьаларьнын, базар фьалийьяти механизминин арашдырылмьасыны тьялб едир. Игтисади ядьябийьатда гиймятин ясас функциьалары сырасьна учот, ньазарьт вя агрегатлашдырма, «юдьямили» вя йа «эьалир ямяля эьатирьн», информасьйа вя йа индикатор, стимуллашдырысы, бюлщщцрцсц, тьялб вя тьаклифин баланслашдырылмьасы функциьалары аид едилир.

Гиймятин функциьалары онун игтисади мащийьятини, тьйиньатыны, тььарьрцфат щьйьатындакы ролуну, щабеля дььяр игтисади категорьйа вя щадисялярля гаршылыглы мцнасибьтлярини якс етдирир. Гиймятин ясас функциьаларьндан бири сайьлан учот функциьасына бьзян истимаи ямьак хьрсьяринин учоту вя юлчцдмьаси функциьасы да дейилир. Бу функциьа дьйьарин пул ифадьаси кими гиймятин мащийьяти иля мцьйьан едилир. Гиймятляр эюстьарир ки, бу вя йа дььяр мящсула тьялбатын юдьянилмьаси сьмийьятя нечьйьа баша эьалир. Гиймят ямтьянин щазьрланмьасына нь гьдьяр ямьак, хаммал, материал, комплектьашдыриси мямулат сьрф олунмьасыны мцьйьан едир вя ямьйин щансы сьмяряриликлля сьрф олунмьасыны характеризьа едир. Сон ньтисьадьа гиймят тьакся мясму ямтья истецсалы вя тьадавццц хьрсьяринин кьмийьятини дейил, щьам дя мянфьятин юлчцсцнц мцьйьан едир.

Учот функциьасында гиймят бцццн дьйьар эюстьарисияринин щесапланмьасы васитьаси кими чьыхьш едир. Бунлара щьам кьмийьят эюстьарисияри – цмуми дахили мящсул (ЦМД), милли эьалир, капитал гойулушунун щьасми, ямтья дьуврийьаси эюстьарисияри, фирма, мцьссья вя сасьялярин мящсул щьасмьари, щьам дя кейфийьят эюстьарисияри – рентабеллик, ямьак мящсулдарлыьы, фонд верими вя с. аиддир. Беляикля, гиймят

истецсалын сямрялилийинин мцяййан едилмяси цццн истифадя иедилир, тсяррцфат гярарларынын гябул едилмясинин, фирмадахили планлашдырманын чох мцццм аляти кими чыхыш едир.

Гиймятляр ямтя ващидини вя йа кцтлясини ялдя етмяк цццн алысынын сатысыя юдямяли олдуьу пулун кямиййятини ифадя едирляр. Яэяр ямтяялярин сийащысына ищчи гцввяси дя дахил едилярся, онда гиймятляр щямчинин мцхтялиф базар аэентляриндян дахил олан эялирляри дя якс етдирирляр. Онларын бу ролу «юдямяли» вя йа «эялир ямяля эятирян» функцийа адландырылыр.

ЯДЯБИЙЯТ

1. Я.П.Бабайев, М.Х.Мейбуллаев. «Игтисади нязярийя». Бакы – 2001.
2. Т.С.Вялийев, Щ.М.Мяммядов. «Игтисадийят». Бакы – 1998.
3. И.С.Степанов. «Экономика строительства».

33. TİKİNTİ MÜƏSSİSƏSİNDƏ KAPİTAL QOYULUŞLARI ÜZRƏ QƏRARLARIN QƏBUL OLUNMASININ STRATEJİ PERSPEKTİVİ və ƏSASI

- İsmail HƏSƏNOV İbrahim oğlu¹⁰⁵

Tikinti müəssisələrinin böyüməsi və inkişafı, rəqabət qabiliyyətini saxlamaq və istənilən vəziyyətdən çıxmaq bacarığı investisiya sahəsində ideyaların yaranmasından asılıdır.

Tikinti müəssisələri vaxtaşırı torpaq sahələrinə, istehsalat avadanlıqlarına, binalara, təbii resurslara, məhsulun inkişafına, marketinq proqramlarına və gələcəkdə gəlir əldə etmək üçün digər aktivlərə investisiya qoymaqla öz inkişafının strateji istiqamətlərinə nəzər yetirməlidirlər. Tikinti müəssisələrinin investisiya layihələri ilə bağlı seçimləri müəssisənin arzuolunan inkişaf istiqamətini əks etdirməli və bunları nəzərə almalıdır:

- Gözlənilən iqtisadi şərait;
- Müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi tikinti bazarının tikinti sahəsində yaxud seqmentində perspektivləri;

- Tikinti müəssisəsinin rəqabət qabiliyyəti.
- Tikinti müəssisələri investisiya variantlarının sonsuz inkişaf imkanlarına malikdirlər. Müəssisə istehsalat fəaliyyətini genişləndirilməsi məqsədilə yeni avadanlığa, maşın və mexanizmlərə investisiya qoya bilər. Həmçinin xərclərin effektivliyini yüksəltmək üçün köhnə avadanlığın yenilənməsinə də investisiya qoymaqla olar. Bu halda investisiya istehsalat xərclərinin azaldılması ilə əsaslandırılır.

- Bir sıra strategiyalar yeni bazarlara çıxmağı təklif edir. Əlbəttə ki, bunun üçün tikinti texnikası və texnologiyası lazım olacaq. Digər strategiyalar tədqiqat avadanlığı alınmasını nəzərdə tutur. O əsasla ki, tikinti məhsulunun inkişafı, yaxud xidmətlər dairəsinin genişlənməsi potensial gəlir gətirə bilər. Investisiyalar həmçinin tikinti müəssisəsinə məxsus bazar payının, onunla bərabər böyük həcmli fəaliyyətdən gələn kommersiya gəlirinin uzun müddətə artırılması məqsədilə tikinti mallarının bazara çıxarılması üçün böyük xərclər də nəzərdə tuta bilər.

Tikinti müəssisəsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmişə belə seçimlər qarşısında qala bilər. Adətən tikinti müəssisəsi strateji planlaşdırma prosesində variantlar siyahısını nəzərdən keçirir. Sonra variantların siyahısı qısalar, orada yalnız ciddi təhlilə layiq alternativlər qalır, xərclər planı hazırlanır ki, buraya yalnız seçilmiş və təstiqlənmiş növ kapital qoyuluşları daxildir.

Mümkün investisiyaların təhlili və seçilməsi prosesi maliyyə büdcəsinin hazırlanması adlanır. Bu proses mümkün variantların seçilməsindən tutmuş, ideyaların yoxlanılması və dəqiq iqtisadi təhlilə qədər bir sıra səviyyələri özündə birləşdirir. Təstiqləmə anına qədər şirkətin büdcəsinə ayrı-ayrılıqda və bütövlükdə hamısından gözlənilən, müəssisənin rəhbərlərinin tələblərinə cavab verən iqtisadi gəlir gətirəcək müəyyən sayda layihələr olur.

Əslində maliyyə büdcəsinin təşkili şəxsi investisiya portfelinin idarəsini xatırladır. Hər iki halda əsas problem mövcud fondlardan elə investisiyaların seçilməsidir ki, onlar müəyyən risk səviyyəsində gözlənilən gəliri versin. Bu yolla bu proses investisiyaların gözlənilən gəlirliliyi ilə hadisələrin xoşagəlməz inkişafı arasında şüurlu iqtisadi kompromisə də toxunur. Ümumi qanun ondan ibarətdir ki, gəlirlilik nə qədər yüksəkdirsə, riskin səviyyəsi də elə yüksəkdir. Bundan əlavə, məhdud fondların investisiyalaşdırılması üçün mümkün alternativ seçimi qaçılmaz olaraq qısamüddətli məsrəflərə toxunur, çünki bir layihəyə kapital qoyuluşu digərindən, bəlkə də daha çox qazanmaq imkanından imtina etmək deməkdir. Amma bu zaman risk də daha böyük

¹⁰⁵ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. Baş mühəndis

olur. [1, s.46].

Investisiya portfeli gələcəkdə dividendlər halında, qoyuluşa əsasən faiz, yaxud tədrici pul axınıni təmin etmək, nə vaxtsa bazar qiymətlərinin düşə biləcəyi, yaxud amortizə oluna biləcək investisiya alətinin satışı yolu ilə ilkin kapital qoyuluşunu bərpa etmək üçün formalaşdırılır.

Ancaq yenə də analogiya bunula bitmir. Fəaliyyət göstərən müəssisədə vəzifəni mürəkkəbləşdirən odur ki, investisiya portfeli seçilmir, həm də mövcud avadanlıq və ya aktivlərlə işləmək lazım gəlir. Bundan əlavə, potensial investisiyaların təhlili daha çətin, çünki variantlar çox vaxt çoxsaylı və vaxtlar üzrə bölünmüş xərclərlə bağlıdır. Məsələn, tikinti materialları istehsal edən yeni zavodun tikilməsi və avadanlıqla təmin edilməsi.

Bəzən investisiyanın gəlirlilik səviyyəsini təyin etmək daha çətin, xüsusi investor adətən müəyyən ödənişləri qoyuluşun müqaviləsi, yaxud məntəzəm dividendlər formasında alır. Əksinə, mükəmməl müəssisələr irir həcmli satışlardan, yeni məhsullar yox, xərclərin azalmasından əldə edirlər. Verilən investisiyadan gələn əlavə gəliri təyin etmək çətin olur, çünki o digər uçot məlumatları ilə bərabər müəssisənin ümumi maliyyə hesabatı ilə qarışır. [2, s.121,122].

Qarşıda biləcəyik ki, potensial kapital qoyuluşlarının təhlili əhəmiyyətli dərəcədə gələcək şəraitin proqnozlaşdırılması və iqtisadi əsaslandırılmasını tələb edir. Bu da adi maliyyə hesabatının istifadəsindən kənara çıxır.

Kapital büdcəsi ilə investisiya portfeli arasındakı analogiyayı məntiqi sonuna qədər izləsək, kapital büdcənin tərtibatı, idealda bütün variantların gəlirliliklərinin azalma sırası ilə düzülməsinə və açıq fondların riskə, həcmə görə məhdudlaşdırıldığı halda da, arzuolunan müştərək gəliri verən investisiya kombinasiyasının seçilməsiə gətirib çıxarardı.

Son iki ildə işlənilib hazırlanan konsepsiyalar əsas etibarilə həm riskin qiymətləndirilməsində, həm də kapital dəyəri və investisiyanın gəlirliliyinin müqayisəsində bu investisiyanı təmin edən investisiya portfeli nəzəriyyəsinə söykənirlər.

Bu konsepsiyalar kifayət qədər mükəmməldirlər. Onlar bir sıra mühüm təkliflərdən ibarətdir. Lakin onları praktikada tətbiq etmək elə də asan deyil və onlar elmi mübahisələr doğururlar. Qısaca demək olar ki, nəzəriyyə, cazibələrinin azalma sırası ilə düzülmüş investisiyaları, riskin müvafiq dərəcəsində ən son gəlirin ən son xərclərə bərabər olduğu nöqtəyə qədər izləmək lazım olduğunu təsdiqləyir. Bu nəzəriyyə praktikada tətbiq edilən zaman bir sıra suallar doğurur.

Birincisi, maliyyə büdcəsini tərtib edərkən investisiyaların bütün imkanlarını nəzərə almaq olmur, çünki müəssisənin planlaşdırılması şəraiti həmişə dəyişir. Orada yeni investisiyalar əmələ gələ bilər, eyni zamanda artıq məlum olan imkanlar tez-tez dəyişən şəraitə görə öz aktuallığını itirə bilər.

İkincisi, maliyyə büdcəsi əksər müəssisələrdə ildə bir dəfə tərtib olunur. Bəzi qısa müddətli səbəblərdən layihələrin həyata keçirilməsi təxirə salına, yaxud vəziyyətin dəyişməsindən asılı olaraq ləğv edilə bilər.

Üçüncüsü, gəlirliliyin səviyyəsi, kapitalın dəyəri kimi iqtisadi meyarlar kifayət qədər təxminidirlər. Bundan əlavə, çox vaxt onlar kapital haqqında qərar qəbul edilməsi üçün yeganə əsas deyillər. Müəssisə investisiyasının potensial gəlir imkanı ilə riskini qiymətləndirəndə ümumi strateji fon, rəqabət mühiti, menecerlərin investisiyaları həyat keçirmə bacarığı, təşkilati məsələlər və digər göstəricilər mühüm rol oynayır. Bu yolla, formullar üzrə sadə hesabat aparmaqla potensial investisiya haqqında qərara gəlmək

qeyri mümkündür ki, müəssisələr həmişə bu problemə üzləşirlər.

Dissertasiya işinin bu fəslində kapital büdcəsinin təşkili prosesini təmin edən metod və analizlərin əsasları açıqlanır. Ən əsas anları çıxmaq şərtlə, maliyyə büdcəsinin təşkili və investisiya portfeli nəzəriyyəsinin dərinlərinə getməyə ehtiyac yoxdur.

Maliyyə bədcəsinin təşkili üçün kapital qoyuluşuna cəlb olunan fondların seçilməsinin əsası olan analitik qiymətləndirmə nəzərdən keçirilir. Tikinti müəssisələrinə kapital qoyuluşu qərarlarının qəbul olunmasının formalaşma prosesinin əsasları nəzərdən keçirilib.

Kapital qoyuluşlarının effektiv təhlili analitikdə burada nə qədər dəyişən kapitala toxunulduğunu dərk etməyi tələb edir. Nəticələrin dəqiq, sabit və əsaslı olması üçün bir sıra əsas qaydaların qoyulması vacibdir.

Bu əsas qanunlar aiddir:

- problemin təyininə;
- investisiyanın təbiətinə;
- Gələcək xərc və gəlirlərə;
- əlavə pul axınlarına;
- uçotun mühüm göstəricilərinə;
- qaçılmaz xərclərə;
- gələcək pul axınlarının diskontlaşdırılmasına.

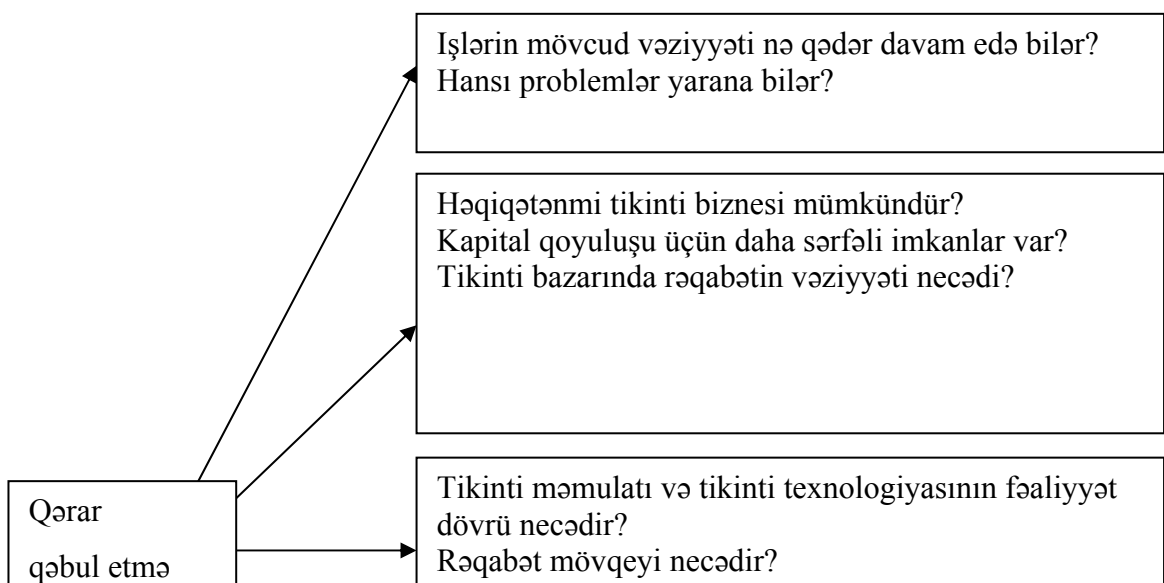
Buna görə istənilən qiymətləndirməni investisiyanın nə verəcəyini müəyyənləşdirməkdən başlamaq lazımdır. Problemin investisiya layihəsi vasitəsilə həlli və təklif olunan investisiyanın mümkün alternativlərinin təyin edilməsi düzgün təhlil üçün həlledici andır. [3, s.47,48].

Təəssüf ki, buna həmişə etinasızlıqla yanaşırlar. Investisiyaların bir sıra məqsədə çatma yolları var və spesifik halların əsaslı təhlili daha çox qərarlar meydana çıxara bilər. Məsələn, qüllə kranının fəaliyyət müddətinin sonunda dəyişdirilib dəyişdirilməməsi ilk baxışda qısaca olaraq hə və ya yox cavabı nəzərdə tutur. Ancaq, alternativ variant həmişə olduğu kimi heç nə etməmək, daha doğrusu kranı istifadədən çıxarana qədər işlətməyi davam etməkdir. Digər alternativ variantlar da ola bilər. ola bilər ki, tikinti müəssisəsi eyni zamanda tikintini də dayandırmalı olsun.

Nə qədər də ağır olmasa, yeni resursların qoyulmasından öncə belə bir “biznesdən çıxış” ı nəzərdən keçirmək lazımdır.

Elementar sxem (şək 1.1) bizə kapital qoyuluşunun avadanlığın dəyişdirilməsi kimi seçim variantını təsəvvür etməyə imkan yaradır. Problemin strukturlaşdırılması və təhlili üçün alternativ variant seçimi elə aparılır ki, təhlil ləvazimatları həqiqətən həlledici əhəmiyyəti olan suallara tətbiq olunacaq. Investisiyanın başlanğıcı haqqında qərar təhlil olunan iki son suala cavab verəcəyi vaxta kimi qəbul oluna bilməz.

Şək. 1.1. Qərarların «özək» sxemi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ansoff İ.X. Strateji idarəetmə. İnglis dilindən tərcümə. Moskva. İqtisadiyyat. 1989 il. 332 səh.
2. Boçarov V.V. İnvstisiya menedjmenti. Dərslik. Piter. 2004 il. 152 səh.
3. İqoşin N.V. İnvestisiyalar. Dərslik. Moskva. Finans. 1999 il. 413 səh.

34. TÜRK DÜNYASINDA “DOĞUM” ÜZERİNE - Orhan ÇELTİKÇİ¹⁰⁶

¹⁰⁶ Akdeniz Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Programı Öğrencisi

GİRİŞ

Son yıllarda; etnik kimlik, soy, ırk, etnisite, ulus devlet gibi kavramlar çokça tartışılır, üzerinde yazılar yazılır hale gelmiştir. Bu tartışmalar toplumların değerlerinin bütününe oluşturan kültürel yapılarını çok önemli hale getirmiştir. Bu bağlamda, yaklaşık 250 milyon dünya Türk nüfusunun sahip olup yaşattığı değerleri alan çalışmaları ile ortaya koymak ve bu değerleri kültürel strateji anlamında kullanmak çok önemli hale gelmiştir.

21. yüzyıl gelişen teknolojiye bağlı olarak, geçen asrın aksine silahla değil akıl üstünlüğü ile yönetilen ve yönlendiren bir yüzyıl olma görünümündedir. Akıl ise kullananın kültürel değerleri üzerine yönelmektedir. Bu bakımdan kültürler içinde bulunduğumuz yüzyılda hem devletlerin yaşamasında hem de dünyanın yönlendirilmesinde üstün rol oynayacaktır. Kültürel anlamda mevcudu muhafaza edebilen milletler kendilerine yaşam sahası bulurlarken mevcut kültürlerini muhafaza edemeyen milletler tarihin mezarlığına sürükleneceklerdir. Bu açıdan düşünüldüğünde Türk Kültürü çok önemli olup gelecek için yaşam ve var olma garantimizdir. Türk olmakta çok önemlidir. Türk kalabilmekte çok önemlidir. 7 devlet tek millet olmaktan çıkıp uluslar arası alanda bir hareket edebilmede çok önemlidir. Bize göre günümüz itibari ile sair kesim Türkler arasında stratejik bir güç olma özelliği taşıyan Kültür; Türk Kültürü, Türk Dünyasının en önemli birliktelik ruhu argümanıdır.

Nedir Kültür?

Kültür kavramını tanımlamadan önce Türk Kültür coğrafyasını sınırları ile belirlemekte fayda vardır. Aslında, her Türkün yaşadığı coğrafya beraberinde Türk kültür coğrafyasını da oluşturmaktadır. Esas olarak Türk Kültür coğrafyası Anadolu'da yaşayan Türkiye Cumhuriyeti, Türkiye'nin tanıdığı Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan bağımsız Türk Cumhuriyetleri bunun yanı sıra Kafkasya'da ve Orta Asya'da yaşayan Özerk Cumhuriyetler, Suriye'de Bayır Bucak Türkleri, Irak'ta Irak Türkmenleri, İran'da; Giresunlu, Halaç, Kaşgay, Şahseven ve Güney Azerbaycan Türkleri, Afganistan'da Hazara Türkleri, Moldova'da Gagauz Türkleri, Gürcistan'da Borçalı yöresi Türkleri, Makedonya'da Yörükler, Türkbaşlar, Bulgaristan'daki Türkler, Yunanistan'daki Türkler, Rodos Adasındaki Pomak Türkleri Avrupa'da Yaşayan Türkler... sayılabilir. Buradan da anlaşıldığı gibi, Türkler Asya yoğunlukta olmak üzere birçok kıt'a ve bölgede yaşamaktadırlar. Türklerin yaşamakta oldukları yerler aynı zamanda Türk Kültür Coğrafyasını da oluşturmaktadır.

Kültür kavramına gelince, Kültür, bir milletin tarih boyunca meydana getirdiği maddi ve manevi unsurların bütünü, o milletin kendine has oluşturmuş olduğu değerleridir. Gündelik hayattan devlet hayatına kadar, yaşayışın tümünü içinde alan bu değerler manzumesi "Kültür" ün konusunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla; dil, sanat, içtimai ve iktisadi hayat, halk inançları vs. hep bir kültürün ortaya çıkardığı, şekillendirdiği ya da bir kültürü var eden ve yaşatan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültür kavramı üzerinde birçok fikir adamı durmuştur. Bu fikir adamlarının başında kuşkusuz Ziya Gökalp gelmektedir. Gökalp kültüre; "Bir milletin dini, ahlaki, hukuki, muakelevi, bedii, lisani, iktisadi, fenni hayatlarının ahenkli bir mecmuasıdır."¹⁰⁷ diyerek, kültürü milletlerin var oluşundan bu yana, her alanda, sahip olduğu, milleti ayakta tutan, birleştirici ve ileriye taşıyıcı bir unsur olarak görmektedir. Emin Bilgiç'te "Milli Kültür Davamız" adlı eserinde kültürü: "Bir

107 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Arkadaş Matbaası, İstanbul 1940, s. 30.

millete şahsiyetini veren, diğer milletlerle arasındaki farkı tespiti yarayan, tarihin seyri içerisinde, teşekkül etmiş, kendine has maddi ve manevi değerlerin ahenkli bir bütünüdür.¹⁰⁸” şeklinde tanımlamış Gökalp’e yakın bir tanım getirmiştir. İbrahim Kafesoğlu kültürü; “Her topluluğun kendine has yaşayış ve davranış tarzıdır”¹⁰⁹. şeklinde tanımlayarak milli ve millete has olma özelliğine dikkat çekmiştir. Sosyal antropoloji alanında çalışmalar yapan, Türk dünyasının birçok kesiminde halk kültürü ve inançları alanında, alan çalışmaları bulunan Yaşar Kalafat ise kültürü; “Bir toplumun ortak kimliğini açıklayan, toplumun hayatının bütün sektörlerinde yarattığı değerleri” olarak görmektedir. Ona göre; hukuk, sanat, inanç ve âdetler kültürün alanı içinde yer alır. Bunların toplamı kültürdür ve milletin kimliğini oluşturmaktadır¹¹⁰. dolayısıyla kültür bir kimlik ve kimlik kazanmadır.

Kültürler, milletleri var olma nedeni kılarlarken aynı zamanda kaynaştırıcı ve kenetletici bir özelliğe de sahiptirler. Genel olarak iktisat ve teknikten, hukuk ve dine varıncaya kadar bütün değerlere ait olan görgü ve bilgi bakımından bağlantı ve kabulleniş anlamına gelen halk inançları¹¹¹, inançlar ve uygulanma noktaları itibari ile kültürün alt ve en önemli dallarından birini oluşturmaktadır. Halk inançları toplumu birleştirici ve bütünleştirici, bir arada tutucu bir özelliğe sahiptir. Halk İnançları, halkın otantik değerleri ve uygulama alanları olduğu için toplumsal birliktelikte ayrı bir önem arz etmektedir. Bu yönü ile halk inançları, yaşadığı alandaki her ferдин sahiplendiği toplum olarak da uygulamaya geçirdiği bütünleştirici ve kaynaştırıcı bir özellik taşımaktadır¹¹².

TÜRK DÜNYASI VE DOĞUM UYGULAMALARI

Türk Halk kültürü, halk inançları Türk dünyasını birleştirmede önemli bir argümandır. Halk inançları bağlamında evlenme, ölüm ve hayatın diğer alanlarında olduğu gibi doğum alanında da sair kesim Türklerde uygulama ve tespitler açısından büyük bir benzerlik söz konusudur.

Bu tespitlerimiz doğum öncesinde kadının hamile kalması, çocuğun cinsiyeti tespiti, çocuğun doğumu, adının konulması, kırklanması üzerinedir.

Azerbaycan Türkleri: Azerbaycan Türklerinde çocuğun ana rahmine düşmesinden itibaren ana adayının canının çektiği istek ve arzulara göre çocuğun cinsiyeti tespit edilmektedir. Örneğin, rüyasında balık ve elma gören kadının çocuğunun kız olacağı inancı yaygındır. Anne adayının canı tatlı yiyecekler çekerse, çocuğun erkek olacağına inanılır.

Yerikleme inancı (Hamile olan kadının canının çeşitli yiyecekler çekmesidir.) Azerbaycan Türklerinde önemli bir yere sahiptir. Hamile kadının canın çektiği yiyecekler mutlaka konu komşudan temin edilir. İstenilen kişi elinde istenilen varsa mutlaka verir. Annenin arzuların yerine getirilmemesi durumunda çocuğun zarar göreceğine inanılır. Azerbaycan Türklerinde çocuğa ismini büyükler koymaktadır. Çocuğa isim koyma ve konulan isim çok önemsenir. Bu bağlamda, isim koyma töreni de yapılır. Çocuğa isim konulması çocuğun kırkı çıkmasından önce yapılır. Çocuğa

108 Burhan Göksel, “Kültür” Milli Kültür Dergisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, S. 56. s. 101.

109 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1984. s. 16.

110 Yaşar Kalafat, ABAY’ın 150. Yılında İpek Yolu Güzergâhları, Ecdat Yayınları, Ankara 1997, s. 12.vd.

111 Ali Çelik, Halk İnançları, Beyan yayınları, İstanbul 1995, s. 17.

112 Orhan ÇELTİKÇİ, Yaşar Kalafat’ın Eserlerinde Türk Dünyası Kültür ve Halk İnançları, IQ Yayınları, İstanbul. 2007.

genelde tek isim konulur. Konulan adın koyulduğu günün seneyi devriyesinde ad günü yapılır. Bugün pilav pişirilip gelenlere dağıtılır¹¹³.

Azerbaycan Türklerinde anne hamile kaldıktan sonra doğum yapınca kadar saçını kesmez. Saçını kestirirse doğuracak olduğu çocuğun ömrünün kısa olacağına inanılır. Doğan çocuğun saçı ise -anne saçı- çocuk bir yaşına gelinceye kadar kesilmez. Bir yaşını dolduran çocuğun saçı kesilir. Saçı kesene bahşiş verilir. Ayrıca bugün yemek de verilir. Kesilen saç el ayakaltına atılmaz. Azeri Türklerinde ilkler ile ilgili uygulamalarda genelde toy yapılır. İlk emeklemede, ilk yürümede, ilk saç kesildiğinde... bu uygulamalar genelde yapılır. İlk diş çıkımı önemlidir. Diş çıkınca Buğday ceviz ve soğan karışımından özel bir karışım yapılır. Pişirilen yiyecek yedi eve dağıtılır. Bu sayede dişin kolayca çıkıvereceğine inanılır.

Çocuğa kırklamada çok önemlidir. Canlı doğup da sonradan hayatını kaybeden çocukların yaşayamayışları kırklı olmaya bağlanır. Azerbaycan da sünnet önemlidir. Erkek çocuklar 4-6 yaşlarına gelince mutlaka sünnet ettirilirler.

Kazakistan Türkleri: Çocuk konusunda Kazaklar: “Verirse Allah verir” düşüncesindedirler¹¹⁴. Hamile kadınların yeriklemesi Tıpkı Azerbaycan Türklerinde olduğu gibi Kazakistan Türklerinde de önemsenmektedir. Hamile kadının isteği karşılanmaz ise çocuğunun sağ ve sol yanağında bir çukurluk oluşacağına inanılır. Kazaklarda erkek çocuk evin çatısı olarak görülürken, kız çocuk evin bereketi kabul edilmektedir.

Hamile kadın çocuğu karnında kımıldamaya başladığında, hamile ilk kimi görür ise çocuğun o kişiye benzeyeceğine inanılır. Bu inanıştan dolayı kazak hamile kadınların huysuz, ayyaş, pis, sarhoş kişilere bakması iyi karşılanmamaktadır.

Kazak Türklerinde çocuğu olmayan anne adayı Baksı’ya¹¹⁵ okunması için götürülür. Baksı anne adayına okur. “Tu tu tu” deyip anne adayını efsunlar. Bu sayede çocuğu olmayan anne adayının çocuğunun olacağı inancı hakim olur¹¹⁶.

Kazak Türkleri sürekli düşük yapan anne adayının düşük yapmasını önlemek için devenin yününden yapılmış iplik ile düşük yapacak anne adayının eteğinin ön tarafını dikerler¹¹⁷. Bu işlem üç gün bazen gün görmüş diye tabir edilen o yerin yaşlı kadınlarından birisi bazen de Baksi tarafından yapılır. İşlem yapılırken Kelamı-ı Kadim okunur. Böylece düşük yapmanın önleneceği inancı vardır¹¹⁸.

Kazakistan ve Anadolu’da zamanla edep kapsamına giren uygulamalardan birinin de gelinin hamileliğini evin erkeklerden saklamasıdır. Anadolu ve Kazakistan’da halkın dilek ve temennilerde bulunmak için ulu zatların türbelerine gittiği, buralarda ulu zatların yüzü suyu hürmetine dilekte bulunurken önce, örneğin; hastası için şifa diliyorsa bütün hastalar için dileyip sonra kendisinin hastası için dilemesi uygulamasının halk sufistik anlayışının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Kazaklarda bebek dünyaya gelmeden erkek evi bebeğin giysilerini hazırlar. Doğumdan sonra Görümlük yapılır. Çocuğun ailesi tarafından düğün toyu benzeri bir toy düzenlenir. Bebeğe hediyeler getirilir. Bala (çocuk) kırkıdan çıkınca çocuğa kına yakılır. Kına, çocuğun banyo suyuna katılarak yapılır. Böylece çocuğun görünmeyen kötülerden korunacağına inanılır.

113 Yaşar kalafat, Lenkeron Folklor Müşaveresi Ve Azerbaycan Halk Sufizmi, s. 169.

114Kalafat, “Kazakistan’daki Türk Halk inançları”, Milli Folklor, Yaz 1999, S. 41, s. 67.

115Ayrıntı için bakınız: Kalafat, “Baksicilik”, Erciyes, Mart 2000, S. 267., s. 2.

116Kalafat, “Kazakistan’daki Türk Halk İnançları”, s. 66.

117 Kalafat, Balkanlardan Uluğ Türkistan’a Türk Halk inançları I , s. 318.

118Kalafat, “Kazakistan’daki Türk Halk İnançları”, s. 66.

Kazaklarda, hamile kadına yüklü anlamına gelen Juktu denilir. Aşeren kadına, Jerik¹¹⁹ denilir. Jerik olan kadınlarda kadının canı ekşi çekiyorsa doğacak çocuğun kız olacağına inanılır. Oğlan doğuracak anne adayının ise canının tatlı çekeceğine inanılır. Ayrıca ekşi gıdaları bir kadının yerikleme döneminde canı çok çekiyorsa, doğacak çocuğun haşın, hırçın olacağına inanılır. Anne karnındaki çocuk kımıldamaya başladığı zaman, anne ilk defa kimi görürse doğacak çocuğun huyunun, karakterinin ilk görülen kişiye benzeyeceği inancı vardır.

Kazak Türklerinde, doğan çocuğun göbeği temiz bir bıçakla kesilir. Bu bıçak yıkanır. Uygun bir yer bulunarak toprağa gömülür. Toprağa gömme esnasında, anne gömülen yere bakmamalıdır. Anne bakarsa başka çocuğunun olmayacağına inanılır¹²⁰. Kesilen göbek 7 gün sonra düşer. Düşen göbek bir atın yelesine takılır. Böylece çocuğun at gibi hızlı ve cesur olacağına inanılır. Çocuk doğumları kazaklarda müjdelendir. Çocuk doğumunu ilk müjdeleyen çocuğu at ya da para verilir¹²¹.

Doğan çocuğun göbeği yedi gün içerisinde düşer. Düşen parça bir erkek çocuğunun parçası ise bir atın yelesine takılır. Böylece çocuğun at gibi cesur ve atak olacağına inanılır. Düşen parça bir kız çocuğunun ise kısrağın yelesine takılır. Böylece kız çocuğunun ileride uysal ve sakin olacağına inanılır. Çocuk dünyaya gelince ilk müjdeyi doğumu ilk duyan çocuk verir. Bu çocuğa hediye verilir. Bu hediye çoğu zaman At ya da Para olmaktadır.

Kazak Türklerinde, doğumdan sonra Görümlük¹²² yapılır. Bu amaçla koyun soyulur. Dügün toyu gibi büyük toy yapılır. Toyda Kelam-ı Kadim okunur. Doğan çocuğun vatana millete hayırlı olması için dualar edilir. Bu toya Şıldehana denilir¹²³. Bala¹²⁴, kırkından çıkınca kına yakılır. Kına balanın banyo suyuna katılarak yapılır. Bundaki amaç tiksintmeyi önlemektir.

Kazak Türklerinde balaların sünnet yaşının 3-5-7. yıllar olmasına büyük özen gösterilir. Sünnet yaptırılacak çocuk heyecanı yatışması için çocuk ata bindirilip dolaştırılır.

Kırgızistan Türklerinde: Kırgız Türklerinde bebek dünyaya geldiğinde, bebeğin karakterinin bebeği ilk kucaklayan kişiye benzeyeceğine inanıldığından orada bulunanlar ve bebeği ilk kucaklayan çok önemlidir. Bu inanç atasözlerine “Bebek gönülde olunca değil elinde olunca benzer, Bebek göbeğini kesen ebeye benzer.” gibi atasözlerine girmiştir¹²⁵. Kırgız Türkleri bebeğin göbeğini ayakkabının yanına koyarak keserler. Bu uygulamadaki temel amaç, bebeğin yaşının ayakkabı gibi uzun ömürlü olması inancındandır¹²⁶. Böylece bebeğe uzun ömür dilenmiş olur.

Kırgız Türklerinde yeni doğan bebeğin ağzına, özel hazırlanmış bir mama sürülür. Bu mama kurutulmuş işkembe ile eritilmiş tereyağdan oluşmuş bir karışımdır. Bu mamanın çocuğun ağzına sürülmesiyle, bebeğin ömrü boyunca yoksulluk görmeyeceğine inanılır. Ayrıca, bu mamayı sürdükleri için çocuğun ileride hayvancı olacağı inancı da vardır.

Kırgız Türkleri yeni doğan çocuğun kafasını -kindik enesini- yuvarlak olması için elleriyle şekillendirirler. İnanca göre dünya yuvarlaktır. İnsan da dünyaya

119 Yeriklemiş hamile kadın anlamındadır.

120 Kalafat, “Kazakistan’daki Türk Halk İnançları”, s. 67.

121 Kalafat, “Uluslararası Türk Medeniyet Kongresi ve Kazakistan Gezi Notları ile Baksilik-Halk İnançları” s. 228.

122 Doğan çocuğu akraba ve çevredekilerin görmeye gelmesidir.

123 Kalafat, “Kazakistan’daki Türk Halk İnançları”, s. 67.

124 Çocuk.

125 Kalafat, “Uluğ Türkistan’da Halk Sufizmi”, s. 163.

126 Bize göre ayakkabının uzun ömürlü kabul edilmesi ayakkabının altının çok yere dokunmasından kaynaklanmaktadır.

benzemelidir. Kafası yuvarlak olan çocuğun zeki olacağına ve yüksek makamlara gelebileceğine inanılır. Kırgız Türkleri yeni doğan çocuğun kundağını uzun ömür sürmüş yaşlı birisinin urbasından yaparlar. Böylece kundağa sarılan çocuğun uzun ömürlü olacağına inanılır¹²⁷.

Kırgız Türklerinde çocukları yaşamayan aileler çocuğu yaşayan çocuklu annelerin elbiselerinden 9 veya 40 yama alırlar. Bu yamalardan çocuğu yaşamayan annenin yeni doğan çocuğu için bir kundak hazırlanır. Bu sayede çocuğun yaşayacağına inanılır.

Kırgız Türklerinde yeni doğan çocuğa ilk gömleğini yaşlı bir kadın giydirir. Gömlek kırk gün boyunca çocuğun üzerinden çıkarılmaz. Kırk gün sonra çıkarılır. Çocuk, doğumunun kırkinci günü, kırk kaşık su ile yıkanır. Çıkarılan gömlek ise yaşlı bir ölenin mezarına beraber gömülür. Bu uygulamanın yapılmasındaki temel amaç ölen kadın dünyada yaptıklarından hesaba çekilirken sorgu meleklerinin günahsız çocuğun gömleğini görüp gömleğe istinaden yaşlının günahlarını bağışlaması inancındandır.¹²⁸

Kırgız Türklerinde bebek doğumunun 40. günü yıkanır.(Önceleri de yıkanır ama kırkinci gün mutlaka yıkanır.) Bebek yıkandıktan sonra temiz elbiseler giydirilip beşiğe yatırılır. Gelen akrabalar bebeğe hediye olarak kumaşlar getirirler. Ayrıca bebek beşiğe konulmadan evvel beşiğe bir aşık kemiği konulur. Aşık kemiğinin sayısı 3-5-7 gibi tekil sayılardan olmalıdır. Kemik konulurken bebeğin beş tarafı yukarı kaldırılır. Bebeğin sağ tarafına “en en en” denilir. Meleklerin sağ tarafta olduğun inanılmasından bu uygulama yapılır. Böylece iyili meleklerinin çocuğun ömrü boyunca çocuğa yardım edeceklerine inanılır.

Kırgız Türklerinde, çocuğun kırkı çıkıncaya kadar gelen misafirlere özel bir yemek ikram edilir. Bu yemek Çeyintek (İşgembe ile kavrulmuş yağ) ile buğday unu karıştırılarak yapılır. Bu yemekten bebeği ilk defa bebeği beşiğine koyan kişiye de ikram edilir. Bebek, beşiğe konulunca üzerine dokuz kat örtü serilir. Sebebi, Kırgızlarda dokuzun kutsanmış sayı olmasıdır. Kırgızlarda kırkı çıkan çocuğun saçı kesilir. Saç saklanır. Çocuğun saçını kesecek kişi çok önemlidir. Bu kişi onurlu ve gururlu herkes tarafından sevilen birisi olmalıdır. Saçı ilk kesen kişiye gömlek hediye edilir. Kırgızlarda gömleğin özel bir anlamı vardır. İlk saça Karın saçı denilir.

Kırgızlarda “Süt kardeşliği” önemlidir. Süt kardeşi olanlar kesinlikle evlenemezler. Bu yüzden anne çok dikkat etmelidir. Aksi halde annenin bunun hesabını öbür dünyada vereceğine inanılır.

Kırgız Türklerinde, erkek çocuklar 3-5 veya 7 yaşında sünnet yaptırılır. Sünnet yaşının tek bir sayıya tekabül etmesi önemlidir. Sünnet yapılırken, çocuğa oyalanması için kemikli et verilir. Buna “Cilik” denilir. Sünnetten sonra sünnet düğünü yapılır. Sünnet düğününe gelen davetliler at, inek gibi büyük hediyeler getirirler.

Kırgız Türkleri, çocukları ilk yürümeye başlayınca Tuşo Toyu yaparlar. Tuşo toyu yaptırılan çocuğun da uzun ömürlü olacağına inanılır.

Erkek çocukların saçları ilk olarak 3-5 yaşında tıraş edilir. Saçın kuvvetli olması için ustura ile tıraş ettirilir. Yine Kırgız Türkleri çocuklarını 3-5 yaşlarında

127Kalafat, a.g.m. s. 164.

128Kalafat, a.g.m., s. 164.

sünnet ettirirler. Sünnet yaptırma Kırgızlarda Müslümanlığa giriş olarak kabul edilir. Kırgızlarda sünnete çok büyük önem verilir.

Özbekistan Türkleri: Özbek Türklerinde gelinin hamile olduğu canının bir şeyler çektiğini söylemesi ile anlaşılır. Örneğin, gelin canının; ayva, nar, erik, havuç, şeker v.b. yiyecekler çektiğini söylüyorsa gelinin bu sözlerinden, hamile olduğu anlaşılır. Aşerme Özbek Türklerinde de vardır. Aşeren kadının canının istediği temin edilmeye çalışılır¹²⁹. Hamile kadın çift canlı diye tabir edilir. Kadın doğum yapıncaya kadar saçını kesmez. Resim çekirtmez. Düğün eti yemez¹³⁰.

Özbek Türkleri çok çocuklu ailenin güçlü bir aile olacağına inanır. Bu tür ailelerde birbirine olan bağlılığın çok fazla olacağı inancı hakimdir. Halk arasında “İt ol, kuş ol ama çok ol” denilir veya “Yalnız atın tozu çıkmaz tozu çıksa da sesi çıkmaz”, “Birleşen uzar birleşmeyen kısalır” denilir¹³¹. Özbek Türkleri imece usulü ile iş yapmayı seven bir topluluktur. İmece; biçarelere, evlenenlere, sünnet yaşı gelen öksüz çocuklara yapılır.

Özbek halk inançlarında hayırlı evlat sahibi olmak en büyük devlet olmaktır. Ayrıca iyi niyetli olmak Özbek Türklerinde pek makbul kabul edilir. İyi niyete sahip olmak yarım devlet olmak demektir.

Özbeklerde çocuğun adı çok önemsenir. Çocuğun adının ileride çocuğun karakterinin oluşmasında çok önemli bir yere sahip olduğuna inanılır. Bazı çocuklara Resul, Ekrem, Nebi gibi isimler konularak Allah’ın merhametinin bu çocuklara yansıyacağına Allahın bu çocukları esirgeyeceğine inanılır¹³². Özbeklerde düğün esnasında doğmuş çocuğa; Toyçı, seyahat esnasında doğmuş çocuğa; Sefer adını verilir.

Özbek Türklerinin inancına göre, babanın erkek çocuğu üzerinde 3 borcu vardır. Bunlar sünnet ettirmek, çocuğu meslek sahibi yapmak, çocuğun evlenip ev kurmasını sağlamaktır. Sünnet önemlidir. Çocuk, yedi yaşına kadar mutlaka sünnet yaptırılır. Çocuk bazen de sünnetli doğar. Sünnetli doğmuş çocuklara, “sünnet” adı verilir. Sünnetle kesilen parça avlunun çiğnenmeyen bir kıyısına gömülür. Özbek Türkleri, çocuklarının sünnet olmakla Müslüman olduklarına ve erkek olduklarına inanırlar. Sünnetten sonra sünnet olan çocuğun ziyaretine gidilir. Çocuğa sevindirici hediyeler verilir.

Özbek Türkleri çocuğu kötü ve yaman gözlerden korumak için hamile kadın düğün ve cenazelere gitmez. Doğumdan önce bıçkı dikiş işlerine bakmaz. Takı takmaz kimse ile dalaşmaz¹³³.

Özbekler, yeni doğmuş çocuğun annesini; 3. babasını ise doğumunun; 5. gününde tanımaya başladığına inanırlar. Doğumun beşinci gününde helva yapıp davet edilenlere ikram edilir. Doğum olurken, annenin başucuna; ekmek, tuz, un konulur. Ayrıca anneye üzerlik koklatılır¹³⁴.

Türkmenistan Türkleri: Türkmenistan Türkleri hamile kadının doğacak çocuğunun cinsiyeti hakkında çocuğun anne karnındaki hareketlerine göre fikir

129 Kalafat, Özbekistan Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları, İstanbul, 1996, s. 12.

130 Kalafat, “Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk inançlarında (Doğum)”, V. Milletlerarası Türk Halk Kültür Kongresi Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1997, s. 250.

131 Kalafat, “Özbekistan Halk Sufizmi”, s. 54.

132 Kalafat, a.g.m. s. 55.

133 Kalafat, “Özbekistan Anadolu karşılaştırmalı Halk inançlarında “Doğum”, V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Gelenek Görenek İnançları Seksiyon Bildirileri, Ankara 1997, s. 251.

134 Kalafat, a.g.m. s.253.

üretirler. Çocuk anne karnının sağ tarafında kıpırdamaya başladı ise çocuğun erkek, ortadan kıpırdamaya başladı ise; çocuğun kız olacağı inancı hakimdir

Türkmenistan Türklerinde çocuğun saçı çocuk 12 aylık oluncaya kadar kesilmez. Çocuk 12 ayı doldurunca çocuk için saç toyu tertiplenir. Saç toyunda çocuğun saçı, sağdan başlanılarak dayısı tarafından kesilir. Kesilen saç, dayıya bahşiş verilerek alınır¹³⁵.

Diş toyu, ilk çıkan diş için haftanın çarşamba ve cuma günü yapılır. Ayrıca çocuğun yenilenerek çıkan dişi atın ayağını bastığı yere gömülür. Bu uygulama ile çocuğun dişinin çok sağlam olacağına inanılır. Sünnet toyu; Sünnet yaptırılan çocuğun parçası, 7 gün boyunca ailesi tarafından saklanır. Daha sonra ya çiğnenmeyen temiz bir yere gömülür ya da akarsuya atılır.

Ak Toy; Peygamber Hazreti Muhammet'in yaşına ulaşmış olmanın verdiği sevinçle yapılan toydur. Bu bir anlamda nasip olmuş olma için şükür toydur.

Türkmenistan'da eve giren geline "Ayağı düştü" denilir. Bu Anadolu'da Gademli, uğurlu, ayağı iyi şeklinde söylenmektedir. Gelin eve ilk defa gireceğinde sağ ayağının uğur getireceğine inanıldığından ilk defa sağ ayak bastırılarak yeni eve girdirilir¹³⁶. Gelin yeni evine girerken gerek Türkmenistan'da gerekse Anadolu'da gelinin eli yağ ve bal batırılır. Bu ev hanesine yeni katılan gelinin evdekilerle olan ilişkilerin yağ ve bal gibi olması isteğinden kaynaklanır.

Kıbrıs Türkleri: Kıbrıs Türklerinde, anneler çocuklarını sol göğüslerinden başlayarak emzirirler. Zira kalp soldadır. Hamile kadının aşerdiği vakit, canının ceylan eti çekmesi doğan çocuğun ileride iyi bir koşucu olacağı olarak yorumlanır. Hamile kadın güle bakarsa kızı çok güzel olur inancı yaygındır. Yine hamile iken güle bakan kadının çocuğunun gül gibi güzel olacağı inancı vardır¹³⁷.

Gelin hazırlanırken, üç kez aynaya baktırılır. Her defasında, "Gelin kendin çirkin, talihin güzel olsun." denilir.

Kıbrıs'ta çocuk sahibi olmak isteyen anneler, elma ile ilgili bir uygulama yaparlar. Elma üremeyi temsil ettiği için, elma okutularak hamile kalmak isteyen anne adayına yedirilir. Böylece, çocuğunun olacağına inanılır¹³⁸.

SONUÇ

Bağımsız Türk devleti Türk halklarının doğum ile ilgili halk inançları ortak uygulama tespitlerinin yapılmaya çalışıldığı tebliğde görülmektedir ki: Doğum ile ilgili olarak çocuğun cinsiyetinin kız mı erkek mi tespiti coğrafi farklılıklara rağmen usul açısından büyük benzerlik göstermektedir. Hamile kadına karşı büyük bir ilgi ve saygı vardır. Hamile kadının canının çektiği yiyecekler mutlaka bulunmaya, hamile olan anne adayına yedirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Yerikleme inancı çok önemlidir. Çocuğun doğumunda gerek adının konulması gerekse konulan ad çok önemlidir. Şöyle ki ad koyma hemen bütün kesimlerde merasim ve toy ile yapılmaktadır. Ad koymayı ise çevresine göre saygın ve sözüne itibar edilir kişiler koymaktadır. Bozkır kültür geleneğinin bir coğrafi ikramı olarak hayvan ve hayvan mamulleri ile ilgili olarak doğum ile ilgili uygulamalar da ortak argümandır. Örneğin, Çocuğun sünnetten önce ata bindirilmesi, yeni doğan çocukların koyun derisine sarılması, merasimlerde et ve et ürünlerinin bolca kullanılması gibi. Sünnet

135 Kalafat, "Balkan Türklerinden Örneklemelerle Halk İnançlarımızda "Saç"", Erciyes, Ocak 2002, S. 301, s. 15.

136 Yaşar Kalafat ve Kurbancemal İlyasova, "Türkmenistan ve Türkiye Dügünü-Ölüm Gelenek ve İnançları", Türksoy, Eylül 2002, S. 7, s. 40.

137 Kalafat, "İkinci Uluslar arası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi ve Görebildiğim Kıbrıs", Rauf Denktaş Armağanı, Turan Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2000, s. 251.

138 Kalafat, "Alaysa Türk Halk Kültüründe Elma İnanç tedavi ilişkisi", Yayımlanmamış makale. s. 4.

Türk Dünyası sair kesim Türklerinde ortak bir uygulamadır. Hemen tüm kesimlerde erkek çocuklar yaşlarının genelde 3-5-7. sinde sünnet ettirilirler. Kırklama inancı hemen tüm Türklerde var olan bir inançtır. Kadının doğum yaptığı gün kırkinci günü yıkanması, Kırkı çıkıncaya kadar doğum yapan kadının evinden dışarı çıkmaması, kırkı çıkıncaya kadar çocuğun doğduğu evden dışarı çıkarılmaması yada gelen misafirlere gösterilmemesi, çocuğun kırklanması...gibi. Doğum sonrası çocukla ilgili ilkler de Türk Dünyası arasında ortak uygulama alanlarındandır. Çocuğun ilk dişinin çıkması, ilk saçının kesilmesi, ilk emeklemesi, ilk yürümesi... bu tür uygulamalarda genelde yemekli toy yapılmaktadır.

Sonuç olarak görülüyor ki, yaklaşık 250 milyona yaklaşan dünya Türk nüfusu halklarının yaşattığı kültürel değerlerinde doğum uygulamaları açısından ortak uygulama ve değerlere sahiptir.

35. A. KƏMALƏNİN LİRİKASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU - Günay ŞİRƏLİYEVƏ Asif qızı¹³⁹

ABSTRACT¹⁴⁰

In the article have been analysed well-known Azerbaijan poetess Kamala Agayeva's patriotism poems. A.Kamala patriotism poems have shown that, love the country as a miracle, suggest this desire to the youth as ideal are valuable pearls.

Vətənpərvərlik, Vətəni sevmək, onu göz bəbəyi kimi qorumaq, onun gözəlliklərinə heyran olmaq, dağına, daşına, torpağına vurulmaq hər bir insan üçün ali hissdır, doğma duyğudur. Vətənsiz insan, insan da vətənsiz olmaz, vətən dediyimiz

139 Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Naxçıvan Muxtar Respublikası. Naxçıvan/AZƏRBAYCAN.

140 Patriotism subject in the lyrics of Kamala Agayeva

Azərbaycan məmləkəti ulu babalarımızın yadigarı, bu günkü yaşayışımızın qarantı, sabaha yolumuzdur. “Vətənə sevdalıyam” deyən və kitablarının birini belə adlandıran K.Ağayevanın lirikası bu mövzu ilə bağlı şeirlərlə zənginləşir, kamillik qazanır. Vətənpərvərlik mövzusu şairənin lirikasında yüksək patetika ilə də (“Azərbaycan vətənimdir” şeirində olduğu kimi), həzin, insani bir sevgi də (“Vətən sevgisi”) əks olunur. O, çılgınlıqla, yüksək ötkəmliklə, həm də qürur hissi ilə doğma yurdu Azərbaycan adlı bir məmləkət olduğunu və bu “etiketi” iftixarla daşdığını bəyan edir:

Yağı göz dikmə yurduma
Bir bax yenilməz orduma
Tanrım da gələr yardıma,
O mənimdir, o mənimdir,
Vətənimdir, Vətənimdir. (1,19)

Vətənin torpağını, daşını gül kimi qoxlamaq gərəkdir. Bütövlükdə Vətən gözəllik simvoludur. Vətən, əbədi məskən seçdiyimiz torpaq, gözümüzün nuru, könül məbədimizdir. Bu sonsuz dünyada bizə düşən gözəl qismət, əziz pay kimidir Vətən. Şair “Vətən sevgisi” şeirini də məhz bu cür mənalandırır və aşağıdakı misralarla tamamlayır:

Qalxıb dağlarına, daşına baxdım,
Ulu qayalarda yaşına baxdım,
Alıb torpağını köksümə sıxdım,
Bir dəstə gülümdür Vətənim mənim. (1,6)

A.Kəmaləyə görə vətən sevgisi insan duyğularının ən ali, yüksək və müqəddəs duyğularıdır. Hər bir insan mənsub olduğu vətəni sevməyi, onu əzizləməyi və qorumağı bacarmalıdır. Kim Vətən və xalq hissindən məhrumdursa insani hisslərdən də məhrumdur. İnsanın yaşayışı, həyata sevgisi doğma yurda, Vətənə sevgisi ilə ölçüklür. İnsanın ucalığı, böyük amallar və məqsədlər uğrunda mübarizə əzmi də Vətən sevgisindən qida alır.

Qürbətdə yaşamaq hər bir azərbaycanlı üçün dözülməz əzab, sağalmaz dərddir. Vətən həsrəti ilə yaşamaq, həyatının son anlarında Vətənə can atmaq, doğulduğu, bya-başə çatdığı yurda yetişmək istəyi, təşnəsi bizim xalqın psixologiyasına müqabildir, uyğundur. Folklorumuzda da, mütəfəkkir yazıçıların əsərlərində də bu hissin ifadəsi olan gözəl nümunələr var. “Qəribin boynu uzun olar”, “Qürbətin od-ocağında vətənin tüstüsü gözəldir”, “Qəribin üzü gülməz” və s. bu kimi məsələlərdə ifadə olunan fikir K.Ağayevanın poeziyasında da həzin, kövrək duyğulara çevrilmişdir. Şairə üçün qürbət də, gözəllik də qəlb sıxandır, könül üzəndir.

Vətən sevgisi onun torpağına, daşına, gülünə, çiçəyinə bütövlükdə vətən deyilən məmləkətə sözün yaxşı mənasında bir möcüzə kimi baxmaq, sevmək deməkdir. “Gül kimi qoxlaram vətən daşını” şeirində də qəriblik hissinin ağrıları şairənin vətənə olan sevgisinin məhz bu anlamda ifadə edir:

Vətən, vüsalına yetməsəm əgər,
Ömrüm bir şam kimi əriyib gedər.
Mən sənə hicrində yandım o qədər,
Könlümü yoluna səpmək istəyəm. (2,35)

Şairə üçün bir ovuc torpaq da, adi bir daş da Vətəndir. Qürbətdə kəfən də insana həsrət köynəyidir:

Bir quru yarpaq da
Bir adi daş da,
Bir ovuc torpaq da

Vətəndir mənə.
Qürbətdə ölərsəm,
Qədərdən olar.
Bir həsrət köynəyi
Kəfəndir mənə (1,15)

Kəmalənin poeziyasında Azərbaycan diyarı, onun qədim və ulu tarixi, möhtəşəm abidələri, unudulmaz ağır günləri, çiçəklənən çağları lirik və epik səpgidə təsvir və tərənnüm olunur. “Arpaçayın nəğməsi”, “Gəmiqaya”, “Möminə xatun məqbərəsi”, “Əcəmi”, “Oğlanqala-Qızqala”, “Apardı Səllər Saranı”, “Solan qönçələr”, “Qız qalası”, “Xəzər”, “Bakı”, “Azərbaycan”, “Mənim gülüstanım”, “Vətənə sevdalıyam” və sair kimi əsərlərdə şairənin Vətən haqqında könül çırpıntıları səslənir. Şairə “Əlincə qalası” şeirində qədim tariximizin qəhrəmanlıq səhifələrindən birini yada salır:

Tariximizin daş yaddaşı, Əlincə!
İgidlərin məhək daşı, Əlincə!
Həm sevincim, həm göz yaşım Əlincə,
Baş əymədin sən düşməne, qılınca.

Sinəm üstə izlər qaldı yadigar,
Nəimdən məzar qaldı yadigar.
İgidlərin özü yoxdu, adı var,
Bir göl varmı “Zeynəbgözü” gölünə? (3,44)

“Gəmiqaya” şeirində oxuyuruq:

Ey qədimlik nişanəmiz Gəmiqaya,
Gerşəyimiz, əfsanəmiz, Gəmiqaya.
Daş sinəndə sirləri var bu dünyanın,
Uzaq-uzaq zamanəmiz, Gəmiqaya.

Sənin o daş vücudunu qucmaq gərək,
Tarix dolu sirlərini açmaq gərək,
Zirvəndəki zirvələri görmək üçün
Bir quş olub başın üstə uçmaq gərək. (3,43)

Göründüyü kimi şairənin min illərin həqiqətlərini əfsanələr şəklində yaşadan Vətən torpağının bir parçası Gəmiqayanı əcdadlarımızın izini qoruyub saxlayan daş sinəmiz kimi mənalandırması olduqca təbi görünür. Və bu maddi və mənəvi abidəni bir quş kimi ucalıqdan seyr etmək, həqiqi vətəndaş həsiyyətidir. Vətənin daş vücudunu qucmaq ona sonsuz məhəbbətin ifadəsidir. Şairin ülvî, müqəddəs duyğuları məhz belə bədiiləşdirmə qüdrəti diqqət cərkəndir.

Beləliklə, şairə K.Ağayeva Vətən sevgisini insan duyğularının ən alisi, ən yüksəyi və ən müqəddəsi olduğu qənaətini şeirlərində yüksək bədiiliklə canlandırır. Onun fikrincə, insan mənsub olduğu vətəni sevməklə özünün cəmiyyət qarşısındakı borcunu yerinə yetirmiş olur. Vətənsiz və imansız yaşamaq, bütün insani hisslərdən məhrum olmaq deməkdir. Gələcəyimiz olan övladlarımıza bu müqəddəs hissləri aşılamaq, Vətən sevgisi ilə alovlandırmaq və onu qorumağı öyrətməyi bacarmaq lazımdır. Şairənin yaradıcılığı bu cəhətdən gözəl poetik nümunələr sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva K. Vətənə sevdalıyam., Bakı. “Nurlan”, 2004, 132 s.
2. Ağayeva K. Qönçələr., Bakı, “Nurlan”, 2005, 180 s.
3. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu., Bakı, Elm, 2003, 248 s.

**36. DAHİ AZERBAIJAN ŞAİRİ NİZAMİNİN YARADICILIĞINDA
MÜTALAA MEVZUU - Doç. Dr. Knyaz ASLAN¹⁴¹****ABSTRACT¹⁴²**

In this article, the author analyzes views of great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi (1141-1209) on significance of reading and its role in formation of intellectuals.

Having a rich personal library, Nizami Ganjevi worked with sources in Arabic, Persian, Hebrew, Nyüzyılani, and Pahlavi languages besides his own native Azerbaijani (Turkic). He had good knowledge in different fields, such as linguistics, literature, history, philosophy, astronomy, geo-graphy, theology, music, medicine, etc., which he gained basically thanks to his reading.

Heroes of Nizami are people highly appreciating the role of books and being regularly occupied with reading. Such heros as Sasanid king KHüsrev (“KHüsrev and Shirin”) and Alekander the Great (“İsgender-name”) paid special attention to creation of a rich library, bringing a lot of interesting books from countries they occupied and translating some of them into their native languages.

Azerbaycan halkının büyük şair ve alimi olan, Batı dünyasında oldukça tanınan Nizami Gencevi (1141-1209) Türk Edebiyatı içinde de mühteşem bir yere sahiptir.

Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuş, bütün eserlerini burada yaratmış ve burada ölmüş Nizami Gencevi eserlerinde kendisinin Türk olduğunu açıkça göstermiştir. Öyle ki Peygamberi bile akılca ve zekaca bir Türk'e benzetir.

Nizami Gencevi dünya edebiyatının Homeros, Ömer Hayyam, Shakespeare, Dante ve Puşkin gibi büyük kalem ustalarından birisidir. Nizami Türk Edebiyatında ilk defa “Hamse” (Beşlik) yazmış olan bir şairdir. Hamse'ye dahil olan eserler bunlardır: “Sırlar Hazinesi”, “Hüsrev ve Şirin”, “Leyli ve Mecnun”, “Yedi Güzel”, “İskendername”. Nizami'nin Hamse'si ve bu Hamse'ye dahil olan eserler kendisinden sonra birçok ünlü şair tarafından taklit edilmiştir.

Nizami kendine kadar gelen bilgiyi ve kültürü çok iyi analiz etmiş ve eserlerinde bu bilgi ve kültürü mükemmel bir biçimde sentezlemiştir. Bu durumuyla Doğu edebiyatlarında bugün de sürdürülen büyük bir edebi geleneğin yaratıcısı olmuştur.

Eserlerinde engin bir kültür görülür. Didaktik, lirik ve epik şiirin örneklerini vermiştir. Onun sanatı hümanizmi hedefler ve şahların, sarayların, okka dudaklı güzellerin konu edildiği Doğu edebiyatına ilk defa sıradan insanı sokar.

Azerbaycan'ın 12. yüzyıldaki ilm ve edebiyatının güneşi sayılan Nizami Gencevi “Şahsiyet hansı müspet deyerlere sahip olmalıdır” sualına cevap olarak böyle diyor: “Alem esrareniz güzelliklere sahip olsa da, her şeyden güzel, üstün ve şerefli varlık yalnız insandır. Bütün başka güzellikler, tabiatın yarattığı maddi ve menevi nemetler insan içindir. İnsan alemin bezedir!”

141 Bakü Devlet Universitesi

142 VIEWS OF NIZAMI GANJAVI ON READING ISSUES. Knyaz ASLAN, Ph. D, Associate Professor, Baku State University

Nizami'ye göre, bu kadar üstün meziyetlere sahip olan insan heyatda kendi şerefini, kendi mövkeyini korumayı bacarmalıdır. Şair müdrik nesihetler vererek, insanları alnaçık yaşamaya, heç kesden minnet götürmemeye, merdane ömür sürmeye, tevazökar olmaya, kendi yanlışlıklarını boynuna almaya, başkalarının güzel cehetlerini değerlendirmeye çağırıyor.

Nizami yazıyor ki, asil sanatkarın mukaddes borcu insanların ahlakına tesir yollarını aktarib tapmak, onlara güzel duygular telkin etmek, meneviyyatın yükselişine çalışmak, çirkin emellere karşı nifret hissi aşılaktır. Onun fikrinde, ağır gilmek için karını tolturmak yok, idrakı zenginleştirmek gerekiyor:

**İnsana arkadır onun kamalı,
Akıldır her kesin dövleti, malı.
Kim ki, yetişmedi akıldan bara,
Okşar insansifet ejdahalara [8].**

Nizami gücün, kuvvetin kamalda, var-dövletin ise akılda olduğunu söylüyor:

**Ucalmak istesen bir kamala çat,
Kamala ehtiram gösterir heyat [7].**

Aklı, kamalı menevi ucalık sayan humanist şair insanın büyüklüğünü, gücünü, küdretini onun biliyinde, söylediği değerli sözlerde, hatıra olarak koyub gittiği kitaplarda görüyor:

**İnsanın kalacak kendisi yadigar,
Yeldir yerde kalan başka her ne var [8].**

Onun düşüncesine göre, insanların mesutluğu, saadetin bela üzerinde zafer kazanması asil şahsiyetlerin yetiştirilmesine bağlı ola bilir.

Bu anlamda dahi şairin “Beşlik”ine ait olan bütün eserlerini bir amal birleştirir: düzgün terbiye ve mesuliyet hissini oyatmak ancak şahsi menevi temizlenme ve tekmileşme yolu ile mümkündür.

Nizami'nin fikrinde, menevi zenginliği, ahlaki saflığı ve fiziki kamilliyi kendisinde birleştiren kamil şahsiyetin yetiştirilmesine tesir gösteren amiller sırasında kitapın ve mütalaanın müstesna yeri vardır. Deyelim ki, eski çağlardan beri “şair”, “söz”, “nezm”, “kitap” aynı anlamda işlenmiştir.

Nizami'nin elm, idrak, söz, akıl, kamal hakkında değerli fikirleri orta yüzyıl karanlıkları içerisinde sönmez güneş gibi dünyaya ışık saçıyor. Doğrudan da en kadim devrlerden başlayarak kitaplar ve kütüphaneler halkın mühüm medeniyet menbeye ve küdretli terbiye vasitesi gibi takdir edilmiştir. Çünkü faydalı kitap hakiketen milyonlarca insanın sedakətli dostu, meslehetçisi, hamisi ve terbiyeçisidir. Yarandığı günden beri insanların en yakın hemdemine çevrilmiş kitap tarihin

mühtelif çağlarında insanların hizmetinde dayanmıştır. İnsanlar en mühüm belliat menbeyi ve tarihin feal taşıyıcısı olan kitap vasitesile telim, tehsil ve terbiye almış, tabiatın ve cemiyetin kanunauygunluklarını öyrenerek derk etmiş, kendi menevi alem-lerini zenginleşdirmiş, medeni seviyyelerini yükseltmişler.

Azerbaycan milli kitapخانه ilminin yaratıcısı, profesör Abuzer Halafov yazıyor: “Dünyanın görkemli alimleri, mütefekkirleri, filosofları, şairleri ve yazarları kitabın ve kütüphanenin şenine, şöretine değerli fikirler ireli sürmüş, söz söylemiş, kelimalar yaratmışlar. Ancak dahi Nizami’nin kelimaları bunların içerisinde en üstün zirve gibi parlıyor ve yüzyıllar geçtikçe kendi parlaklığını artırıyor” [4, 156].

İnsanın büyüklüğünü, gücünü, kudretini onun biliyinde, söylediği değerli sözlerde, koyub gittiği kitaplarda gören dahi Nizami “Beşlik”e ait olan sanat örneklerinde söz sanatı, kitap ve mütale hakkında çok değerli fikirler söylemiştir.

Görkemli şarkçı profesör Yevgeni Bertels’in “dünya edebiyatında misli görünmemiş mükemmel bir eser” gibi takdir ettiği “Hüsrev ve Şirin” poemasında da kitap ve mütalaa ile bağlı çoklu kelimalar vardır.

Tarihçi alimler 12. yüzyılda Gence şehrinde “Dar-el kitap” adlı büyük bir kütüphanenin faaliyette olduğunu, bu kütüphaneye Heddad ibn Asim ibn Bekran Ebülfez Nahçıvaninin başkanlık ettiğini, bu fakti o zaman Azerbaycan’da olmuş Yakut Hemevinin “Mecmeul Huldun” eserinde tasdiklediğini yazıyorlar.

Kitapşünas alim İmamedin Zekiyev ise Azerbaycan’da medeniyetin inkişafına katkı gösteren Atabeylerin hagiyyeti devrinde Gencedeki büyük saray kütüphanesinin (kitap evinin) zengin ve nadir kitap fonduna sahip bir kütüphane gibi şöret tapması, burada 10-dan çok ecnebi dilde el yazma kitaplarının saklandığı hakkında bilgi veriyor.

Atabeyler’in saray kütüphanesine Nizami’nin dayısı Hacı Ömer rehberlik ettiğinden bu zengin elm mebedi genc şairin üzüne açık olmuştur. Lakin dayısı dünyadan köçenden sonra bu kütüphaneden istifadesinin müşküle çevrilmesini Nizami teessüfle yada salıyor:

**Hacı Ömer dayım ölüb gedende,
Düşdüm müsibete, belaya ben de.**

Tarihi kaynaklardan bellidir ki, 11-12. yüzyıllarda Berde şehrinde de zengin saray kütüphanesi ve Cüme mescidinin yanında büyük bir kütüphane olmuştur. Bu kütüphanede kadim dini ve dünyevi el yazmaların bulunması hakkında bilgiler vardır.

Nizami’nin o devrde Gence Berde şehirlerinde olan zengin kütüphanelerden istifade etmesini kendisi de tasdikliyor:

**Belli hekayedir “Hüsrev ve Şirin”,
Dastan yokdur asla bu kadar şirin.
Ruhu okşasa da bu güzel dastan,
Perdede kalmışdı bu gelin çokdan,
Tanıyan yokdu bu güzel alması,
Berdede var idi bir el yazması.
O ölkenin kadim tarihlerinden
Bu dastanı tamam öyrenmişem ben [6,36].**

Bu parça iki mülâhize söylemeye imkan veriyor: birincisi, 12. yüzyılda Berde şehiri inkişaf etmiş, medeni hayatı ile meşhurlaşmış, burada zengin kitap servetine sahip kütüphaneler faaliyet göstermiştir; ikincisi, mütalaa dairesi çok geniş olan Nizami her bir eserini yazarken aramsız aktarılar aparmış, bir fikir söylemek için yüzlerle kitap okumuş, kendi mütalie dairesini ve elmi dünyagörüşünü fasilesiz şahsi tehsil yolu ile zenginleştirmiştir.

Şair “İskendername” poemasının başlangıcında yazıyor:

**İskender hakkında heç bir eserde
Melumat görmedim yığcam bir yerde.
Her köhne nüsheden esas alarak,
Onu kendi şiirimle bezedim ancak,
En eski tarihi eserlerden ben,
Yehudi, nesrani, pehlevilerden
En ince sözleri elime saldım,
Kabıği atarak, meğzini aldım [9, 54].**

Bu parçadan göründüyü gibi, ana dili olan türk dilinden başka bir neçe ecnebi dil bilen şair türk, ereb, fars benböyli ile yanaşı, yehudi, nyüzyılani, pehlevi dillerinde olan el yazma kitaplarını da tapıb okumuş ve onlardan behrenlenmiştir. Eserden getirdiyimiz bu parça aynı zamanda tarihi kaynaklarda Gence kütüphanelerinde bir çok ecnebi dillerde kitapların olması hakkında fikirleri bir daha tasdik ediyor.

Bununla yanaşı, Nizamişünaslar şairin çok zengin şahsi kütüphanesinin olmasını da iddia edirler. Tarihi kaynaklarla yanaşı, büyük yazarımız Mehmed Seid Ordubadinin “Kılıç ve Kalem” romanında da Nizami’nin şahsi ktabkanasının olması hakkında bilgia rast gelir. Romanda gösterilir ki, Sultan Toğrul Gence şehrine geldiği zaman Nizamiye mektub yazmış, büyük şairin kütüphanesine bakmak için izin istemiştir.

Geniş marak dairesine sahip olan Nizami mühtelif elmleri öyrenmeye hususi olarak heves göstermiş, her bir meseleni derinden bilmeye çalışmış, bu amaçla ayrı-ayrı dillerde birçok el yazma kitapları toplamış, onları okuyub benimsemiş, bütün ömrünü ciddi elmi araştırmalara ve bedii yaradıcılığa hyüzyıl etmiştir. O, gece-gündüz kitaplar arasında elleşmeyi, bir gün bele yazı-pozusuz dayanmamağı vermiş etmişti. Kitap okumaktan doymadığını defalarca kayd eden şair “Leyli ve Mecnun” poemasında yazıyor:

**Ne kadar okuyub öyrendim, heyhat,
Yene de kelbimi görmedim rahat [7, 287].**

Nizamişünas alimlerin fikrinde, devrinin dil, edebiyat, tarih, felsefe, poetika, astronomiya, coğrafiya, ilahiyyat, tebabet, ve s. gibi bütün ilmleri bilen, antik dünya medeniyeti hakkında yazılmış saysız-hesabsız eserleri dikkatle okuyan dahi şair kendi bedii irsi ile zengin bir ilmler hazinesi yaratmıştır. Onun benzersiz yaradıcılığı bu möhteşem ilmler hazinesinin heyretamiz alemini eks etdiren esrarengiz bir sergi, mütaliesine insan ömrü çatmayan zengin bir kütüphanedir. Bu sergi, bu kütüphane günden-güne daha da zenginleşir, daha parlak menevi ışık saçır.

Bunu geniş dünyagörüşe ve güçlü mantığa sahip bir şahsiyet gibi büyük hörmet kazanmış şairin “Yeddi güzel” poemasındaki etirafı da sübut ediyor:

**Dünyada ne kadar kitap vardır böyle,
Çalışıb, elleşib getirdim ele.
Erebce, derice, yeri dübelaken,
Bukari, Teberi eserlerinden.
Okudum, okudum, sonra da vardım,
Her gizli hazineden bir dürr çıkardım [8, 31].**

“Dil acizdir demeye, terif sözün şenine” – deyən Nizami'nin kendisi dünyanın en büyük serveti ve en güzel nakışı adlandırıyor:

**Sordu: Köhne kızılı, teze sözmü güzeldir?
Söz serraflı söyledi: Söz dünyanın nakşısıdır!
Sözden başka yukarı başda oturan yokdur,
Mülkün dövleti yalnız onundur, danan yokdur [5, 287].**

1180-1181'de tamamladığı "Hüsrev ve Şirin" manzum destanını Nizami, Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin hükümdarı Cihan Pehlivan'a sunmuştur. Bu eser gerçekten de insan hakkında, onun kalp dünyasının büyüklüğü, fikirlerinin genişliği, aşkın ve zekanın her şeye galip gelen kudreti hakkında güzel bir destandır.

“Hüsrev ve Şirin” poemasında şair ve şair barede düşüncelerini okuyucusu ile bölüşen mütefekkir bedii esere güzellik, teravet getiren, onu okunaklı, yaddakalan eden mühüm hususiyetleri nezere çatdırıyor, söze üstün değer veriyor. Onun fikrince, sanatçı amacsız sözlerden kaçmalı, kendisini gözden salmamalı, kendi değeri ile hatta kızıldan da değerli olan sözleri seçib nezme çekmelidir:

**Polad gibi berkit kızıl kendisi sen,
Salsın söz sikkesi pulu değerden...
Boş, amacız sözler kime gerekdir?
Kim bele sözleri dinleyecektir? [6, 35].**

Şair burada aynı zamanda sanatçının mesuliyetini de müeyyenleştiriyor, onun yaratıcı ömrünün yazdığı eserlerin değeri ile ölçüldüğünü vurguluyor. O diyor ki, asil sanatçı gece-gündüz çalışıb min bir eziyet bahasına ipe-sapa düzdüyü sözleri zerger dakikliyi ile seçmeli, sözün kedrini bilmeli, sözçülüye yol vermemeli, az sözle daha derin fikirler ifade etmeye çalışmalıdır:

**Söze nezme çekmek asandır, asan,
Gerek söz üstünde sen can koyasan.
Sözünde çokluğa koyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun [6, 35].**

Sözün ucalığını, ülviliyini uca tutan şair kalemdaşlarını ayık olmağa, ruha menevi kida veren sözün ecazkar gücünü düzgün değerlendirmeye çağırıyor:

Söz ruhdur, can için ruh bir dermandır,

**Cantek ezizliyi belke bundandır...
Söz deyen kevvasdır, söz ise gövher,
Bu gövher çok çetin emele geler [6, 35].**

Nizami'ni bir sanatçı gibi ucaldan cehetlerden biri de budur ki, o, uydurmaçılığa deyil, heyat hekiketlerine esaslanıyor, mevzularını real heyatdan seçir, başkalarını da yalan yazmamaya, sözü değerden salmamaya saslıyor:

**Söz canlı olanda abi-heyattek,
Her bir mümkün şeyi caizdir demek.
Var doğru yazmağa, madam ki, imkan,
Neçin gelsin gerek ortaya yalan?!
Değerden salmıştır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhteşem olar [6, 35].**

Yalnız gerçekliyi eks ettiren eserlerin ebedi yaşarılığını tasdikleyen şair iftiharla kendisinin birinci poemasını – “Sırlar Hazinesi”ni hatırladıyor, hakiki dünya hadiselelerini real bedii obrazlarla okuyuculara çatdıran bu sanat eserinin heç vakit solmayacağı düşüncesine kökleniyor:

**Serv de kaldırmış düzlük bayrağı,
Onunçün hemişe göydür yarpağı.
Benim hazinem var “Mehzenül-esrar”,
Boş zehmet çekmeyin ne amacı var? [6, 36].**

Nizami “Hüsrev ve Şirin” poemasının mevzuunu da heyatdan aldığını söylüyor, şifahi halk yaradıcılığında, tarihi kaynaklarda ve yazılı bedii edebiyatda bu mevzunun müeyyen kadar eksini tapdığı barede bilgi veriyor, dastanın gerçekliyini sübuta yetiren tarihi abideleri, o cümleden Bisütun dağında taşıyan Ferhada aid edilen nakışları hatırladıyor. O, aynı zamanda bu mehebbet mevzuunu ilk defa yazılı edebiyatda işleyen fars şairi Firdovsinin “Şahname”sinde Hüsrevün şahlık devrinin ışıklandırıldığını kayd ediyor. Lakin Nizami’nin düşüncesine göre:

**Söylerken o hekim bu hoş dastanı,
Çıkarıb içinden aşkı, feğanı.
Altmış yaşındaydı yazanda bunu,
Saklaya bilmirdi yayda okunu!..
Altmışda sevginin, aşkın heycanı
Titrede bilmezdi yorğun kocanı [6, 36-37].**

Firdovsinin yaradıcılığına dekik değer veren Nizami kendi karşısına asıl sanat eseri yaradacağı amaçını koyur. “Hüsrev ve Şirin” poemasının tesdiklediği gibi, şair bu amaçına tamamilen nail oluyor ve şair selefi Firdovsiden daha uca zirvede dayanıyor.

Nizami eserini yazmamışdan önce okuyucusunu düşünüyor, bu kitabı okuyacak her bir şahsın meneviyatını okşamağa çalışıyor. Telebkar okuyucunun görüşüne alnıaçık çıkmak uçun yaradana üz tutup, ulu Tanrıdan kömek diliyor:

**Kömek kapısını aç, ey yaradan,
Göster Nizamiye düz yolu her an...
Davudtek könlümü tezele her an,
Kalksın Zeburumun şöhreti haman [6, 15].**

Din tarihinden belli olduğu gibi, Davud peygamber “Zebur” adlı mukaddes kitabın ehkamlarını melahetle okuyarmış. Bedii edebiyatda “lehni-Davud” (Davudun sesi) güzel sese örnek gibi gösterilir. Burada Nizami “Davud” dedikde kendisini, “Zebur” dedikde ise kendi eserini, daha dekik desek, “Hüsrev ve Şirin” poemasını nezerde tutmuşdur.

Dahi şair insanların üreklerini şadlandıran, gözlerine nur veren, onlara heyat yollarında düzgün yol gösteren, çetin işlerini asanlaştıran değerli bir kitap yazmağı sanatçı ömrünün amacı ve “şadlık kitabı” adlandırıyor:

**Tebimin bakire gelini ancak
Bu dünya üzüne gelsin üzü ağ.
Onu okuyanda ürek şadlansın,
Müşk sepdii yer Kelluk adlansın [6, 15].**

İnsanı daim öğrenmeye, dünyanın sırlarından agah olmağa, kendisini ve kainatı derk etmeye çağıran büyük sanatçının fikrince, eger insan şüuru, insan zekası elmle, bilikle, hikmetle nurlanmasa, yeni metlebler, yeni ideyalar, yeni fikirler yaratmak mümkün olmaz:

**Kainat kendisi de bele devr edir,
Gövher tanıyana aydıdır bu sirr.
Küdretden dünyaya buyruk olmasa,
Şüura hikmetin nuru dolmasa,
Bil, ne kalem yeni bir metleb yazar,
Ne de dırnak tiker yeni bir paltar.**

Başka bir parçada şair yazıyor:

**Bu kara sedefa dikkat veriyorken,
Çok anlam dürrüne rast geleceksen [6, 267].**

“Kara sedef” dedikde yazını nezerde tutan Nizami burada telebkar okuyucusuna “Sen bu eserde birçok anlam incelikleri ile karşılaşacaksın” metlebinin aydınlaştııyor.

Tamamile mantika uygundur ki, Nizami eserlerinin kahramanları da kendisini uca tutan, kütüphanenü üstün değerlendiren, meşhur şair, alim ve filosofların kitaplarını mütalaa eden şahsiyetlerdir. Bu yönden şair esas kahramanlarından biri olan Hüsrev obrazını menevi inkişaf prosesinde tesvir ederek, sözün küdretini, söz sanatının terbiyevi gücünü çok büyük ustalıkla eks etdirir. Cocuklukdan eyş-işret

içerisinde büyüyen, her cür kaygı ve dikkatle ehate olunun Hüsrev aşık olduğu Şirini asil mehebbetle sevmeye başlayandan sonra sevgilisinin tesiri ile kendisini ve dünyanı derk etmeye başlıyor, onun tövsiyesi ve teklifi ile elm-bilik öğrenmeye çalışıyor. O, Şirinin öyüdü neticesinde meşhur alim Büzürgumutı yanına çağırıyor, ona heyat, dünya, yaşayış, olum, ölüm, ahiret ve s. hakkında suallar veriyor, aldığı cavablardan tesirleniyor. Büzürgumutın “Kelile ve Dimne”den danıştığı kırk ehvalat Hüsrevu tamamilde değiştirir ve o, eserin sonunda ahlaki cehetden yetkin bir şahsiyyet katına yükseliyor. Ele bu faktın kendisi büyük Nizami’nin söze, kitapa, mütalieye ne kadar üstünlük vermesinin sübutudur.

Bu bakımdan Nizami’nin “İskendername” poeması da dikkati daha çok celb ediyor. Eserin başlanğıcında bu kitabın başka kitaplardan üstünlüyü hakkında söz açan Nizami en mahir kitap tebliğatçısı gibi eserin dikkatle okunmasını okuyuculardan istiyor. Şair bu kitabın insan seadeti namine hizmet göstereceğine umut basılıyor.

Meraklıdır ki, eserin kahramanı Makedoniyalı İskender hemişe tanınmış alimlerin ehatesinde olur, mütalaaye ciddi fikir verir, uzak seferlere çıkarken böyle kendisi ile kitaplar aparır, işgal etdiyi ölkelerden değerli kitapları toplayıp getiriyor, onları tercüme ettiriyor, yeni kütüphanelerin yaradılmasına hususi dikkat yetiriyor.

Bu cehetden İskender’in İran’dan Ruma kayıdarken kitaplar aparmasını Nizami böyle tesvir ediyor:

**İskender ağıyla tökdü bir tedbir,
Emr etdi: tez gelsin, atlansın vezir.
Orda kütüphane vardırsa ne kadar,
İşareeledi, tez getirsinler [9, 196].**

Demeli, İskender kitabı hazine ile, kızıyla beraber tutuyor, onu layikince değerlendirmeyi başarıyor.

Poemanın başka bir hissesinde Nizami yazıyor:

**İster Rum elinde, ister Yunan’da,
Dünya dillerinde ne vardır cahanda,
Buyurdu tercüme edilsin bütün
Bilik hazinesini toldurmak için.
Dürr yığdı ilm için bir-bir her yandan,
Bunlardan yaratdı büyük bir ümman [9, 237].**

Buradan da görüldüyü gibi, Nizami kitabı “dürr”, kütüphanenı ise “dürr ümmanı”, “bilik hazinesi” adlandırıyor.

Profesör A.Halafovun yazdığı gibi, tekce ele bu parçanın tehlili çok aydın göstürüyor ki, büyük Nizami’nin kitap ve kütüphane hakkında fikirleri, onun yaşadığı devrün çok üstün zirvesi olmakla yanaşı, çağdaş devrümüzde de çok yüksekde duran bir fikir, dünyabakışı gibi ölmezliyini saklamış, kitabı ve kütüphanenı bebelai medeniyetin zirvesine çevirmiştir [4, 156].

Doğrudan da dahi şairimizin 12. yüzyılda kitapa ve kütüphaneye verdiyi bu üstün değer kendi ilmi ve medeni ehemmiyyetine göre çok ucada durur. Nizami kendi eserlerinde ardıcıl ve tekrar mütalaani ilm, bilik kazanmanın esas vasitesi sayır, mütalaa dairesi geniş ve herterefli olan insanın kamil şahsiyyet gibi formalaşacağından umutle söhbet açır, çok okuyub az yazmanın, çok bilib az danışmanın faydasından

behs ediyor. Şairin fikrinde, şahsiyeti her hansı bir rütbe yok, yalnız ilm, bilik, terbiye ucalda bilir. Üstün devlet vezifesi tutan kişi sabah hemin vezifeden dübelase, evvelki mövkeyini de itirer, lakin ilm, bilik sahibi hemişe en ülvi üstünlükde dayanar. Onu saymamak, meğlub etmek mümkün deyil. Buna göre de Nizami Makedoniyalı İskender'in dilinden yazıyor:

**“Alimdir gözsimde en eziz insan!
İlmle, hünerle! Başka cür heç kes
Heç kese üstünlük eleye bilmez!
Rütbelere içinde seçilir biri,
Hamıdan ucadır alimin yeri!”** [9,430].

Dahi şair “Hüsrev ve Şirin” poemasında ise yedi yaşlı oğlu Mühemmede nesihat vererek yazıyor:

**Bilik kesb etmekle dünyanı kazan,
Esmanı oku ki, anlam alasan.
Kaç o sözlerden ki, amacız, boşdur,
İlahi elmler öğrenmek hoşdur.
Ele namuslu ol, desin o gören:
“Akıllı oğluna, Nizami, ehse!”** [6, 276].

Ulu mütefekkirin bu değerli nesiheti bu gün de oldukça aktualdır ve asilinde her bir Azərbaycan övladına ünvanlanmış ağsakal öyüdü gibi kabul edilmelidir.

Müdrük söze, müdrük sözleri toplayıb nesilden-nasile çatdıran kitapa ve bu kitaplara koruyan, okuyucuların istifadesine veren kütüphanelere hörmət ve ehtiramını defalarca bilirtən şair:

**Şiiri okunanda bu Nizaminin,
Kendisi de her sözde görünür yakın.
Gizlenib kendisini vermezmi nişan,
Sene her beytinde bir sirr danışan?
Yüz il sonra sorsan: “Bes o hardadır?”
Her beyti sasilener: “Burda, burdadır!”** – [6, 287].

yazmakla güzel kitabın her misrasının müellifini tanıtdıracağına, yüzyıllarla yaşamasına zemin yaradacağına eminliyini bildiriyor. Dahi şair nece de haklı imiş!..

Bir sözle, büyük hikmet sahibi ve dahi alim olan Nizami şahsiyetin formalaşmasında ilmin, biliyin, kitabın, mütalaanın rolüne üstün değer vermiş, aynı zamanda kendisi de ömrü boyu değerli kitaplardan ve zengin kütüphanelerden istifade ederek kamil insan gibi formalaşmış ve gelecek nesile miras koyduğu eserleri ile misilsiz dünya şöhrəti kazanmıştır.

EDEBİYAT

1. Allahverdiyev B. Nizami Gencevi kitab ve mütalaa hakkında // İlmi eserler: “Kütüphanəşünaslıq və bibliografiya” seriyası. – Bakü: ADU, 1971. – S.31-39.
2. Araslı H. Şairin heyatı. – Bakü: Genclik, 1967. – 188 s.
2. Azade R. Nizami poetikası. – Bakü: Elm, 1981. – 250 s.

3. Bertels E. Büyük Azerbaycan şairi Nizami. – Bakü: Elm, 1981. – 146 s.
4. Halafov A. Azerbaycan'da kütüphane işinin tarihi (En kadim devrlerden XX yüzyilliyeye kadar). – Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2004. – 328 s.
5. Gencevi N. Sırlar hazinesi. – Bakü: Çarşıoğlu, 2004. – 168 s.
6. Gencevi N. Hüsrev ve Şirin. – Bakü: Çarşıoğlu, 2004. – 320 s.
7. Gencevi N. Leyli ve Mecnun. – Bakü: Çarşıoğlu, 2004. – 240 s.
8. Gencevi N. Yeddi güzel. – Bakü: Çarşıoğlu, 2004. – 280 s.
9. Gencevi N. İskendername. – Bakü: Çarşıoğlu, 2004. – 552 s.

37. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE ORGANİK TARIMIN YERİ VE ONUN TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ - Dr. Hezi Askerhan oğlu EYNALOV¹⁴³**ÖZET**

Küreselleşme süreci ile beraber büyük ivme ile gerçekleşen teknolojik gelişmeler çok kısa bir zamanda çeşitli üretim alanlarına uygulanmaya başlanmıştır. Bu durum etkisini tarımsal sistem üzerinde de göstermiş ve en az girdi ile en fazla ürün alabilmek için gelişen teknolojiler tarıma uygulanmış, fakat bu süreç içinde pek çok dengeler göz ardı edilmiştir. Neticede küreselleşme sürecinin en önemli global problemlerinden biri olarak, tarımsal faaliyetlere bağlı ciddi çevre ve sağlık sorunları meydana gelmiştir. Günümüzde ise bu sorunları meydana getiren geleneksel tarım uygulamalarına alternatif sistemler araştırılmakta olup, çevre ve insan sağlığını önemseyen, doğayı koruyan organik tarım bir çıkış noktası olarak benimsenmektedir.

Bağımsızlığını 1991 yılında kazanan Azerbaycan'da Sovyet döneminde uygulanan yanlış tarım politikaları çok ciddi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Merkezi planlama sistemi kapsamında uygulanan tarım politikası kimyasal girdi kullanımını ön planda tutmuş ve çevrenin korunmasını göz ardı etmiştir.

Bağımsızlıktan sonraki dönemde de Azerbaycan'da tarıma bağlı çevre sorunları devam etmiş ve organik tarım üretimi uzun bir zaman gündeme gelmemiştir. Son dönemlerde ülkede organik tarım konusunda bazı girişimler gerçekleşmektedir. Türkiye'nin bu aladaki tecrübesi iki ülke arasındaki önemli işbirliği imkanların geliştirilmesini mümkün kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Organik Tarım, Çevre Sorunları, Tarımsal Faaliyetler

GİRİŞ

İnsanoğlunun var olduğu günden bu ayna doğayı dizginleme ve kontrol altına alma girişimleri hep devam etmiştir. Bu girişimlerin esasını da tarım oluşturmuştur. Zamanla artan tarımsal alanlar bu üretim sahasına olan ilgiyi de artırmıştır. Özellikle Sanayi devrimi ile beraber dünyada nüfus artışı görülmeye başlamıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları bu nüfus artışının hızını kesmiş olsa da daha sonraki dönemlerde bu durum aynı şekilde devam etmiştir. Nüfustaki bu hızlı artış gıda ürünlerine olan talebi de giderek artırmıştır. Fakat tarımsal üretim artan nüfusun gıda ürünlerine olan ihtiyacını karşılayamamıştır. Özellikle meydana gelen yeni teknolojik gelişmeler bu talebi karşılayabilmek için geniş bir şekilde tarımda kullanılmaya başlanılmıştır. Böylelikle tarımsal politikalarda da önemli derecede değişiklikler görülmüştür. Uygulanmaya başlayan yeni politikalarla, tarımda geliştirilen yeni teknolojilerin temel hedefi ise birim alandan en yüksek verim elde etmek olmuştur. Küreselleşme sürecindeki dünyada hızla artan nüfusla beraber gıda ürünlerine olan talebin arttığı gözle görülen bir gerçektir. Küresel ekonomik problemlerden biri olan gıda güvenliğinin sağlanması da insanlara yeterli ve sağlıklı gıda ürünlerinin ulaştırılmasına bağlıdır. Bugün dünyanın bir çok az gelişmiş ülkelerindeki en önemli sorun da insanların yeterli miktarda gıda elde edememesidir. Yeterli miktarda gıda elde edilen ülkelerde ise gıdaların insan sağlığını ciddi tehdit etmeye başladığı da her kes tarafından bilinen bir durumdur. Gıda ürünlerine olan talebin artması ile ikinci

143 Azerbaycan Qafqaz Üniversitesi Öğretim Görevlisi, eynalov@yahoo.com, heynalov@hotmail.com

dünya savaşından sonra tarımda kimyasal gübrelerin kullanımı da bir hayli artmıştır. Özellikle küreselleşme sürecinde büyük bir ivme kazanan teknolojik gelişmeler çok kısa bir zamanda tüm tarımsal alanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Fakat bu süreçte, birçok sahada olduğu gibi, doğanın kendi iç dengeleri de göz ardı edilmiş ve ciddi sağlık sorunları meydana gelmiştir. Tüketicilerin yeme alışkanlıklarındaki değişiklikler, gıda güvenliğine yönelmiş olan tehditler ve en önemlisi insan sağlığı ile ilgili sorunlar organik ürünlere olan talebi artırmıştır.

KÜRESEL ÇEVRE SORUNLARI VE ORGANİK TARIM

Dünya genelinde 1950'lerden sonra geniş üretim alanı kazanan entensif tarım yöntemleri giderek doğal ve biyolojik dengenin bozulmasına, tarımsal ürünlerdeki kimyasal atıkların insan sağlığını tehdit edebilecek hale gelmesine, bitki ve hayvan sağlığının bozulmasına ve bütün bunlara bağlı olarak üretim maliyetlerinin her geçen gün artmasına sebep olmuştur. Bu sakıncaları gidermek amacıyla örgütlenen üreticiler ve tüketiciler doğayı tahrip etmeyen alternatif yöntemlerle üretilen ürünler tercih etmeye başlamışlardır. Ortaya çıkan bu alternatif yöntem de organik tarım adını almıştır.

Genel olarak organik tarım, üretimde kimyasal girdi kullanılmadan üretimden tüketime kadar her aşaması kontrollü ve sertifikalı tarımsal üretim yöntemidir. Bu üretim metodunun asıl amacı ise, yaşamın vazgeçilmez üç unsuru olan toprak, su kaynakları ve havayı kirletmeden çevre, insan, bitki ve insan sağlığını korumaktır. Küreselleşme sürecinde çevre sorunlarının durmadan artması organik tarımın önemini ve rolünü de artırmaya başlamıştır.

Son yıllarda tarımsal ilaç ve gübrelerin bilinçsizce kullanımı belirli oranda bitkisel üretimde artışa neden olsa da, beraberinde ciddi çevre ve sağlık sorunları meydana getirmiştir. Bu gibi durumlar ise ilaç ve gübrelerin terkibindeki fosfor ve nitratların toprağın derinliklerindeki tatlı su kaynaklarına ulaşması ile insanların ve çevredeki canlıların yaşamları bakımından ciddi sorunlar meydana getirmektedir.

Her türlü sentetik, kimyasal ilaçlar ve gübrelerin kullanımının yasaklanmasının yanında organik ve yeşil gübreleme, münavebe, toprağın muhafazası, bitkinin direncini artırma, parazit ve predatörlerden yararlanmayı tavsiye eden bütün bu üretim tarzında üretimde miktar artışı değil ürünün kalitesinin yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Günümüzde organik tarımla toprak ve su kaynakları ile havayı kirletmeden, çevre, bitki, hayvan ve insan sağlığını korumak mümkün olmaktadır.

Küreselleşme sürecindeki önemli problemlerden biri olan çevre sorunlarının meydana gelmesinde tarımdaki bilinçsiz ve kontrolsüz uygulamaların önemli rolünün olduğunu söylemek gerekir. Genel olarak toprak, hava ve sudan oluşan çevre kavramı, zaman içinde bu faktörlerin faydalı kullanımlarının azalmasına neden olacak şekilde mevcut olan yapılarının ve işleyişlerinin bozulması sonucunda çevre kirliliğine dönüşmüş olur (Yazgan,2006). Sanayileşme süreci ile birlikte meydana gelen olumsuzlukların çevre kirliliği bakımından önemli olduğu ifade edilmektedir. Fakat bu süreçten önce de çevreyi oluşturan faktörlerin, tarımsal üretim amaçlı müdahalelerle tahrip edildiği ve faydalı kullanımının azaldığı bilinmektedir. Yeni tarımsal alanlar elde etmek için doğanın bozulmaya başlanması, bu dengeyi bozan tarım teknolojilerinin ve kimyasal ilaçların kullanılması, daha fazla ürün elde edilmesi amacı ile kontrolsüz ve yoğun girdi kullanımı, ürünlerin genetik yapılarına olan müdahaleler, tarımda verimliliği artırmış olsa da çevre kirliliği bakımından olumsuz sonuçlar meydana getirmiştir. Tarıma bağlı çevre sorunlarının uzun vadeli sonuçlar doğurması,

ekosistemin bu sorunları bir şekilde çözebileceği düşüncesi tarımsal kaynaklı çevre kirlenmesini sanayi kirlenmesine göre daha geri plana itmiştir. Son yıllarda sanayiye bağlı çevre kirlenmeleri daha ön plana çıkarak bununla ilgili çeşitli önlemler alınmış ve belirli başarılar elde edilmiştir. Fakat tarımsal çevre kirliliği sanayi kirliliğine göre bir kadar dikkatlerden uzak kalmış ve olabildiğince çevre kirlletmeye devam edilmiştir. Tarımsal faaliyetlerin dünyada her geçen gün geniş alanlar kapsamı, giderek gıda kaynaklı sağlık sorunların yaygınlaşmaya başlaması ile tarımsal üretim üzerinde, sanayi kirliliğine karşı verilen tepkilere benzer reaksiyonlar gösterilemeye başlanılmıştır. Tarıma bağlı çevre sorunlarının azaltılması ve insan sağlığını koruyacak tarım ürünlerinin üretilmesine ciddi katkı sağlayacak üretim metotlarından biri olarak organik tarım bu konuya duyarlı çevreler tarafından geliştirilmiştir. Temel amacı insan sağlığını tehdit etmeyen sağlıklı tarım ürünleri yetiştirmek olan organik tarımın aynı zamanda ekosistemdeki dengenin korunmasında önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tarımsal faaliyetlerin en önemli faktörlerinden biri olan toprağın korunması ve verimliliğinin artırılması son derece önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel tarım üretiminde daha fazla ürün elde edilmesi için kullanılan kimyasal girdiler uzun dönemde toprağın kalitesini azaltarak ciddi olumsuz durumlar meydana getirmektedir (Karaer,2003). Organik tarımda ise üreticiler toprağın kalitesini artırmak için her hangi bir sentetik besin elementi kullanmamaktadırlar. Toprağın verimliliğinin artırılmasına önemli katkısı olan organik tarımda kullanılan gübreler genel olarak çiftlik atıkları, bitki atıkları ve organik azotlu gübrelere oluşmaktadır. Bu bakımdan da organik tarım yapılan toprak arazilerinin her zaman organik maddelerle zengin olduğu dikkat çekmektedir. Yapılan araştırmalara göre organik tarım yapılan topraklarda, klasik tarımsal topraklara göre daha fazla mikrobiyolojik aktivite görülmüştür. Diğer taraftan ise günümüzdeki önemli çevre sorunlarında bir olan toprak erozyonunun da karşısının alınmasında organik tarımın büyük rolünün olduğu bilinmektedir. Genel olarak toprakların üst katındaki verimli tabakanın kaybolması şeklinde kendisini gösteren toprak erozyonu organik tarım vasıtası ile önlenabilmektedir. Organik tarım üretimi yapılan topraklar önemli miktarda organik maddeler içermekle toprağın yapısını iyileştirmekte ve klasik tarım yapılan topraklara göre daha az erozyona maruz kalmaktadır.

Yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının korunması günümüzde son derece önemli bir konudur. Dünyada pek çok ülkenin su sıkıntısı yaşadığı bir dönemde söz konusu su kaynaklarının korunması giderek önemini artırmaya başlamıştır. Özellikle yoğun kimyasal girdi kullanımının olduğu geleneksel tarım metodu bu tehlikenin boyutlarını daha da artırmıştır. Giderek artan tarım faaliyetleri sonucunda tarımsal alanlarda biriken sentetik gübreler ve diğer kalıntılar rüzgar ve sular vasıtası ile taşınarak, yer altı ve yerüstü sulara karışır ve bu suların kalitesini bozar.

Organik tarımda ise kimyasal ve sentetik gübrelerin kullanımı olmadığı için su kaynaklarının kirlenme riski de son derece azdır. Pek çok gelişmiş ülkelerde içme su kaynaklarının kirlenmeye karşı korunabilmesi için bu alanlarda yapılan klasik tarımın organik tarıma dönüştürülmesi istenmekte ve yaygın olarak da desteklenmektedir.

Tarımsal üretimin en önemli girdilerin biri olan suyun bazı zamanlarda gereksiz ve fazla kullanılması sonucunda toprakta tuzluluk oranı artırmış olur. Su içindeki tuzların toprakta birikmesi sonucunda meydana gelen tuzlulaşmanın pek çok ülkede ciddi sorun olduğu bilinmektedir. Buharlaştırmanın fazla olduğu kurak sahalarda, yapılan üretim için bol miktarda suyun ve inorganik gübrelerin kullanılması zaman içinde toprağın üst tabakasında tuz miktarının yoğunlaşmasına ve bu alanların

kullanımının kısıtlanmasına neden olur. Fakat, organik tarımda kullanılan topraklarda bol miktarda organik maddelerin bulunması ve bu maddelerin sulama suyunu bitkilere yararlı bir şekilde koruması, bu türlü alanlarda daha az sulama ihtiyacını doğurmaktadır. Bunu dışında sentetik gübre kullanımının olmaması da topraktaki tuz birikimini azaltıyor ve organik tarımın bu açıdan da önemini göstermiş oluyor (NSC, 1999)

Diğer bir önemli tarımsal sorun olan çölleşmede yine günümüzde dünya ülkelerinin gündeminde olan bir sorundur. Toprakların üretim için aşırı kullanılması, giderek hızlı bir şekilde doğal bitki örtüsünün yok edilmesi sonucunda verimli toprak katının kalitesinin düşmesi çölleşme olarak bilinmektedir. Çölleşme sonucunda meydana gelen toprak erozyonu ve tuzlaşmada yukarıda ifade ettiğimiz gibi ciddi olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Organik tarım yapılan topraklarda ise mikroorganizmaların bol miktarda bulunması üretim açısından daha iyi bir ortamın oluşmasına ve çölleşme sürecini önleyen bir toprak yapısının oluşmasına neden olmaktadır.

Son dönemlerde tüm dünyayı rahatsız eden bir konuda küresel ısınma ve buna bağlı olarak gerçekleşen iklim değişikliğidir. Günümüzün önemli bir problemi olan küresel ısınma genel olarak yenilenemeyen doğal kaynakların yakılması ile oluşan sera gazlarının (CO_2 , CH_4 , N_2O) atmosferde birikmesi sonucu meydana gelmektedir. Uluslararası kurumların verdiği rakamlara göre tarımsal kaynaklı sera gazlarının genel içindeki payı %20'dir (FAO, 2006). Bu bakımdan da olumsuz çevresel etkisinin az olduğu tarımsal üretim metotları da artık bir zorunluluk ifade etmektedir. Bu bakımdan sera gazlarının oluşumunu önleyen organik tarımın yaygınlaştırılması da son derece önem taşımaktadır (NSC, 1999).

ORGANİK TARIMIN SOSYAL VE EKONOMİK BOYUTLARI

Genel olarak tarımsal faaliyet olarak bilinen organik tarımın hem sosyal hem de ekonomik boyutlarının olduğu bilinmektedir.

Tarımsal teknolojilerdeki hızlı gelişmeler artan nüfus kaygısı ile üretimi artırmış olsa da dar gelirli çiftçiler açısından olumlu bir durum meydana getirmemiştir. Yeni tohumların ve gübrelerin kullanımı ile dar gelirli insanlar piyasadaki rekabet güçlerini kaybederek ciddi maliyetlerle karşı karşıya kalmışlardır. Organik tarım ise yerel teknikler kullanılarak yapıldığı için çiftçi bakımından olumsuz maliyetler meydana getirmemekle beraber onlara ve ailelerine önemli gelir sağlamaktadır.

Kimyasal girdilerin kullanımının artması ile azalan toprak verimliliği çiftçilerin gelirlerinin azalması sonucunu doğurmakta ve kırsal alanlardan kentlere göç kaçınılmaz bir hale gelmektedir. Bu durum ise kırsal kesimde yaşayan toplumun yaş ve cinsiyet dengesini değiştirmekle genel sosyo-ekonomik dengeyi de bozmaktadır (Özaslan, 2006).

Toprağın verimliliğini korumayı ön planda tutan organik tarım, kimyasal girdi kullanmamakla da önemli bir maliyet artışının önüne geçmektedir. Bu durum da dar gelirli çiftçilerin toprağa ve yaşadıkları yerlere bağımlılıklarını artırmaktadır. Büyük kentlerin günümüzde hızla artan sıkıntıları göz ardı edilmez ise, organik tarımın bu husustaki önemi de bir o kadar daha iyi anlaşılır.

Son yıllarda organik ürünlere olan talebin artmasının altında yatan en önemli neden ürünlerin kalitesi ve sağlık bakımından güvenilirlik unsurlarıdır. Kimyasal ilaç kalıntılarının yol açmış olduğu çeşitli sağlık sorunları insanların yaşam kalitesi üzerinde olumsuz etki bırakarak, ülke ekonomisine ve aile bütçesine ciddi yük

getirmektedir. Organik tarım ise tam tersine tarımsal ürün kaynaklı sağlık sorunlarının önlenmesinde, insanların daha sağlıklı ürünler elde ederek güvenli beslenmesinde önemli rol oynamaktadır. Çevreye dost bir üretim sistemi benimseyen organik tarım zamanla çiftçilere ek gelir sağlayacak bir durum meydana getirir. Ekosistemin korunmasını temel amaç edinen organik tarım belirli dönem sonra ekolojik turizmle de bölge halkına ek gelir sağlamış olacaktır. Geliri artan çiftçiler ise sosyal durumunun iyileşmesi ile birlikte daha güçlü bir toplumsal yapı oluşturuyorlar. Şehirlere göçü hızlandıran klasik tarım üretimin yerini alan ve kırsal kesime bağlılığı artıran organik tarımın gelişmiş ülkelerde büyük rağbet görmeye başlaması da bu üretimin sosyal yönünün ağırlıklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Dengesiz ve kontrolsüz kullanılan kıt beşeri kaynaklar ile artan dünya nüfusunun ihtiyaçlarının karşılanamama endişesi her geçen gün kaygı ile izlenilmektedir. Kimyasal girdilerin kullanılması ile tarımda artan verimlilik, az gelişmiş ülkelerde gıda açığı sorununu giderememiştir. Tarımda kullanılan kimyasalların besinlerdeki kalıntılardaki vasıtası ile insanlara ulaşması, toprakta da doğada biriken bu atıkların yine aynı doğayı tehdit etmesi de bu süreçte olumsuz ekonomik sonuçlar meydana getireceği bakımından kaygı verici duruma gelmiştir. Uzun bir süre kimyasal madde kullanımına maruz kalan topraklarda ise verimliliğin giderek azalması da kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu da tarım üreticileri ve ülke ekonomisi bakımından da çokta arzu edilen bir durum değildir. Diğer taraftan sağlıksız besin ürünlerinin meydana getirmiş olduğu sağlık sorunları ve bunlara harcanan paralarında ciddi bir ekonomik kayıp olduğunu da ifade etmek gerekiyor (Boyacıoğlu,2003). Bu noktada organik tarımın önemi bir kez görünmüş oluyor ki, uzun vadede toprağın verimini artırarak sağlıklı besin ürünlerinin elde edilmesinde bu üretim biçiminin katkısının da inkar edilmesi mümkün değildir. Emek yoğun bir üretim olan organik tarım özellikle azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki istihdama da olumlu katkılar sağlamaktadır. Yüksek kırsal nüfusun olduğu ülkeler, organik tarımın yaygınlaşması ile diğer ülkelere göre zaman içinde önemli bir rekabet avantajı sağlamaya başlayacaktır.

Gelişmiş ülkelerde tarıma verilen destek neticesinde artan üretim ve meydana gelen üretim fazlalığına rağmen sanayi ürünlerine tanınan vergi indirimleri tarım ürünlerine tanınmamıştır. Fakat artan organik ürün talebini karşılayamayan gelişmiş ülkeler bu ürünlerin dış ticaretle ilgili tüm engellerini ortadan kaldırmışlardır. Bu ise, azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki kırsal kesimlerde yapılan organik tarım üretiminin doğrudan dış ticarete konu olan ürünler üretmesi ile sonuçlanarak, o bölgelerin kalkınmasına katkı sağlamaktadır.

ORGANİK TARIMIN AZERBAYCAN – TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Azerbaycan ile Türkiye çok yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler içersinde olan iki kardeş ülkelerdir. Eski Sovyet ülkeleri arasında tarihi ve coğrafi yakınlığa sahip olan Azerbaycan'ın Türkiye ile olan ilişkileri bu ülkenin 1991 yılında bağımsızlığını kazanması ile hızlı bir şekilde başlamıştır. Özellikle Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke olması da bu ilişkilerin daha da hızlı gelişmesine sebep olmuştur. Zengin doğal gaz ve petrol rezervine sahip olan Azerbaycan kısa bir zamanda yabancı sermayenin rağbet gösterdiği ülke konumuna gelmiştir. Her ne kadar Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile ülke kendisini savaş ortamı içinde bulsa da, 1994 yılında elde edilmiş olan ateşkes ve siyasi istikrar ekonomik gelişmenin başlangıcı

olmuştur. 70 yıla yakın bir süre merkezi idare etme sistemi ile idare edilmiş olan Azerbaycan ekonomisi bağımsızlığını kazandığı dönemlerde ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştır. Piyasa ekonomisine yönelme süreci Azerbaycan için çok ağır olmuştur. Özellikle Karabağ savaşı sonucunda topraklarının %20'nin işgal edilmesi, nüfusun bir milyona yakınının koç etmek zorunda kalması, işsizlik, iç siyasi ve ekonomik istikrarsızlık ülkeyi sıkıntılı bir sürece sokmuştur. 1994 yılı ile birlikte ülkeye istikrar gelmiş ve petrol anlaşmaları ile birlikte ülke ekonomisinde canlanma göstermiştir.

Azerbaycan ekonomisinde sanayiden sonra en önemli sektör tarım sektörü olmuştur. Üretim açısından tarım sektörü ikinci sırada olsa da istihdam bakımından ilk sırayı almıştır. Sovyet döneminde planlı bir tarım faaliyeti hayata geçirilmiştir. Tarımdaki idare etme sistemi kollektiv mülkiyet olarak bilinen "Kolhoz" ve devlet çiftlikleri olarak da adlandırılan "Sovhoz"lar vasıtası ile olmuştur. Sovyetler Birliği nüfusunun giderek artması tarım ürünlerine olan talebi her geçen gün artırmış ve birliğe dahil olan cumhuriyetlere tarımsal üretim konusundaki baskılarda artmaya başlamıştır. Merkezden gelen emirlere itiraz hakkı olmayan bu ülkeler de bu konudaki kapasitelerini zorlamak mecburiyetinde kalmışlardır. Hatta belirli üretim sahalarında birlik ülkeleri yarış haline sokularak üretimin maksimum hale getirilmesi sağlanılmıştır. Azerbaycan'ın Özbekistan'la girmiş olduğu pamuk yarışı da böyle bir politikanın sonucu olmuştur. Üretimin artırmaya yönelik bu çalışmalar tarımda oldukça yoğun kimyasal gübre kullanımını zorunlu hale getirmiştir. Azerbaycan'da kurulmuş olan kimyasal gübre üretim fabrikaları bu sahadaki durumu açıklamaktadır.

Azerbaycan bağımsızlığını kazanmakla beraber piyasa ekonomisine geçişini ilan etmiş ve tüm sahalarda olduğu gibi tarım alanında da özelleştirme sürecini başlatmıştır. "Kolhoz" ve "Sovhoz"ların ortadan kaldırılması ve onların topraklarının özelleştirilmesi tarım sahasında yapılan önemli reformlar olmuştur. Fakat merkezin maliye desteğinin kesilmiş olması ve dahili sermaye yetersizliği tarım üretimini tüm sahalarda olduğu gibi bir hayli azaltmıştır. Verimli topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmiş olması ve artan nüfus karşısında tarımsal ürün ihtiyacının karşılanması içinde eskiden kalmış teknik ve teknolojilerle tarım üretimi yapılmaya çalışılmış ve giderek kimyasal gübre kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu gelişmeler ise ülkede çok kısa bir zamanda olumsuz etkilerin göstermeğe başlamıştır. Aşırı kimyasal gübre kullanımı su ve toprakları ciddi bir şekilde kirletmiştir. Son dönemlerde ise meydana gelen pek çok hastalıkların ise tüketilen gıdalardan kaynakladığı da bilimsel olarak ispat edilmiştir.

Son dönemlerde meydana gelen bu gibi sıkıntılar Azerbaycan'da alternatif tarım üretimi olan ekolojik tarımı gündeme taşımıştır. Fakat bu sahada Azerbaycan'da yeterli bilgi birikimin olduğu söylenemez. Bu açıdan da ciddi işbirliği içinde olunan Türkiye'nin 20 yıllık Organik Tarım tecrübesinin öğrenilmesi ve Azerbaycan açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle organik tarımın gelişim sürecinin öğrenilmesi, hukuki sahadaki birikimin incelenmesi, Türk organik tarım işletmelerinin yapılarının araştırması ve tecrübeden istifade ederek Azerbaycan'da organik tarım işletmelerinin geliştirilmesi iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere önemli katkı sağlayacaktır. Türk tarım işletmelerindeki verimlilik ve maliyet analizi, toprak kullanımı, hastalıklarla mücadele, ürün pazarlanması, eğitim ve kredi imkanları gibi konular yeni oluşturulmaya çalışılan Azerbaycan organik tarım alanı bakımından büyük önem arz edecektir.

Zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olan Azerbaycan'da yatırımların daha çok bu alanlara yönelmesi ile beraber Hollanda Senderomu tehlikesi görülmeye

başlamıştır. Bu durumu fark eden ülke yetkileri ise bölgesel kalkınma projesini bir an önce hayata geçirilmesi zorunluluğunu dile getirmişlerdir. 2002 yılında ülke Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan bir kararla "Bölgesel Kalkınma Programı" kabul edilmiştir. Bu programın amacı ise petrol dışı sektörlerden biri olan tarımın geliştirilmesi olmuştur.

Azerbaycan'da yeni gündeme gelen Organik tarım faaliyetinin Türkiye tecrübesine dayanarak geliştirilmesi iki ülke arasında olan ekonomik ilişkileri daha da hızlandıracaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Teknik ve teknolojinin gelişimi ile meydana gelen yeşil devrim tarımdaki üretimi artırmakla beraber bir sıra olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan, tarıma bağlı kirliliğin ve sağlıksız tarımsal ürün yetiştiriciliğine karşı alternatif olarak meydana gelen organik tarımın bir çok çevre sorununa çözüm getireceğine inanılmaktadır. Organik tarım doğada mevcut olan doğal kaynakların bozulmasını ve kullanılmaz hale gelmesini önlemekle bir sıra çevre sorununun da giderilmesine yardımcı olmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra ciddi ekonomik ve siyasi sıkıntılarla karşı karşıya kalan Azerbaycan'ın önemli tarım potansiyelinin olduğu bilinmektedir. Topraklarının %20'nin Ermenistan tarafından işgal olunmasına bakmayarak verimli tarımsal alanların varlığı ve elverişli iklim koşulları ülkede ihracat gücüne sahip tarımsal yapıyı meydana getirmektedir. Böyle bir tarımsal imkanın organik tarım bakımından değerlendirilmesi bu sahaya olan ilginin son yıllarda artmağa başladığını da düşünürsek büyük önem arz ettiğini görürüz. Organik tarımın Azerbaycan'da tarıma bağlı bir çok çevresel sorunu çözebileceği, çölleşme, tuzlaşma ve erozyon gibi olumsuz durumlara çare olacağı, göçü önleyeceği ve sağlıklı ürün elde etme imkanları sağlayarak bölgesel kalkınmaya katkı sağlayacağı açık olarak görülen bir durumdur. Tüm bunlarla beraber Azerbaycan'da organik tarımı geliştirilmesi ve bunun Türkiye ile olan ekonomik ilişkilere olumlu katkı sağlaması için aşağıdaki önlemlerin alınması gerekmektedir.

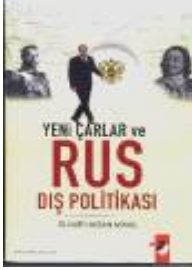
- Azerbaycan'da yeni kabul edilmiş olan organik tarım kanununun üretim üzerindeki etkisinin daha fazla görülmesi için Türkiye tecrübesi iyi değerlendirilebilir.
- Üretici ve tüketiciler bilinçlendirilmesi için çeşitli çalışmalar yapılabilir ve bu konuda akademik çalışmalar teşvik edilebilir.
- Türkiye'de ve gelişmiş Batı Ülkelerinde organik tarım alanında çalışma yapan ilgili kurumlarla ciddi ilişkiler geliştirilebilir ve ortak çalışmalar yapılabilir.
- Sadece ihraca yönelik değil, iç pazara yönelik de çalışmalar yapılabilir.
- Organik tarım üretimi için gerekli altyapı çalışmalarının yapılması ve üretim sürecinin başlatılması hızlandırılabilir.
- Daha sonraki aşamalarda ise üreticileri bir araya getirecek birlik ve organizasyonların oluşturulması, denetim ve kontrol şirketleri ile irtibat kurmada yardımcı olacak kurumların faaliyete geçirilmesi sağlanabilir.
- Özellikle kontrol ve sertifikasyon konusunda önemli tecrübeye sahip Türk şirketleri değerlendirilebilir.
- Üreticilere uluslararası kurumlar tarafında verilen destekler iyi takip olunabilir ve bu konuda ilgililer devamlı bilgilendirilebilir.

- Türkiye ile Azerbaycan Tarım Bakanlığı veya ilgili kurumlar ortak projeler geliştirebilir ve bu konuda önemli işbirliği kurula bilir.

Sonuç olarak, küreselleşme sürecinde çeşitli tarımsal kaynaklı çevre sorunlarını önleyecek, farklı ve olumlu sosyo-ekonomik sonuçlar meydana getirecek organik tarımın Azerbaycan'da geliştirilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Fakat bu sürecin planlı ve sistematik olması da son derece büyük önem arz etmektedir. Azerbaycan'ın bir çok alanda ciddi işbirliği içinde olduğu Türkiye ile beraber bu konuda da önemli ortak adımlar atması gerekmektedir. Bu çalışmalar her iki ülkenin karşılıklı işbirliği imkanlarını artıracak ve bölgesel kalkınmaya da önemli katkı sağlayacaktır.

KAYANKAÇA

- Yazgan, M.S., 2006, **Organik Tarım ve Çevre İlişkisi**, Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK, İstanbul
- Karaer, F., 2003. **Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi**, Doğu Üniversitesi Dergisi, No:2, İstanbul
- National Standard of Canada (NSC), 1999. **Organic Agriculture**, Ottawa, Canada
- Food and Agriculture Organization (FAO), 2006. **Organic Agriculture** Website, Alıntı, <http://www.fao.org/organicag>, 16 Haziran
- Özaslan, M.,2006. **Organik Tarımın Sosyal Hayata ve Biyolojik Çeşitliliğe Etkisi**, Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK, İstanbul
- Boyacıoğlu, D., 2003. **Ekolojik Gıda Ticareti**, Gıda Dergisi No:3

KITAP TANITIMLARI ve REKLAM**"YENİ ÇARLAR VE RUS DIŞ POLİTİKASI"**

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin resmen göreve geldiği 2000 yılından sonra 2 defa devlet başkanlığına seçilmiştir. Rusya Anayasasına göre Putin'in görev süresi 2008'de dolacaktır. Putin göreve geldiği tarihten itibaren Rusya ekonomisinin makro göstergeleri yaklaşık 6 defa artmıştır. Bu da Rusya'nın petrol ihracatçısı ülke olmasına bağlıdır. Çünkü 1998'de 1 varil petrol 10 dolar civarındaydı, bugün petrolün varil fiyatı 60 dolara dayanmıştır. Bu da ekonomisi petrole ve doğalgaz ihracatına bağımlı olarak değişkenlik Rusya'nın ekonomisine 6 kat artımla yansımıştır. Putin'in başkanlığı döneminde Musevi oligarkların vergi vermelerini isteyerek savaşa girmiştir. Serveti 8 milyar dolar olan Musevi asıllı Khodorkovsky aynı zamanda Yukos'un başkanıydı ve vergi kaçırarak Rus ekonomisini çökertmeye çalışıyordu. Putin, Khodorkovsky'yi önce uyarmış, vergi kaçırmaya devam etmemesini söylemiş, fakat netice alamayınca Khodorkovsky'yi tutuklatmıştır. Yine Putin'in Rusya'sı 2006 yılında yabancı sermayeyi 3 kat artarak 30 milyar dolara ulaşmıştır. Ülkede yakaladığı istikrar ve ekonomiye getirdiği gelişmelere göre Rus halkı bugün Putin'e yeni Çar gözüyle bakmakta ve onu sevmektedir.

"KGB Albaylığından Devlet Başkanlığına PUTİN DÖNEMİ RUSYA"

“... Putin batılı emperyalist ülkelerden para alan ve bu ülkelerin istihbarat kuruluşlarıyla ortak çalışmalar yürüten toplum örgütlerine izin vermemiş, ülkedeki demek ve vakıfların çalışmalarını sıkı bir devlet denetimine alarak ülkede yabancı güçlerin cirit atmasını önlemiştir. Yabancı ülkelere ajanlık yapamayan sivil toplum kuruluşları Rus toplumun bozamamışlar ve alt kimlikleri kışkırtarak bölücülük yapamamışlardır. Sivil toplum kuruluşları görünümünde Rusya'yı karıştıramayan batılı emperyalistler Rusya'daki demokrasiyi yargılamaya kalkmışlar ama uluslar arası alanlarda Putin bunlara cevap vererek Rusya ile batılı ülkelerin koşularının farklı olduğunu ve bu nedenle batı tipi bir demokrasinin Rusya'da uygulanamayacağını ifade etmiştir. Dışarıdan para alan devlet denetimi altına alınması Rusya'yı sivil toplumculuk oyunu ile parçalamayı düşünen batılı emperyalistlerin oyunlarını bozmuş, bu nedenle Rusya ili batı dünyası arasındaki gerginlik tırmanmıştır...”

“Rusya-2010 planı ile ülkesini güçlendiren, dünyanın en zengin ülkelerinden birisi haline getiren merkezi idareyi güçlendirerek bütün ülkede devlet otoritesini yeniden etkin bir biçimde tesis eden, sivil toplumculuk şamatası ile kendi toplumun

bölünmesine izin vermeyen Putin çağımızın en başarılı devlet adamı olarak öne çıkmaktadır. Dünyayı kendi çiftliğine çevirmek isteyen küresel sermaye ve batılı emperyalist ülkelere karşı çıkan Rus devleti günümüzde Putin sayesinde faşist ve saldırgan ABD yönetimine meydan okuyabilmektedir. Putin Rus devletinin otoritesini yeniden kurarak batı emperyalizminin Rusya'yı teslim almasını önlemiştir. Rus devleti yüzlerce yıllık büyük deneyimi ile hem Putin gibi bir devlet adamı çıkarabilmiş hem de Rusya-2010 planı ile ABD emperyalizminin karşısına yeni bir kutup merkezi olarak çıkmıştır..”

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : “ Bugün Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür... inanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların bölüdüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.” “ Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

"NEW CZARS AND THE RUSSIAN FOREIGN POLICY"

Russian President Vladimir Putin has been elected for the presidency 2 times after 2000 when he officially took office. According to the Russian Constitution, Putin's term of office will expire in 2008. Since Putin took office, the macro indicators of the Russian economy increased approximately 6 times. And

this depends on the fact that Russia is a petroleum exporting country.

Because, in 1998, a barrel of petroleum costed around 10 dollars; but today the price approached to 60 dollars. This is reflected on the Russian economy, which shows changeability depending upon the exportation, with 6 times increase.

In his presidential term, Putin went to war demanding Jewish oligarches to pay taxes. Jewish Khodorkovsky, whose fortune was 8 billions, was also the head of the Yukos and he tried to bankrupt Russian economy. At first Putin warned Khodorkovsky and told him not to keep on evading tax; but as he could not get a favourable result, he got Khodorkovsky arrested. Also in 2006, foreign capital tripled; and reached to 30 billion dollars in Putin's Russia. Thanks to the stability he gained in the country and the progress he brought to the economy, Russian public esteem Putin as the new Czar and love him.

Kitap isteme: Elnur Hasan MİKAİL, Cep Telefonu: 0555 556 59 37, e-posta: emikail@yahoo.com

Türkiye'nin en profesyonel Tercüme Hizmetleri Bürosunun tercümanlarının KPDS notu en az 80 olduğu için en yüksek kalitede hizmeti sunmaktadır. 93 Dilde hızlı, kaliteli tercüme hizmetleri.

TURAN TERCÜME
2008

TURAN TERCÜME
ve DANIŞMANLIK
HİZMETLERİ BÜROSU

Elnur Hasan MİKAİL
GSM: +90 555 556 5937

Tel / Faks: +90 332 241 2857
Web: <http://www.turantercume.com>
MSN: emikail@hotmail.com ; e-posta: emikail@yahoo.com

500 MB Web Hosting - 10 GB BW -
Plesk 8.2 CP - 7/24 Teknik Destek

- WEB HOSTING
- RESELLER HOSTING
- VPS - VDS
- WEB TASARIM
- DOMAIN TESCİL

35
TL/Yıl

Destekliyoruz...

"en iyiyi : hep birlikte ..."

İletişim : 0212 657 39 96 -<http://www.dts.web.tr>